

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

این‌ها (کارهای پژوهشی دفاع مقدس و ادبیات انقلاب اسلامی و کتاب‌های خاطرات جنگ)
باید برود جزو کارهای پژوهشی دانشجویها قرار بگیرد؛
در این زمینه باید پایان‌نامه‌های فراوان نوشته شود؛
در کارگاه‌های تحقیقاتی و علمی وارد شود؛
در کتاب‌های درسی دانشگاه‌ها وارد شود؛
برای اینها واحدهای درسی قرار داده شود؛ این‌ها حتماً لازم است؛
بروید سراغ این که یک بخشی از این دانشگاه را منحصر کنید در همین رشته‌های مربوط به
ادبیات مقاومت و ادبیات انقلاب.

حضرت آیت‌ا.. العظمی امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)

۱۳۹۲/۰۲/۲۳ - دیدار با اعضای دفتر ادبیات و هنر مقاومت حوزه هنری

دو فصلنامه علمی مطالعات دفاع مقدس و نبردهای معاصر

نشریه مرکز مطالعات، تدوین و انتقال تجارب رزمی دفاع مقدس و نبردهای معاصر

صاحب امتیاز و ناشر: مرکز مطالعات، تدوین و انتقال تجارب رزمی دفاع مقدس و نبردهای معاصر
دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین (ع)

مدیر مسئول: سر تیپ دوم پاسدار اکبر عابدی

سر دبیر: دکتر محمدجواد سبحانی فر

معاون سردبیر: غلامرضا سلگی

مدیر اجرایی: حمید نجف زاده

اعضای هیأت تحریریه (به ترتیب حروف الفبا)

دکتر خدایار ابراهیمی استادیار دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین (ع)
دکتر هادی مراد پیری دانشیار دانشگاه جامع امام حسین (ع)
دکتر محمدجواد سبحانی فر دانشیار دانشگاه جامع امام حسین (ع)
دکتر عباسعلی سلمانی استادیار دانشگاه جامع امام حسین (ع)
دکتر محسن رضایی میرقائد دانشیار دانشگاه جامع امام حسین (ع)
دکتر لطفعلی عابدی دانشیار دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین (ع)
دکتر علی فرهی استاد دانشگاه جامع امام حسین (ع)
دکتر محمدهادی همایون دانشیار دانشگاه امام صادق (ع)
دکتر غلامعلی رشید دانشیار دانشگاه عالی دفاع ملی

همکاران علمی این شماره (به ترتیب حروف الفبا)

دکتر احمد باصری، دکتر محمدباقر بابایی، دکتر محمد کاظم بصیرتی، دکتر روح اله پورآسیاب، دکتر علی جمالی، دکتر غلامرضا حسین هاشمی دهقی، دکتر محمدرضا رشیدی آل هاشم، دکتر حسین حسینی، حجت الاسلام حسن علی اکبری، دکتر محمدولی علیی، دکتر اسماعیل کاووسی، دکتر حجت اله مرادی، دکتر ابوالقاسم مردمی، احمد مهربان، دکتر مهدی ناظمی اردکانی، دکتر علی محمد نائینی، دکتر عباس نیل فروشان

ویراستار ادبی: محسن رادمهر، حمید نجف زاده

مترجم: دکتر ابوالقاسم مردمی

حروفچین و صفحه آرا: فاطمه صادقی

طراح جلد: محمدجواد بابایی

شمارگان: ۱۰۰ (نسخه چاپی) ۲۰۰ (نسخه الکترونیکی) قیمت نسخه چاپی: ۳۵۰۰۰ ریال

دفتر نشریه: تلفن: ۷۴۱۸۶۲۹۶ دورنگار: ۷۴۱۸۶۳۰۰

نشانی: تهران، بزرگراه شهید بابایی، بعد از پل لشکرک، دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین (ع)، مرکز مطالعات، تدوین و

انتقال تجارب رزمی دفاع مقدس و نبردهای معاصر

E-mail: Defamoghadas@chmail.ir

تمام حقوق مادی و معنوی برای مرکز مطالعات، تدوین و انتقال تجارب رزمی دفاع مقدس و نبردهای معاصر محفوظ است.

خط‌مشی و اهداف نشریه

۱. تحقیق و ترویج مبانی، اصول، ارزش‌ها، نمادها و هنجارهای فرهنگ دفاع مقدس و نبردهای معاصر
۲. آسیب‌شناسی تفکر، اندیشه‌ها، جریان‌ها و ابعاد تحریف حقایق و فرهنگ دفاع مقدس و نبردهای معاصر و ارائه راهکارها

محورهای موضوعی نشریه

- تولید دانش در زمینه فرهنگ دفاع مقدس و نبردهای معاصر
- نظریه‌پردازی در حوزه دفاع مقدس و نبردهای معاصر
- آسیب‌شناسی در حوزه دفاع مقدس و نبردهای معاصر
- راهکارهای مقابله با تحریف فرهنگ دفاع مقدس و نبردهای معاصر
- بررسی نقش رسانه‌ها در دفاع مقدس و نبردهای معاصر
- بررسی نقش فضای مجازی در دفاع مقدس و نبردهای معاصر
- عرضه شیوه‌ها، روش‌ها، نوآوری‌ها و خلاقیت‌ها در زمینه‌های تخصصی موردنظر
- ارتقای سطح دانش علمی در حوزه دفاع مقدس و نبردهای معاصر

شرایط پذیرش و راهنمای تدوین مقاله

۱. مقاله باید پژوهشی، و حاصل تحقیق نویسنده در زمینه دفاع مقدس و نبردهای معاصر باشد.
۲. مقاله‌های ارسالی به نشریه، نباید پیش از این در هیچ‌یک از نشریه‌های داخلی یا خارجی چاپ شده باشد.
۳. مقاله‌ها پس از پذیرش اولیه در هیأت تحریریه به منظور ارزیابی برای دو نفر از داوران صاحب‌نظر و کارشناس فرستاده خواهد شد و پذیرش نهایی بر اساس نظر داوران و موافقت هیئت تحریریه خواهد بود.
۴. مسئولیت علمی مقاله بر عهده نویسنده است و دیدگاه‌های نویسندگان مقالات، لزوماً دیدگاه نشریه نیست.
۵. مقاله باید حداکثر در ۱۲ صفحه A4 (حدود ۲۲ صفحه قطع نشریه) و در قالب Word و با قلم ۱۲ Bzar تایپ شود و به دو شکل الکترونیکی و چاپی برای دفتر نشریه فرستاد شود.
۶. نشریه از مقاله‌های تحقیقی و تحلیلی اصیل استقبال می‌کند که در آن مطلب یا نظریه‌ای تخصصی دارای نوآوری، نکات علمی نوین و غیر اقتباسی ارائه، و به ویژه از مقاله‌های برگرفته از پایان‌نامه‌ها که طی آن نظری بدیع مطرح شده باشد، مجله از چاپ مقاله‌های مبتنی بر گردآوری یا ترجمه معذور است.
۷. **برگه رویه (عنوان)** که در آن فقط اطلاعات شناسنامه‌ای تحقیق از جمله، عنوان، نام نویسنده یا نویسندگان، عنوان شغلی یا علمی، زمان نگارش، نشانی کامل فرد یا مؤسسه یا مؤسسات متبوع،
- پست الکترونیکی (ایمیل) و شماره تلفن درج می‌شود.
۸. **چکیده:** خلاصه‌ای دقیق از مقاله است که در یک صفحه جدا و در قالب و قلم متفاوت از متن نوشته می‌شود و در آن باید درستی و دقت، استقلال، ایجاز و صراحت، غیرقضاوتی بودن و روانی و انسجام رعایت شود.
۹. **مقدمه:** بخش اصلی مقاله با مقدمه آغاز می‌شود که در ضمن آن، مسئله تحقیق (سؤال‌ها، فرضیه‌ها، اهداف) و پیشینه علمی پژوهش بیان می‌شود.
۱۰. **روش تحقیق:** پس از مقدمه می‌آید و محقق جزئیات شیوه اجرای پژوهش را توصیف می‌کند. در این بخش همکاران پژوهش و مراحل پژوهش (جامعه آماری، نمونه‌گیری، حجم نمونه و...) بیان می‌شود.
۱۱. **بدنه نوشتار (بحث و تحلیل):** این بخش بدنه اصلی و ستون فقرات نوشتار را تشکیل می‌دهد. داده‌ها و تحلیل‌ها باید بر اساس نظم و در چارچوب روشی منظم و بر اساس طرح کلی مقاله پیش برود.
۱۲. **نتیجه‌گیری و پیشنهاد:** نویسنده در بخش پایانی مقاله باید نتایج را بیان، و مطالب را چنان جمع‌بندی کند که خواننده احساس کند به پایان مقاله رسیده و از بحث و بررسی‌ها به نتیجه‌ای دست یافته است؛ هم‌چنین پیشنهادهای بعدی و چشم‌انداز آینده و مسائل باقیمانده درباره موضوع در بخش نتیجه‌گیری مطرح می‌شود. این بخش یک پاراگراف تا یک صفحه باشد.

فهرست

دو فصلنامه علمی مطالعات دفاع مقدس و نبردهای معاصر، سال دوم، شماره دوم، بهار و تابستان ۱۳۹۹

* سخن سردبیر (نه)

۱ * بررسی جریان القاعده افغانستان؛ ماهیت، تبارشناسی و عقاید آن

..... اکبر عابدی، محسن رادمهر

۲۵ * حوزه پیش برنده فرهنگ دفاع مقدس در گام دوم انقلاب اسلامی

..... اصغر محمدی فاتح، یاسر فیض اللهی

۵۵ * رفتار خارجی دولت‌های عربی در آغاز و پایان جنگ تحمیلی

..... حامد حاجتی

* تحلیلی بر عملیات ثامن‌الائمه (ع) به عنوان نقطه عطف ورود ایران به استراتژی مرحله دوم جنگ و سرآغاز

کسب پیروزی‌های غرورآفرین ۸۱

..... یاسر رضاپور، روح اله پورآسیاب

۱۱۹ * بررسی عملیات‌های نظامی مسلحین در تصرف شهر استراتژیک حلب مطالعه موردی: عملیات ابو عمر سراقب

..... بهرام اصلی زاده، حمید نجف زاده

۱۵۱ * تبیین اندیشه دفاعی امام خمینی (ره) در دوران دفاع مقدس

..... رضا شاهنقیان قهفرخی

* ترجمه چکیده مقاله‌ها به انگلیسی 1- 6

..... دکتر ابوالقاسم مردمی

سخن سردبیر

تحریف بلیه‌ای بزرگ است که همواره مانعی جدی در مسیر روایت صحیح و درست حقایق و وقایع بوده و آنان را وارونه می‌نمایاند. تحریف در لغت از ریشه حرف به معنای کناره گرفته شده و تحریف در سخن یعنی کناره زدن از مسیر طبیعی سخن، به عبارت دیگر گوینده یک سخنی را به منظوری بگوید و ما اگر منظوری غیر از آنچه مورد نظر گوینده است به دیگری بگوئیم در واقع تحریف انجام داده‌ایم.

تحریف به موازات انقلاب اسلامی و پایه‌پای آن پیش آمده و در صحنه‌های مختلف در صدد وارونه‌نمایی حقایق و ارائه قرائت‌های انحرافی از انقلاب و دستاوردهای آن برآمده است. از جمله این حقایق، حقیقتی ناب به نام دفاع مقدس و هشت سال حماسه‌آفرینی ملت ایران بوده است که مورد تحریف قرار گرفته و هر روز بر ابعاد و گستره آن افزوده می‌شود. این جریان انحرافی، چه در دل جنگ و چه در سال‌های پس از دفاع مقدس، دست خود را نشان داده و چه بسا تبعاتی را هم متوجه جامعه کرده است.

تحریف عمدتاً از ناحیه دشمن آگاه، جریان نفاق و یا دوستان نادان به مسائل شکل گرفته و مسائل را متفاوت از واقعیت بیان می‌کند، قطعاً این سه طیف نمی‌گذارند واقعیت دفاع مقدس آنگونه که بوده به نسل جوان منتقل شود و سعی دارند با دروغ‌پردازی ذهن جوان ما را نسبت به دفاع مقدس مخدوش کنند. این جریان انحرافی، با پشتوانه امپراطوری رسانه‌ای غرب و با استفاده از پیشرفت‌های فنی و فضای مجازی با شکل‌دهی برخی از پازل‌های جنگ نرم تلاش می‌کند که قداست، حماسه و پیروزی‌های بزرگ ملت ایران در دفاع مقدس را واژگونه جلوه دهند.

دفاع مقدس دوران حیات‌بخش و افتخار آفرین است و تا مادامی که نسل‌های آینده این دوران را به عنوان سرمایه و پشتوانه در نظر داشته و از آن بهره ببرند، حرکت این کشور به سمت قله‌ها ادامه دارد و روز به روز شتاب می‌گیرد.

دفاع مقدس به ملت ایران عزت‌نفس و خودباوری داد. آن پیروزی‌های بزرگ در

فتح‌المبین، شکست حصر آبادان و فتح خرمشهر نشان از فداکاری‌ها و جان‌فشانی‌های ملت ایران دارد و ملتی که چنین ظرفیت‌ها و توانمندی‌هایی داشته که در یک مقطع بروز کرده، می‌تواند در هر مقطع دیگری هم چنین توانایی را بروز دهد و هر مانع و تهدیدی را دفع و هر خطری را کنار بزند و به جلو برود.

اما در این کارزار وارونه‌نمایی، دشمن دنبال این است که جلوی جوانان این کشور را سد کرده و نسل جوان را از تداوم حرکت‌های انقلابی باز بدارد، لذا می‌خواهد با تحریف، این سرمایه را از دست جوان ما بگیرد و به سمت و سوی موردنظر خود سوق دهد.

هشدار مقام معظم رهبری در زمینه اثبات خطر تحریف را باید جدی تلقی نمود. ایشان، دفاع مقدس ملت ایران را دستخوش دو خطر «فراموشی» و «تحریف» دانسته و معتقدند: «دست تحریف، این بخش پُردرخش تاریخ ما را ممکن است مخدوش کند»^۱ و «این دغدغه در ذهن من هست که فرهنگ جنگ و فرهنگ انقلاب و درحقیقت روحیه انقلاب از بین برود»^۲.

همچنین، معظم له ضمن تأکید بر وجود دست تحریف، از آن به عنوان امری جدی و خطری بزرگ یاد نموده و بیان داشته‌اند که: «ما کی می‌توانیم اهمیت و عظمت رزمندگان را درست تشخیص بدهیم؟ وقتی عظمت کار معلوم می‌شود که عظمت عرصه و میدان را بتوانیم تشخیص بدهیم؛ عظمت میدان یعنی تعریف دفاع مقدس. من در چند جمله کوتاه چرایی و چگونگی دفاع مقدس را امروز شرح می‌دهم. البته این‌ها مطالبی است که بارها گفتیم و گفتند لکن باید تکرار کنیم. باید آنچه را که حقیقت است گفت؛ تحریف امر جدی و خطر بزرگی است و دست تحریف وجود دارد»^۳.

و در برهه‌ای دیگر فرموده‌اند: «در دستگاه‌های تبلیغاتی جهانی، نقش تحریف و

۱- ارتباط تصویری مقام معظم رهبری با مراسم تکریم و تجلیل از پیشکسوتان دفاع مقدس و مقاومت، ۱۳۹۹/۰۶/۳۱.

۲- بیانات در دیدار مسئولان دفتر هنر و ادبیات مقاومت، ۱۳۷۰/۰۴/۲۵.

۳- ارتباط تصویری مقام معظم رهبری با مراسم تکریم و تجلیل از پیشکسوتان دفاع مقدس و مقاومت، ۱۳۹۹/۰۶/۳۱.

گمراه‌سازی، نقش فوق‌العاده خطرناکی است که امام به آن توجه داشت. وسایل ارتباطی فکری نامطمئن و وابسته به دشمنان کشور و ملت، امام را وادار می‌کرد که هم خود او به طور دائم در موضع تبیین و ارشاد و هدایت مردم قرار گیرد و هم به دیگران دائماً توصیه کند که حقایق را به مردم بگویند و افکار آنها را نسبت به حقایق که دشمن سعی می‌کند آنها را مکتوم نگه‌دارد، آشنا کنند. این که ما دائماً به صاحبان بیان و قلم و تربیونهای مختلف توصیه می‌کنیم که هدف و همت خود را بر تبیین صحیح حقایق قرار دهند، برای این است... انسانها تابع بینش و دید خودشان هستند. اگر کسی بتواند حقایق را در چشم مردم تحریف کند، یعنی در واقع عمل و بازو و اراده مردم را به سمت گمراهی کشانده است. این همان چیزی است که دشمن می‌خواهد. امروز اگر کسانی علیه اسلام و مقدسات و مجاهدتهای این ملت قلم‌فرسایی کنند و چیزی بنویسند؛ اگر کسانی علیه بهترین فرزندان این کشور - یعنی شهیدان ما و مجاهدان راه خدا - اظهارنظری کنند و ریشی بجنبانند؛ اگر کسانی علیه بسیج و جهاد و شهادت حرفی بزنند و چیزی بنویسند؛ می‌بینید مورد تشویق رادیوها و سیاستمداران و نویسندگان خارجی قرار می‌گیرند»^۱.

در اینجا مناسب است به یک نمونه از تحریفهای اشعار شاعر بلندآوازه استاد شهریار در مورد دفاع مقدس اشاره نماییم که توسط شاگردش بیان شده است.^۲ شهریار در بخشی از سروده‌های دفاع مقدس تمام ترکان جهان را به اسلام دعوت می‌کند و می‌گوید که ایران اسلامی امروز دارد با کفر می‌جنگد، لازمه غیرت این است که این ترکان هم به پا خیزند و از اسلام دفاع کنند. وی در بحبوحه جنگ شعری دارد در مورد دفاع مقدس خطاب به ترکان باکو و ترکیه:

۱- بیانات در مراسم دوازدهمین سالگرد رحلت امام خمینی (رحمه‌الله)، ۱۴/۳/۱۳۸۰.

۲- جمشید علیزاده، شاگرد شهریار، می‌گوید: شعر ترکی شهریار دستخوش تحریفاتی شده است؛ هم در باکو و هم در ترکیه. فقط در شعرهای دفاع مقدس استاد، نزدیک به ۲۰۰ مورد دستکاری، تحریف و تغییر صورت گرفته است.

آی‌یریب شیطان الفبای سیزی آلاله دان   اؤز ایفبامیزی یازساز، تاپاسیز قرآنی

ترجمه‌اش این است که "الفبای شیطان (الفبای لاتین) شما را از خدا جدا کرده است، اگر به الفبای خودمان (الفبای قرآنی) بنویسیم، دوباره خدا را پیدا می‌کنیم."، این را در چاپ‌های ترکیه و باکو تغییر دادند و به جای «سیزی» به معنای «شما را»، آورده‌اند «بیزی» به معنای «ما را»؛ یعنی معنی شعر را ۱۸۰ درجه تغییر داده‌اند.^۱

و اما وظیفه امروز ما، در مقابل چنین خطراتی و برای ناکام گذاشتن توطئه دشمنان چه می‌توان کرد؟ چه در سطح سازمانی و اجرایی و چه فردی همانند نظریه پردازی یا انجام کارهای تحقیقی، برآورده نمودن انتظارات و مطالبات رهبر فرزانه انقلاب باید نصب العین همگان قرار گیرد. انتظارات و مطالباتی که از عمقی راهبردی برخوردار بوده و به واقع بسترساز برای ورود به تمدن نوین ایرانی - اسلامی خواهد بود.

مقام معظم رهبری کارهای انجام‌شده در خصوص دفاع مقدس را با ارزش اما کم دانستند و خاطرنشان نموده اند که: «هر چه از زمان دفاع مقدس دورتر می‌شویم باید به معرفت آن نزدیک‌تر شویم چراکه دستهای تحریفگر در کمین هستند. معظم له، با اشاره به پیروزی درخشان و واضح ملت ایران در دفاع مقدس اظهار فرموده اند: این واقعیت، نتیجه رهبری و فرماندهی شگفت‌انگیز امام خمینی، حضور همه‌جانبه قشرهای مختلف مردم و اقدامات و ابتکارات عقلایی مدافعان اسلام و انقلاب در این حماسه تاریخی بود که باید مراقب تلاش دشمنان در تحریف واقعیات این قطعه از هویت برجسته ایرانیان باشیم».^۲

حال، در چنین فضایی باید مراقب خط تحریف باشیم و نگذاریم دفاع مقدس نزد نسل جوان مخدوش شود. براین اساس، واقعیت‌های دفاع مقدس در حیطه‌هایی نظیر نقاط قوت و ضعف آن باید همانگونه که بوده به‌خوبی توسط قلم‌های توانا و هنر ترسیم و حفظ شود تا فرهنگ مقاومت و ایستادگی برای حفظ عزت و استقلال به نسل جوان منتقل شود.

۱- علیزاده، جمشید (۹۸/۶/۲۷). «تحریف اشعار دفاع مقدس شهریار در آذربایجان و ترکیه». خبرگزاری تسنیم.

۲- ارتباط تصویری مقام معظم رهبری با مراسم تکریم و تجلیل از پیشکسوتان دفاع مقدس و مقاومت، ۱۳۹۹/۰۶/۳۱.

در ادامه این سیر، برای رهایی از بله تحریف، تعریف، تبیین و روشنگری قرار دارد. تبیین، موضوع بسیار مهمی است. انسانها تابع بینش و دید خودشان هستند. حال اگر در جامعه افرادی که مسئولیتهایی برعهده دارند و از جایگاه و وجهه اجتماعی برخوردارند و سخنانشان بر افراد و اجتماعات تأثرگذار است، در صورت مشاهده هرگونه انحرافی در روایت آن دوران مشعشع و بی بدیل دفاع مقدس لازم است به روشنگری و تبیین آن پدیده یکتا پرداخته و روایت صحیح و درست را در اختیار همگان و به ویژه نسل جوان قرار دهند.

در این رابطه مقام معظم رهبری بیانات بسیار بلیغ و روشنگری دارند. معظم له می فرمایند که: «امروز همه افراد - چه کسانی که بیاناتشان در حوزه‌های وسیع کاربرد دارد، چه کسانی که در حوزه‌های کوچکتر سخنانشان مؤثر واقع می شود؛ مثل مدرسه و کلاس و دانشگاه و محیط های کارگری و غیره - مسئولند و اگر دیدند حقایق و محکومات اسلام و انقلاب مورد تحریف قرار می گیرد، وظیفه دارند تبیین کنند؛ نباید سکوت کنند. این یکی از چیزهایی است که راز استحکام و ماندگاری و پایداری نظام در آن مندرج است»^۱. و کلام آخر اینکه «این پیروزی را ما باید روایت کنیم... کار عده‌ای که به میدان جنگ رفتند دیگر تمام شد. پس از پایان کار آنها، کار یک خیل عظیم دیگری آغاز می شود»^۲، چراکه: «آن هشت سال جنگ بایستی تاریخ ما را تغذیه کند»^۳. بر پایه این استدلال، دوره دفاع مقدس را بایستی مستند کرد، تبیین کرد، مستدل کرد تا براساس اینها آثار هنری به وجود بیاید»^۴ و دفاع مقدس آنگونه که بود نه کم و نه زیاد در اختیار همگان و به ویژه در اختیار نسل جوان که نیروی محرکه جامعه به شمار می آید قرار گیرد و بدین گونه است که دفاع مقدس این پدیده بی بدیل دوران معاصر از گزند تحریف در امان خواهد ماند.

۱- بیانات در مراسم دوازدهمین سالگرد رحلت امام خمینی (رحمه الله)، ۱۳۸۰/۳/۱۴.

۲- بیانات در دیدار جمعی از مدیران و فعالان فرهنگی دفاع مقدس، ۱۳۷۹/۰۷/۶.

۳- بیانات در دیدار مسئولان دفتر هنر و ادبیات مقاومت، ۱۳۷۰/۰۴/۲۵.

۴- بیانات در دیدار جمعی از پیشکسوتان جهاد و شهادت و خاطره گویان دفتر ادبیات و هنر مقاومت، ۱۳۸۴/۰۶/۳۱.

بررسی جریان القاعده افغانستان؛ ماهیت، تبارشناسی و عقاید آن

اکبر عابدی^۱، محسن رادمهر^۲

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۵/۱۷

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۷/۰۱

چکیده

امروزه جریان تکفیر به عنوان یک بلای خانمان سوز دامن مسلمانان جهان را گرفته است. جریانی که می کوشد برداشت افراطی و خشن خود را از مبانی تعالی بخش اسلام، در جهان پیاده کند. در این رهگذار «القاعده» افغانستان همواره به عنوان بنیانگذار و خط دهنده ی جریان تکفیر در منطقه ی غرب آسیا مورد توجه و اتقان صاحب نظران بوده و هست. زمانی بر اهمیت بررسی این جریان افزوده می شود که دریا بیم بیشتر گروه های تکفیری که امروز در صف نبرد با محور مقاومت قرار گرفته اند، ریشه در القاعده و تفکرات این جریان داشته و دارند.

گروهی که «عبدالله عزّام فلسطینی»، «اسامه بن لادن عربستانی» و «أیمن الظواہری مصری» با عنوان «القاعده» در کشور افغانستان و به بهانه ی جهاد علیه شوروی بنیان نهادند، بعدها سرمنشأ پیدایش جریان های سلفی افراطی و تکفیری زیادی در منطقه گردید؛ به طوری که می توان ادعا کرد که عمده تفکر جریان انحرافی تکفیر با ظهور این جریان قوت و قدرت گرفت. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی با واکاوی این جریان می کوشد تا به این سؤال اساسی پاسخ دهد که عوامل زمینه ساز، سیر تاریخی و نحوه ی پیدایش القاعده به عنوان یک جریان سلفی - تکفیری کدام اند و مبانی فکری و اعتقادی القاعده چیست؟!

یافته های پژوهش نشان می دهد که جهاد بر علیه ارتش کمونیستی شوروی، باعث شد تا سه رهبر بزرگ سلفی در افغانستان با یکدیگر ائتلاف کرده و زمینه ساز پیدایش جریان جهادی فراگیری به نام «القاعده» شوند. ریشه ی تفکرات القاعده، بر بستر اندیشه ی سلفی استوار است و رهبران آن به طور خاص، بیشتر از تفکر حاکم بر جریان های اخوانی مصر تأثیر پذیرفته اند. همچنین این پژوهش با بررسی تفکرات رهبران القاعده به این نتیجه رسیده است که گسترش تفکر شیعه با راهبری و پرچمداری کشور شیعی ایران، همواره برای آنان خطر آفرین بوده و در پی دفع این خطر بوده و هستند.

کلید واژه ها: القاعده، سلفی، تکفیری، جهاد

۱- عضو هیئت علمی دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین (ع)

۲- پژوهشگر دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین (ع)

مقدمه و بیان مسأله

مهم‌ترین رویدادی که در رشد و گسترش افراط‌گرایی مذهبی و خشونت فرقه‌ای در منطقه مؤثر بوده است، تحولات افغانستان و حمله‌ی شوروی به این کشور می‌باشد. درواقع، وقایع افغانستان و اشغال آن از سوی شوروی را باید نقطه‌ی عطفی در فعالیت‌های افراط‌گرایی در منطقه دانست.

اشغال نظامی افغانستان از سوی شوروی رویدادی استثنایی در جهان اسلام بود، زیرا برای نخستین بار یک سرزمین اسلامی از سوی کمونیسم جهانی اشغال شده بود. ازاین‌رو، گروه‌های اسلامی طرفدار حرکات جهادی که ادعای مبارزه با دشمنان اسلام در سطح جهانی را داشتند و کمونیسم را از دشمنان سرسخت خود می‌دانستند، نسبت به اشغال افغانستان حساسیت شدید نشان دادند؛ بنابراین کسانی چون «عبدالله العزام اردنی - فلسطینی»، «ایمن الظواهری مصری» و «اسامه بن‌لادن سعودی» با ورود به افغانستان، به تدریج زمینه‌های سازمان‌دهی و تشکیل القاعده، به‌عنوان سازمانی جهانی، را فراهم کردند. درواقع در جنگ افغانستان، آنچه شکل‌گیری سازمانی رادیکال به نام القاعده را سرعت بخشید، ملاقات اسلام‌گرایان افراطی شرق و غرب عربی با یکدیگر در افغانستان بود. این ملاقات و آشنایی سبب ترکیب دیدگاه‌های ایدئولوژیک و مهارت‌های سازمانی اسلام‌گرایان شد. در این میان، جنبش‌های رادیکال مصر، مهارت‌های سازمانی و تشکیلاتی خود را در اختیار اسلام‌گرایان سعودی قرار دادند و سعودی‌ها نیز از طریق نفوذ گسترده‌ی مالی خود توانستند دیدگاه‌های تند وهابی و فرقه‌گرای خود را وارد چارچوب فکری جریان‌ات اسلام‌گرای حاضر در افغانستان نمایند.

بنابراین، این گونه بود که از اواسط دهه ۱۹۸۰ م به بعد، از دامنه‌ی فعالیت‌های گروه‌های رادیکال عربی در کشورهای عرب کاسته شد و با انتقال مرکز فعالیت‌های رادیکال به افغانستان و پاکستان، این کشورها به کانون عمده‌ی رشد جریان‌ات افراطی با برجسب اسلامی در سال‌های دهه‌ی ۱۹۹۰ م و پس‌از آن تبدیل شدند. همزمان با اشغال نظامی عراق توسط آمریکا و ورود یکی از سران القاعده به عراق به‌منظور جهاد با آمریکا، دامنه‌ی این طرز تفکر افراطی از اسلام دوباره به کشورهای عربی و اسلامی مانند عراق و سوریه کشیده شد و از دل آن شعله‌های افراط و جهالت گروه‌هایی چون داعش، جبهه‌النصره و سایر گروه‌های تکفیری کوچک و بزرگ منطقه زبانه

کشید. بدون تردید برای مبارزه با این جریان‌ها، آگاهی نسبت به خاستگاه و مبانی فکری آنان بسیار پر اهمیت و ضروری است. شناخت ماهیت، مبانی فکری و تبارشناسی جریان القاعده هم از این قاعده مستثنی نیست.

افغانستان به عنوان همسایه‌ی شرقی جمهوری اسلامی ایران، یکی از آن دسته کشورهای است که تاکنون از اندیشه‌ی تکفیری جریان سلفیه، آسیب‌های فراوانی دیده است. این پژوهش در پی پاسخ به این سؤال است که عوامل زمینه‌ساز، سیر تاریخی و نحوه‌ی پیدایش القاعده به عنوان یک جریان سلفی - تکفیری کدام‌اند و مبانی فکری و اعتقادی القاعده چیست؟

سؤال اصلی پژوهش

محققان در این پژوهش در پی پاسخ به این سؤال اساسی هستند که عوامل زمینه‌ساز، سیر تاریخی و نحوه‌ی پیدایش القاعده به عنوان یک جریان سلفی - تکفیری کدام‌اند؟!

سؤالات فرعی

- مبانی فکری و اعتقادی القاعده چیست؟
- جهاد از دیدگاه القاعده چه مفهومی دارد؟
- چرا القاعده شیعیان را تکفیر کرده و حکم به کشتن آنان می‌دهند؟

روش پژوهش

با توجه به ماهیت موضوع و در مسیر دستیابی به پاسخ پرسش‌ها، این مقاله از روش توصیفی - تحلیلی استفاده کرده است. روش و ابزار گردآوری اطلاعات و داده‌ها نیز به شیوه‌ی کتابخانه‌ای - اسنادی و همچنین استفاده از منابع اینترنتی می‌باشد. در این روش به شکل کتابخانه‌ای با مطالعه، بررسی و تأمل در چندین کتاب، مقالات علمی و جستجو در فضای اینترنت، اطلاعات مورد نیاز جمع‌آوری و پس از تجزیه و تحلیل داده‌ها به صورت کیفی و داده بنیاد، یافته‌های پژوهش به دست آمد.

ادبیات پژوهش

پیشینه تحقیق

کمیل الطویل (۱۳۹۱) در کتاب «القاعده و خواهرانش» که توسط موسسه مطالعات اندیشه سازان نور در ایران به چاپ و نشر رسیده است، ضمن درک ضرورت‌ها و الزام‌های تبارشناسی القاعده، با محور قرار دادن تاریخچه مشروح مبارزات مسلحانه سازمان‌های جهادی فعال در سه کشور مصر، لیبی و الجزایر که در آن سالها به‌رغم ضعف و محدودیت‌های القاعده همچنان جزو عناصر مقاوم و جدی این سازمان محسوب می‌شدند، تلاش کرده است تا نحوه‌ی شکل‌گیری القاعده و نقش و ارتباط مجاهدین مصری، لیبیایی و الجزایری با سازمان اسامه بن‌لادن را واکاوی کند. وی در کتاب خود مطالب قابل توجهی درباره حضور گروه‌های تشکیل دهنده القاعده در افغانستان و پاکستان و ساختار سازی مجدد آنها در این کشورها ارائه کرده است.

سید مهدی ساداتی نژاد (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «نقش ایالات متحده آمریکا در شکل‌گیری جریان‌های افراطی در جهان اسلام» با مطالعه القاعده به این نتیجه رسیده است که قدرت‌های سلطه‌گر همواره از ظرفیت‌ها و زمینه‌های درون جهان اسلام برای تضعیف اسلام و خنثی نمودن توانایی‌های بالقوه آن بهره‌برداری نموده‌اند، در این میان آنچه بیش از همه مطمح نظر بوده است امکان اختلاف‌افکنی و انشعاب فکری بین مذاهب و گرایش‌های مختلف دنیای اسلام از درون با استخدام مهره‌های فرصت‌طلب یا سست ایمان یا منحرف از لحاظ عقیدتی بوده است. وی همچنین اذعان داشته است که ترویج افراطی‌گری و خشونت یکی از شگردهای شیطانی جبهه استکبار برای فرصت‌سوزی و سرگرم نمودن دنیای اسلام به جنگ‌های داخلی و هدر رفتن استعدادها و نهفته اسلام و مسلمانان در دنیای معاصر است. محقق در این پژوهش نشان داده است که چگونه غرب به‌ویژه آمریکا برای دفع مخاطرات جریان اسلامی با کمک به تشکیل القاعده و داعش و سایر جریان‌های افراطی با عناوین مختلف در جهان اسلام جهت‌گیری حرکت‌های اسلامی را از مبارزه با غرب و صهیونیسم به درون جهان اسلام برگردانده و با ترویج افراطی‌گری و تقویت اندیشه‌های واگرایانه اسلامی زمینه درگیری‌های درون دینی را گسترش داده و جریان احیای اسلامی و بازگشت به اسلام اصیل را به ضد خود تبدیل نموده است.

محمدعلی احمدی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «القاعده و پدیده تکفیر؛ استراتژی استعمار در جهان اسلام» القاعده را یک گروه انحرافی تندرو در جوامع اسلامی با منشأ فکری و ایدئولوژی وهابیت و سلفیت دانسته است که جوامع اسلامی را با بحران پدیده شوم تکفیری مواجه نموده است. وی در این پژوهش به این نتیجه رسیده است که القاعده به نوعی استراتژی جدید استعمارگران در منطقه‌ی خاورمیانه و ایجاد اختلاف در بین جوامع اسلامی برای تضعیف و تحت سلطه درآوردن بلاد اسلامی و به وجود آوردن گروه‌های انحرافی و ایجاد انحراف در مسیر دین اسلام و از بین بردن روحیه انقلابی شیعیان در مقابل استعمارگران است.

مهدی عباس زاده فتح آبادی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «جهانی شدن و القاعده» به رابطه بین دو پدیده جهانی شدن و القاعده پرداخته است. در این پژوهش نویسنده معتقد است القاعده به مثابه جنبشی تروریستی ضدجهانی شدن در واکنش نسبت به سلطه آمریکا در سطح جهانی به‌ویژه کشورهای مسلمان شکل گرفته است. در ضمن این جنبش از جهتی نیز از ابزارهایی که جهانی شدن در بعد فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی در اختیار آن قرار داده به نحو احسن بهره برده است. در این پژوهش ابتدا پدیده جهانی شدن و آثار، پیامدها و مقاومت‌های در برابر آن تشریح می‌شود. سپس به شرایط جهان اسلام در عصر جهانی شدن اشاره شده و نگرش کل جهان اسلام و عرب در باره جهانی شدن بررسی قرار می‌شود. مبحث پایانی نیز به تشریح رابطه بین جهانی شدن و تروریسم ضدآمریکایی القاعده اختصاص یافته است.

محمد طاهر رفیعی (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر تفکر جهادی عبدالله عزام در گسترش خشونت‌های القاعده» به بیان افکار و اندیشه‌های جهادی عبدالله عزام به‌عنوان یکی از پایه‌گذاران این جریان پرداخته است. او از عزام به عنوان مهم‌ترین فرد تأثیرگذار در شکل‌گیری تفکر رهبران و اعضای القاعده یاد کرده است.

با یک جستجوی ساده می‌توان دریافت که تاکنون مقالات زیادی در ارتباط با القاعده نوشته شده است؛ اما به نظر می‌رسد در کمتر مقاله‌ای، به‌صورت جامع و بایسته به سیر شکل‌گیری این سازمان پرداخته و مبانی فکری آنان مورد بررسی قرار گرفته شده باشد؛ بنابراین این مقاله به این مهم پرداخته است.

تعریف مفاهیم

مفهوم شناسی سلف

واژه «سلف» در لغت عرب به معنای «پیشین و گذشته» است. در این راستا قوم سلف به گروهی گفته می‌شود که در گذشته‌ها می‌زیستند؛ اما این واژه در معنای اصطلاحی، دارای مفهوم دیگری است. مفهوم سلف، در اصطلاح اهل سنت و شیعه متفاوت است. اهل سنت، سلف را گروهی از مسلمانان، شامل صحابه، تابعین و تابعین تابعین می‌دانند. آن‌ها این سه نسل را به دلیل نزدیکی زمانی و مکانی و در نتیجه، تلقی بهتر وحی، بهترین مردم (خیره) می‌دانند. مهم‌ترین دلیلی که سلفیان برای مشروعیت سلف ارائه کرده‌اند، حدیثی منسوب به پیامبر بزرگوار اسلام^(ص) است که از آن به عنوان «حدیث خیره» یاد می‌شود:

«بهترین مردم، (مردمان) قرن من هستند: سپس کسانی که در پی ایشان می‌آیند و سپس دیگرانی که در پی آنان می‌آیند. پس از ایشان، مردمان می‌آیند که گواهی هر یک، سوگندشان و سوگند هر کدام گواهی‌شان را نقض می‌کند.» (علیزاده موسوی: ۱۳۹۲: ۳۲)

سلفیان با تکیه بر این حدیث، سه قرن نخستین اسلام را بهترین قرون اسلام می‌شمارند و به همین سبب، برای کسانی که در این سه قرن زندگی کرده‌اند، مرجعیت در ابعاد مختلف قائلند. از دیدگاه مذهب تشیع، واژه‌ی سلف تنها با قید «صالح» (سلف صالح) داری منزلت، مشروعیت و احترام است. برخلاف اهل سنت که قائل به عدالت همه‌ی صحابه هستند، به نظر شیعه، برخی از صحابه کارهایی انجام داده‌اند که آن‌ها را از عدالت ساقط کرده است؛ بنابراین، نمی‌توان همه‌ی صحابه را عادل دانست و چشم و گوش بسته و بدون دلیل از آنان پیروی کرد.

مفهوم شناسی سلفی‌گری

دیدگاه سلفیان درباره‌ی سلف، سبب شده است که مذهب جدیدی با نام سلفی‌گری در قرون اخیر شکل گیرد. از نظر تاریخی، هر چند برخی از رگه‌های اندیشه‌ی سلفی‌گری در قرن چهارم شکل گرفت، اما به دلیل تعارض با اندیشه‌ی مسلمانان، در مدتی کوتاه خاموش شد. ابن تیمیه مذهب سلفی‌گری را در قرن هفتم احیا کرد و آتش اختلاف را میان جهان اسلام شعله‌ور ساخت. پس از وی شاگردش ابن قیم برای زنده نگاه داشتن این اندیشه بسیار کوشید؛ اما وی نیز کاری از

پیش نبرد. در قرن دوازدهم، جریان‌های سلفی گری در نجد و حجاز و شبه‌قاره، با تفاوت‌هایی آغاز شد که به دلیل حمایت‌های انگلستان، به‌ویژه در نجد و حجاز، توانست رشد کند. در دوران کنونی نیز جریان سلفی گری به اهرمی در دست امریکا برای پیشبرد هدف‌های خود در کشورهای اسلامی تبدیل شده است. امروزه سلفی گری شاخه‌ها و جریان‌های مختلفی دارد که طیفی از دیدگاه‌ها و باورهای مختلف را تشکیل می‌دهد.

مهم‌ترین ویژگی این مذهب نفی مذاهب اسلامی و دعوت مسلمانان به پیروی محض و بدون اندیشه از گذشتگان است. (همان: ۳۲) سلفیان افراطی مخالفان فکری خود را تکفیر کرده، خون، مال و ناموس آنها را مباح می‌دانند.

مفهوم شناسی تکفیر

«تکفیر» از «ک - ف - ر» در لغت به معنای نهان کردن و پوشاندن است. از این رو فردی را کافر می‌نامند که حقیقت را نهان می‌کند یا با کفرورزی بر دل خود پوشش می‌نهد. کفر متضاد ایمان و در اصطلاح، انکار مطالبی است که پیامبر اسلام (ص) برای هدایت و رستگاری بشر آورده است. تکفیر در اصطلاح و در کلام و فقه به معنای نسبت کفر دادن به فرد مسلمان است. امروزه وهابیان و برخی از گونه‌های سلفی گری، مسلمانان و به‌ویژه شیعیان را تکفیر کرده و خون و مال و ناموس آنان را مباح می‌دانند. این در حالی است که در اندیشه‌ی اسلامی، جان و اموال انسان بسیار محترم و گرامی است چنانکه خداوند در سوره مائده آیه ۸۲ می‌فرماید: «از این روی بر فرزندان اسرائیل مقرر داشتیم که هرکس کسی را جز به قصاص قتل یا [به کیفر] فساد در زمین بکشد، چنان است که گویی همه‌ی مردم را کشته باشد و هرکس کسی را زنده بدارد، چنان است که گویی تمام مردم را زنده داشته است.»

آشنایی با کشور افغانستان

جمهوری اسلامی افغانستان در آسیای میانه واقع شده است. کشورهای پاکستان در جنوب و شرق، جمهوری اسلامی ایران در غرب، تاجیکستان و ازبکستان و ترکمنستان در شمال و چین در شمال شرقی، همسایگان این کشور محسوب می‌شوند. افغانستان با حدود ۶۵۳ هزار کیلومتر مربع مساحت، چهل و یکمین کشور وسیع دنیا است. جمعیت آن در سال ۲۰۱۳ م به بیش از ۳۱ میلیون

نفر رسید. فارسی دری و پشتو زبان‌های رسمی و اسلام دین رسمی این کشور می‌باشد. وقوع بیش از سه دهه جنگ، افغانستان را به یکی از کشورهای ناامن و فقیر دنیا تبدیل کرده است. ۹۹٪ مردم افغانستان پیرو دین اسلام هستند که از این آمار حدود ۸۰-۸۹٪ آنان سنی، ۱۰-۱۹٪ شیعه و کمتر از ۱٪ پیرو دیگر ادیان را تشکیل می‌دهند. مذاهب دیگری چون هندو و سیک نیز در افغانستان پیروانی دارد. امروزه بین ۱۰۰۰ تا ۲۰۰۰ نفر از پیروان مسیحیت در این کشور زندگی می‌کنند.

تجاوز ارتش سرخ شوروی به افغانستان و آغاز جهاد ضد کمونیستی (۱۳۵۸-۱۳۶۷ ش)، جنگ‌های داخلی نیروهای جهادی افغانستان (۱۳۶۷ ش به بعد)، ظهور طالبان (۱۳۷۱ ش) و القاعده (در طول دوران جهاد و زمان طالبان) و آغاز جنگ جامعه بین‌المللی به رهبری آمریکا علیه این دو گروه (۱۳۸۰ ش)، از مهم‌ترین وقایع چند دهه‌ای اخیر در افغانستان می‌باشد. به اعتقاد بسیاری از صاحب نظران، اشغال کشور جمهوری افغانستان توسط دولت کمونیستی شوروی سابق در سال ۱۹۷۹ م، سرآغاز ورود جریان‌های سلفی افراطی و تکفیری در این کشور می‌باشد.

یافته‌های پژوهش

تبارشناسی القاعده

پس از آنکه دولت کمونیستی شوروی سابق در تاریخ ۲۴ دسامبر ۱۹۷۹ م (۳ دی ماه ۱۳۵۸ ش) کشور اسلامی افغانستان را به بهانه‌ای حمایت از دولت کمونیست جمهوری دموکراتیک آن کشور، به اشغال نظامی خود در آورد، بسیاری از مسلمانان ضمن محکوم کردن این اقدام، درصدد حمایت از جهاد مردم افغانستان و دفع تجاوز آن ارتش کمونیستی از خاک یک کشور اسلامی برآمدند.

کشورهای عربی با «مقدس خواندن» این جنگ، تبلیغات وسیعی علیه دولت شوروی و حکومت وقت افغانستان به راه انداختند و در همین ارتباط کمک‌های مالی و نظامی فراوانی به چریک‌های نظامی درگیر جنگ ارائه کردند. علمای اسلام نیز با صدور فتاوایی، به جهاد ضد روسی مردم افغانستان مشروعیت بخشیدند. به همین دلیل نیروهای متعصب مذهبی زیادی از

کشورهای مختلف عربی از جمله مصر، الجزایر، تونس، عربستان، فلسطین، اردن، یمن و... برای حضور در این جهاد رهسپار افغانستان شدند.

جهاد بر علیه ارتش کمونیستی شوروی، باعث شد تا سه رهبر بزرگ سلفی در افغانستان با یکدیگر ائتلاف کنند. ائتلاف «عبدالله عزام فلسطینی»، «اسامه بن لادن عربستانی» و «ایمن الظواهری مصری» در افغانستان، از وقایع مهم دوران جهاد افغانستان به شمار می آید. حضور این رهبران در افغانستان علاوه بر تشویق و سامان دهی نیروهای جهادی غیر بومی، زمینه ساز پیدایش جریان جهادی فراگیری به نام «القاعده» نیز شد.

عبدالله عزام در افغانستان، دفتر «مکتب الخدمه» معروف به «دفتر افغان» را در سال های ۱۹۸۲ و ۱۹۸۳ م، بنیان نهاد. در آن سال ها اسامه بن لادن که به عنوان اصلی ترین سرمایه گذار این دفتر مطرح شده بود، توانست با سرمایه گذاری در کشورهای عربی در سال های ۱۹۸۴ تا ۱۹۸۶ م چندین هزار جوان عرب و مسلمان را برای مبارزه با اتحاد شوروی بسیج کند. با فعالیت های اسامه بن لادن، دفتر عبدالله عزام موفق شد میلیاردها دلار منابع دولتی و مالی را برای حمایت از جهادگران افغانی جمع آوری کند. این دفتر همچنین با همکاری و حمایت دستگاه اطلاعاتی آمریکا، دولت مردان عربستان و مصر و نیز اخوان المسلمین، توانست ضمن آموزش به نیروهای جدیدالورود به افغانستان - که عمدتاً از کشورهای آمریکا، پاکستان، انگلیس و کشورهای عربی بودند - زمینه ی شکل گیری القاعده را نیز فراهم نماید.

بدین ترتیب بین سال های ۱۹۸۲ تا ۱۹۹۲ م بیش از صد هزار مبارز اسلامی از آفریقا، آسیا، خاورمیانه، اروپا و حتی آمریکا در افغانستان ساکن شدند تا در این کشور درگیر جنگ، به صورت تئوری و عملی مبارزه مسلحانه بیاموزند. با گردهمایی این گروه ها در افغانستان، تندروترین گروه مسلح سلفی با عنوان «عرب های افغان» شکل گرفت. (فدوی: ۱۳۷۸: ۱۸)

در آن زمان بیشتر مجاهدین عرب و افغان از نظر فکری و اعتقادی، تحت تأثیر افکار عبدالله عزام بودند تا بن لادن. حتی خود شخص بن لادن نیز از افکار عبدالله عزام تأثیر می پذیرفت؛ اما با این وجود، این نام بن لادن بود که در سایر کشورهای عربی و حتی آمریکا دهان به دهان می - چرخید.

بن لادن خیلی زود به واسطه تجارت و سرمایه‌های میلیاردی‌اش مورد توجه حامیان جهانی و منطقه‌ای قرار گرفت. منابع مالی گسترده بن لادن و همچنین حمایت مالی و لجستیکی گسترده از وی، باعث شد تا او به عنوان نماینده اصلی جریان سلفی افراطی در جهاد افغانستان مطرح شود. (هوشنگی: ۱۳۹۰: ۱۳۲)

ایمن الظواهری از مؤسسان و رهبران سازمان «الجهاد» مصر نیز پس از حضور در افغانستان، این کشور را مناسب‌ترین مکان برای سامان‌دهی عملیات جهادی تشخیص داد. (محمدیان: ۱۳۹۰: ۶۵) هدف مشترک بن لادن، عبدالله عزّام و ایمن الظواهری، ضرورت جهاد و مبارزه با کفار و تلاش برای هدایت و سامان‌دهی نیروهای جهادی غیر بومی بود و همین امر زمینه همکاری آنان با همدیگر را فراهم کرد. (علیخانی: ۱۳۹۰: ۲۰۰) نهایتاً این همکاری در زمان طالبان (۱۹۸۸ م)، باعث شد تا گروه «قاعده الجهاد» یا همان القاعده به رهبری اسامه بن لادن و معاونت ظواهری، اعلام موجودیت کند. (مژده: ۱۳۸۱: ۶۵)

با کشته شدن عبدالله عزّام در سال ۱۹۸۹ م به همراه تحولات بعدی، از جمله شکست ارتش سرخ شوروی، مانع‌تراشی کشورهای متبوع برای عرب-افغان‌ها، تشدید جنگ‌های داخلی میان نیروهای جهادی در افغانستان، به خصوص ظهور گروه هم‌سوی آنها به نام «طالبان» و سقوط پایگاه‌های القاعده به دست آمریکایی‌ها، مشکلات زیادی برای نیروهای القاعده به وجود آمد تا جایی که گمان می‌رفت بسیار زود بساط آن کاملاً برچیده شود؛ اما برخلاف انتظار چنین نشد؛ بلکه این تحولات باعث تثبیت بیشتر نظریه‌های عبدالله عزّام در نامشروع دانستن حکومت‌های اسلامی و ضرورت مبارزه برای ایجاد تحول بنیادی در جهان اسلام و بلکه در تمام دنیا شد.

در آن زمان، سازمان القاعده پس از تشدید رویکرد نظامی آمریکا در افغانستان با گروه‌های افراطی پاکستان، مانند سپاه صحابه، لشکر جهنگوی، طالبان و غیره که رویکرد ضد غربی و ضدآمریکایی داشتند، اهداف مشترکی را تعریف کرد. این گروه‌ها، که در بسیاری از آموزه‌ها، به‌ویژه «جهاد با کفار» با القاعده فصل مشترک داشتند، اغلب به عضویت جبهه بین‌المللی بن لادن درآمدند و القاعده توانست با همکاری آنها، پایگاه‌ها، شرکا و پیروان بیشتری در مقایسه با گذشته در سراسر دنیا، به‌ویژه پاکستان به دست آورد تا جایی که هم‌اکنون، گروه‌ها و شاخه‌های فرعی فراوانی دیده می‌شود که به القاعده در کشورهای گوناگون شمال آفریقا، خاورمیانه و جنوب آسیا

وابسته‌اند. آمار نیروهای هر کدام به هزاران و چه بسا ده‌ها هزار نفر می‌رسد و ممکن است در آینده و طی تحولات گوناگون، نیروهای بیشتری به القاعده ملحق شوند و اهداف و برنامه‌های آنها نیز در سطح جهانی گسترش یابد. (عباس زاده فتح آبادی: ۱۳۸۹: ۱۵۴)

مبانی فکری القاعده

ریشه‌ی تفکرات القاعده، بر بستر اندیشه‌ی سلفی استوار است. القاعده و رهبران آن، قرائتی افراطی و متعصبانه از اسلام دارند. آنها در طول حیات خود با جریان‌های گوناگونی در مصر، عربستان، پاکستان و افغانستان ارتباط داشته‌اند؛ اگرچه اعضای عادی این گروه رادیکال، گرایش‌های افراطی ضد شیعی با رگه‌های فکری وهابی و تفکر افراطی سلفی دارند، (هوشنگی: ۱۳۹۰: ۴۷۳) ولی رهبران القاعده به‌طور خاص، بیشتر از تفکر حاکم بر جریان‌های اخوانی مصر تأثیر پذیرفته‌اند. بر این اساس، بسیاری از رهبران و جریان‌های سلفی مصری یا به عضویت رسمی القاعده درآمده‌اند و یا از آن حمایت کرده‌اند؛ هرچند برخی از آنها در ادامه با فاصله گرفتن از این گروه و با نوشتن کتاب و مقاله، به شدت منتقد عملکرد القاعده شده‌اند.

همانگونه که گذشت عبدالله عزام فلسطینی تبار، نظریه‌پرداز اصلی القاعده می‌باشد. او تحت تأثیر جریان‌های افراطی مصر، جهاد و مبارزه را تنها راه دست‌یابی به حکومت اسلامی و نابودی کفار می‌داند. در همین راستا، وی با همکاری افرادی در مصر و فلسطین برای سامان‌دهی جبهه مبارزه علیه اسرائیل فعالیت می‌کرد؛ هرچند به دلایل گوناگون، از جمله اختلافات سیاسی و فکری موجود در میان رهبران مبارز در فلسطین و مصر، به انجام این کار موفق نشد. هم‌زمان، آغاز جهاد در افغانستان بهانه‌ای شد تا او بتواند به دور از اختلافات موجود در زادگاهش، از طریق افغانستان، اهداف خود را پیگیری کند. (همان: ۲۴)

او با نوشتن ده‌ها عنوان کتاب و مقاله و ارائه سخنرانی‌ها و بیانیه‌های گوناگون در وصف جهاد و ضرورت بیداری اسلامی، شمار زیادی از اهل سنت، به‌خصوص نسل جوان را تحت تأثیر خود قرار داد. مجله «الجهاد» او، که در پیشاور منتشر می‌شد و نیز کتاب‌های وی در معرفی جهاد افغانستان، در جهت تحریک جهان عرب برای شرکت در جهاد، نقش بسیار مؤثری ایفاء نمود. (مژده: ۱۳۸۱: ۸۵)

شواهد نشان می‌دهد که آثار عزّام برای بسیاری از جوانان در زمان تشکیل القاعده، مطلوبیت زیادی داشته است و به احتمال زیاد، هم‌اکنون نیز همین آثار در دست بسیاری از افراد با ترجمه‌های مختلف موجود باشد، همچنان که یک سایت رسمی به نام عبدالله عزّام تمام متن آثار او را در دسترس همگان گذاشته است.

ایمن‌الظواهری نیز یکی دیگر از نظریه‌پردازان اصلی القاعده می‌باشد که در برنامه‌ریزی‌های اساسی بن‌لادن و تحول فکری القاعده نقش ایفاء کرده است. (محمدیان: ۱۳۹۰: ۶۵) او سازمان «الجهاد» را برای مبارزه با حکومت مصر تأسیس کرد، اما به سبب تحرکات تندروانه برخی اعضای «الجهاد» و اتهام آنها به ترور انور سادات (رئیس‌جمهور مصر)، بیش از هزار نفر از اعضای الجهاد، از جمله ظواهری، در ۱۹۸۱ م. دستگیر و پس از تحمل دو سال زندان آزاد شده و از مصر اخراج شدند. (همان: ۵۵) ظواهری پس از آزادی از زندان، با متوقف کردن فعالیت‌های جهادی خود، بیشتر از راه رسانه و چاپ کتاب‌ها و مقالات به نشر افکار خود پرداخت. او پس از حضور در افغانستان، این کشور را مناسب‌ترین مکان برای سامان‌دهی عملیات جهادی تشخیص داد. وی حضور در افغانستان و ایجاد روابط نزدیک با بن‌لادن و عبدالله عزّام را فرصت مناسبی برای تحقق رویاهای خود می‌دانست. (همان: ۶۷)

در بیان اعتقادات القاعده، ارتباط اعتقادی این گروه با وهابیت انکار ناشدنی است. عبدالله عزّام با تأکید بر عقاید ظاهرگرایی سلفی، به آرای کلامی ابن‌تیمیه و علمای وهابی عربستان احترام خاصی می‌گذاشت. بر این اساس، او ساختن گنبد و ساختمان بر قبرها،^۱ زیارت قبور، توسل و غیره را شرک می‌دانست و مردم افغانستان را به دلیل پرداختن به این‌گونه مسائل، پیوسته نکوهش می‌کرد تا جایی که مردم افغانستان با بدبینی به وی و همراهانش، آنها را عامل ترویج وهابیت در افغانستان می‌دانستند. عزّام نیز با نگرانی از فضای ضدّیت با عرب - افغان‌ها به اتهام وهابیت، افغان‌ها را مردم جاهل و ناآگاه از حقیقت وهابیت می‌دانست و معتقد بود که آنان، تحت تأثیر تبلیغات «بریلویان» و رسانه‌های غربی، از وهابیت متنفرند تا جایی که وهابی‌ان را بدتر از کلب و خنزیر و یهود و نصارا را برتر از آنان می‌دانند. (عبدالله عزّام: بی تا: ۶)

^۱ البته وی در موردی گفته است که به اتفاق علمای مذاهب اربعه، ساختن بنا برای شهرت و زینت حرام است و باید از بین برود و اگر برای استحکام باشد، مکروه است؛ (عبدالله عزّام: بی تا: ۲۶)

مفهوم «جهاد» از دیدگاه القاعده

مهم‌ترین تئوری عبدالله عزام، گسترش فرهنگ جهاد و شهادت با هدف تشکیل حکومت اسلامی بود. تا جایی که او را مجدد فرهنگ جهاد در عصر حاضر دانسته‌اند. (عبدالله عزام: بی تا: ۲۷) اشتیاق او به جهاد باعث شد که از تدریس در دانشگاه‌های ریاض و اسلام‌آباد دست برداشته و به جهاد افغانستان پیوندد. او معتقد بود که این تنها راهی است که خداوند از طریق آن، مسلمانان را از مظلومیت نجات خواهد داد.^۱ جهاد از نظر او، تنها به مبارزه با کفار شرق و غرب محدود نمی‌شد، بلکه او فلسفه حضور خود در افغانستان را مقدمه‌ای برای گسترش جهاد در کشورهای دیگر، به خصوص فلسطین و همین‌طور حکومت‌های کشورهای عربی می‌دانست؛ زیرا معتقد بود که جهاد افغانستان، قطعاً به تشکیل حکومت اسلامی در این کشور خواهد انجامید و پس از آن، تجربه‌های فراوان جوانان عرب از جهاد افغانستان برای ادامه‌ی مبارزه، سرنوشت‌ساز خواهد بود. (عبدالله عزام: بی تا: ۱۶)

بر همین اساس، او از رهبران جهادی افغانستان پیمان گرفته بود که پس از شکست شوروی و تشکیل حکومت اسلامی در افغانستان، در جهاد فلسطین برای نابودی اسرائیل و همین‌طور حاکمان خائن کشورهای عربی، او را یاری کنند؛ همچنان‌که با آشکار شدن نشانه‌های شکست شوروی در افغانستان، عبدالله عزام پیوسته به رهبران جهادی یادآوری می‌کرد که زمان آغاز جهاد در فلسطین نزدیک است. (همان: ۱۲) احتمال ارتباط ترور او در سال ۱۹۸۹ م. با افکار جهادی وی بر ضد اسرائیل و سایر کشورهای اسلامی دور از ذهن نیست، زیرا به احتمال زیاد، کشورهای عربی و غربی با احساس خطر از گسترش تفکر عبدالله عزام برای آینده‌ی حیات خود و اسرائیل، زمینه‌ی نابودی او را فراهم کرده بودند. چنانکه عزام نیز، از نگرانی شدید غرب در خصوص گسترش جهاد افغانستان به کشورهای دیگر خبر داده بود. (همان: ۴۰)

بن‌لادن نیز با استناد به آیات قرآن درباره‌ی جهاد، بر مشروعیت جهاد تأکید می‌کرد و معتقد بود که جهاد واجب عینی است و اگر کسی نتواند به مجاهدان پیوندد، گناه کبیره‌ای مرتکب شده است. او مهم‌ترین وظیفه‌ی مؤمن را پس از ایمان آوردن، دفع دشمن متجاوز می‌دانست و این‌که

^۱ (وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ) (عنکبوت، آیه ۶۹).

تمام امت باید امکانات، فرزندان و پول خود را به نبرد با کفار و بیرون راندن آنها از سرزمین‌های اسلامی اختصاص دهند. (علیخانی: ۱۳۹۰: ۲۹۳) ایمن‌الظواهری نیز جهاد و مقاومت مسلحانه را تنها راه ساقط کردن حکومت‌های نامشروع و جایگزینی آنها با حکومت اسلامی می‌داند. از دیدگاه نظریه‌پردازان القاعده، دشمنانی که باید با آنان وارد جهاد شد به دو دسته کلی تقسیم می‌شدند:

۱- دشمنان نزدیک که عبارتند از نظام‌های فاسد اسلامی. آنان اعتقاد داشتند که در این مرحله باید با حاکمان کنونی کشورهای عربی در لیبی و سوریه و عراق و غیره مبارزه کرد و با ساقط کردن آنان، حکومت اسلامی را تشکیل داد.

۲- دشمن دور. از دیدگاه القاعده در رأس دشمن دور، آمریکا و اسرائیل قرار دارد. آنان معتقد بودند که در این مرحله، دامنه‌ی جهاد به تمام جهان گسترش می‌یابد. از دیدگاه آنان اسلام دین جهانی و دین انسانیت است و حکومت اسلامی، به زمان و مکان خاصی محدود نمی‌باشد، بلکه براساس وعده الهی، با سیطره‌ی اسلام بر سرتاسر دنیا، پیروان تمام ادیان به پیروی از حکومت واحد اسلامی تن در خواهند داد.^۱ در این راستا عبدالله عزّام با اعتماد به نفس کامل، حتی اعلام کرده بود که ما برای جهاد به کمک کسی نیاز نداریم، بلکه در آینده بسیار نزدیک، تمام کشورهای جهان را به حمایت از خود مجبور خواهیم کرد و با گسترش جهاد افغانستان، اسلام را بر تمام جهان گسترش خواهیم داد. (رفیعی: ۱۳۹۳: ۴۰)

البته در اولویت‌بندی جهاد با دشمن دور و نزدیک، اختلاف‌نظرهایی میان رهبران القاعده وجود داشت و اولویت هر کدام از آنان نیز تحت تأثیر تحولات بعدی تغییر می‌یافت. ایمن‌الظواهری معتقد بود که اولویت در مبارزه با دشمن نزدیک است و پس از نابودی آن، نوبت به جهاد با دشمن دور می‌رسد. (منتصرالزیات: بی تا: ۱۱۳)

اسامه بن لادن، مبارزه با غرب را در رأس برنامه‌های خود می‌دانست. بر همین اساس، اولین فتوای جنگ علیه آمریکایی‌های اشغالگر در سرزمین حرمین شریفین را صادر کرد و در فوریه سال ۱۹۹۸ م. با صدور فتوایی، خواستار تأسیس «جبهه جهانی برای جهاد علیه یهودیان و صلیبیان» با

^۱ (هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَ دِينَ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ) (توبه، آیه ۳۳ و صف، آیه ۹)؛ (هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَى وَ دِينَ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَ كَفَى بِاللَّهِ شَهِيداً) (فتح، آیه ۲۸).

هدف توسعه بیشتر اهداف القاعده و افزایش قدرت آن شد. بن لادن در سال‌های ۱۹۸۹-۱۹۹۶ م. مبارزه با نیروهای شوروی در افغانستان را با هدف گسترش آن به کشورهای عربی و سپس به تمام جهان دنبال کرد. او با صدور فتوای جهاد بین‌المللی علیه غربی‌ها به رهبری آمریکا اعتقاد داشت که «... باید شخصاً و مستقیماً به آمریکا و اسرائیل ضربه زد.» (هوشنگی: ۱۳۹۰: ۳۰۱) همچنین بن لادن در زمان تسلط طالبان بر افغانستان و استقرار القاعده در آنجا، با صدور بیانیه‌های گوناگون در ضرورت جهاد و تأکید بر قیام مسلحانه با نیروهای غربی، کشتن هر آمریکایی و یهودی در هر نقطه از جهان را مجاز اعلام کرد. (محمدیان: ۱۳۹۰: ۸۳)

القاعده و تکفیر و کشتن شیعیان

عبدالله عزّام به‌عنوان اصلی‌ترین تئوری پرداز القاعده اعتقاد داشت که باید مانع از گسترش تفکر شیعه شد. او در زمان جنگ ایران و عراق، با وجود آن که تمام بعثی‌ها را کافر می‌دانست و اعتقاد به کفر تنها برخی از ایرانی‌ها و فسق عده‌ای دیگر داشت؛ اما در عین حال، اجازه‌ی حمایت از ایران علیه رژیم صدام را نمی‌داد. عزّام معتقد بود که عراق، آخرین مانع برای گسترش شیعه است و اگر این سد برداشته شود، بسیار زود تفکر شیعی گسترش می‌یابد. همچنین او ایران را مخالف تشکیل حکومت اسلامی سنی در افغانستان می‌دانست و سعی داشت که با کم‌رنگ نشان دادن و حتی انکار نقش ایران در جهاد ضد شوروی و پررنگ کردن رفتارهای نادرست دولت ایران با مهاجرین افغانستان مقیم آن کشور، به تحریک اختلاف شیعه و اهل سنت پردازد. به همین علت از کشورهای عربی می‌خواست که به‌جای برگزاری کنفرانس‌های گوناگون برای بیان خطر شیعه و روس و غیره، به تقویت جبهه‌های جهاد افغانستان پردازند تا با تشکیل حکومت اسلامی (سنی) در آن و گسترش جهاد به کشورهای دیگر، زمینه‌ی گسترش شیعه نیز از بین برود، اما در عین حال، او رویارویی مستقیم با شیعه، به‌خصوص ایران را در توان اهل سنت نمی‌دید. (عزام: بی تا: ۴۹)

برخی دیگر از رهبران القاعده نیز با کافر دانستن شیعه، هرگونه اقدام برای کشتن شیعیان را واجب می‌دانستند؛ از آن جمله می‌توان به ابو مصعب زرقاوی به‌عنوان رهبر القاعده شاخه‌ی عراق اشاره کرد. او با تشکیل گروه «التوحید و الجهاد» در عراق و ایجاد یک پایگاه عملیاتی به نام

«القاعده در سرزمین بین‌النهرین» با هدف مبارزه با آمریکا و شیعیان در عراق؛ راه دشمنی و تکفیر شیعیان را در پیش گرفت. گروه زرقاوی تحت تأثیر فتاوی علمای وهابی، ضمن دامن زدن بر اختلاف میان شیعه و سنی و تکفیر شیعیان، رسماً از عربستان می‌خواستند تا با حمله‌ی نظامی، اقلیت سنی عراق را مانند بحرین مورد حمایت خود قرار دهد. (هوشنگی: ۱۳۹۰: ۸۹) در این زمان، گروه‌های مختلف القاعده با همکاری وهابی‌ها و سلفی‌های افراطی در یک ائتلاف شوم، تلاش کردند تا با راه‌اندازی انفجارها، کشتن شیعیان و رهبران دینی، تخریب اماکن متبرکه و ترور شخصیت‌های سیاسی عراق، روند سیاسی این کشور را تغییر دهند. همچنین زرقاوی با تکفیر شیعیان و حتی بدتر دانستن آنان از مسیحیان، در ۱۴ سپتامبر ۲۰۰۵ م. علیه شیعیان اعلام جهاد کرد (عباس زاده فتح آبادی: ۱۳۸۹: ۱۶۶) و در پی آن، بیشترین عملیات تروریستی بر ضد آنان و همین‌طور نیروهای آمریکایی را به راه انداخت که باعث کشته و زخمی شدن شمار زیادی از آنان گردید. (محمدیان: ۱۳۹۰: ۷۱)

زرقاوی با تقسیم دشمن به چهار دسته آمریکایی‌ها، کردها، سربازان پلیس عراق و شیعیان، تأکید می‌کرد که خطر شیعیان برای اهل سنت به مراتب بدتر از خطر آمریکا است؛ زیرا آمریکایی‌ها از عراق خواهند رفت و جهاد با آن‌ها بسیار آسان‌تر خواهد بود، اما مشکل اصلی، شیعیانند که از خود مردم عراق می‌باشند و پس از آمریکا با همکاری و نمایندگی آمریکا با سنی‌ها خواهند جنگید تا زمینه‌ی گسترش تشیع را از ایران به عراق و سوریه و غیره فراهم کنند. او با استناد به سخنان «ابن تیمیه» در شروخ خواندن شیعیان و اتهام آنان به فساد عقیده و همکاری با مغولان در قلع و قمع اهل سنت، پیروان خود را بر ضرورت مبارزه و جهاد برای نابودی شیعیان با هدف ایجاد رویارویی میان شیعه و اهل سنت، تحریک می‌کرد و قتل آن‌ها را از کشتن خوارج واجب‌تر می‌دانست. (هوشنگی: ۱۳۹۰: ۱۲۸) ایمن‌الظواهری نیز در نوار ویدئویی خود، ضمن ستایش زرقاوی به سبب انجام عملیات‌های گوناگون، به او لقب «قهرمان اسلام» داده است. (محمدیان: ۱۳۹۰: ۴۶) هرچند او در مواردی با ابراز نگرانی از اقدامات ضد شیعی زرقاوی، جهاد با کفار اهل کتاب و بی‌دین را مقدم می‌دانست و معتقد بود که تا پایان نیافتن مبارزه با آنان، پرداختن به کشتار شیعیان و دیگر مسلمانان مخالف، به صلاح نیست. (چشم‌انداز ایران: ۱۳۸۹: ۱۸۷)

حکم القاعده برای انجام عملیات‌های تروریستی و انتحاری

با وجود تأکید رهبران القاعده بر گسترش جهاد علیه کفار و بسیاری از مسلمانانی که مخالف تفکر آنان هستند، عبدالله عزام در مواردی با استناد به برخی از آیات و روایات، هر نوع عملیات تروریستی ضد مسلمانان و اقدام به کشتن فرد مسلمان و مؤمن را حرام قطعی دانسته و آن را پس از کفر، از گناهان بزرگ تلقی کرده است. (عبدالله عزام: بی تا: ۱۹) وی با استناد به روایاتی از پیامبر (ص)، تأکید می‌کند که ایمان با ترور نمی‌سازد،^۱ (البانی: ۱۹۸۸: حدیث ۲۷۹۹) کشتن مؤمن نزد خداوند از نابودی تمام دنیا بدتر است، (همان: حدیث ۴۲۳۷) اگر آسمان و زمین در خون مؤمنی مشارکت داشته باشند، خداوند تمام آن‌ها را وارد جهنم می‌کند، (همان: حدیث ۵۲۴۷) هر کسی با حمل سلاح، مؤمنی را بترساند مسلمان نیست، خداوند هیچ عمل نیکی را از قاتل مؤمن نمی‌پذیرد، (همان: حدیث ۷۵۶۸) هر گناهی بخشیده می‌شود، مگر گناه مشرک و یا کسی که مؤمنی را عمداً به قتل برساند (همان: حدیث ۴۵۲۴) و خداوند لعنت می‌کند کسی را که با آهن به برادر خود اشاره کند. (همان: حدیث ۱۹۵۳) هرگاه کسی چنین کند بر پرتگاه جهنم قرار می‌گیرد و اگر به قتل برادر مؤمن خود اقدام بکند، در آتش می‌افتد. (همان: حدیث ۳۳۵) به همین دلیل پیامبر (ص) به اصحاب دستور می‌داد که نوک‌های تیرهای کمان را در جمع با دست بگیرد تا به طرف کسی نشانه نرود، (همان: حدیث ۷۴۲۴) اما در عین حال، وی عملیات انتحاری را در صورتی که به مصلحت اسلام باشد، از بهترین اعمال می‌داند و معتقد است که صحابه نیز گاهی در مبارزه با دشمن، درحالی که به کشته شدن یقین داشتند، تنها وارد میدان می‌شدند و طبق حدیث نبوی، فرشتگان به چنین فردی مباحثات می‌کنند. (همان: حدیث ۳۸۷۶) هم‌چنین از او نقل شده است که در جملات حماسی خود در مورد «ارهاب» چنین گفته است:

^۱ اکثر احادیث مورد استناد عزام، از کتاب «صحیح الجامع الصغیر و زیاده» تألیف «محمد ناصر الدین الالبانی» استخراج شده است. محمد ناصرالدین البانی یکی از مفتیان وهابی است که وهابیان در مباحث حدیثی مکرر به او مراجعه می‌کنند. وهابیان بیش از اندازه در حق وی غلو کرده و درباره‌ی او از تعبیراتی مثل «داناترین شخص روی زمین به سنت»، «محدث عصر»، «امام دعوت»، «ناصر سنت»، «محدث متقن»، «علامه متقن» استفاده می‌کنند. این در حالی است که عالمان دیگر اهل سنت بارها بر بی‌سوادی وی صحه گذاشته و او را به خاطر آراء شاذ و نادرش مورد طعن و سرزنش قرار داده‌اند. (رضوانی: ۱۳۹۰: ۲۲)

«باکی نداریم اگر یهود و نصارا ما را اربابی (تروریست) بخوانند، زیرا قرآن می گوید: (تُرْهِبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ). پس ارباب فریضه‌ای بر گردن ماست.» (مژده: ۱۳۸۱: ۵۹)

البته حرمت قتل مسلمان و مؤمن از نگاه عزّام، باید بر مبنای معیار کفر و ایمان از نگاه وی بررسی شود. بر طبق سخنان و عقاید او، بسیاری از مسلمانان در دایره کفار قرار می گیرند و در نتیجه، حرمت کشتن مسلمانان نیز به طیف خاصی محدود می شود که بیشتر، مسلمانان همسو با آنان را در بر می گیرد. همچنان که ترورهای گسترده اعضای القاعده در کشورهای مختلف، نشان دهنده همین عمومیت دایره کفار در دیدگاه شان است. (رفیعی: ۱۳۹۳: ۴۸)

عملیات‌های القاعده

سازمان القاعده از زمان موجودیت تاکنون دست به عملیات‌های تروریستی و انتحاری بسیاری زده است. این سازمان همچنین تعدادی از افراد و شخصیت‌ها را به خاطر تفکر اسلام گرایی افراطی خود ترور کرده است. در جدول زیر به مهم ترین عملیات‌های این سازمان در جهان که از ماهنامه مطالعات بین‌المللی تروریسم «راه نما» استخراج شده است، اشاره می شود. (ماهنامه راه نما: ۱۳۹۱)

برخی از عملیات‌های مهم القاعده

ردیف	زمان	عملیات	تعداد قربانیان
۱	۲۶ فوریه ۱۹۹۳	انفجار در مرکز تجارت جهانی نیویورک	۶ کشته و بیش از ۱۰۰۰ زخمی
۲	۱۳ اکتبر ۱۹۹۳	قتل سربازان آمریکایی در سومالی	۱۷ تفنگدار آمریکایی کشته
۳	نوامبر ۱۹۹۵	حمله به مرکز تجمع نیروهای آمریکایی در ریاض	۵ آمریکایی و ۲ هندی کشته، ۶۱ مجروح
۴	۷ آگوست ۱۹۹۸	انفجار در سفارت‌خانه آمریکا در کنیا	۲۴۸ نفر کشته و ۴۶۵۰ نفر زخمی
۵	۷ آگوست ۱۹۹۸	انفجار در سفارت‌خانه آمریکا در تانزانیا	۷ کشته و ۷۲ نفر زخمی
۶	۲۵ ژوئن ۱۹۹۸	انفجار مقر نیروهای آمریکایی در طهران عربستان	۱۹ آمریکایی کشته و ۳۰۰ نفر زخمی
۷	۱۲ اکتبر ۲۰۰۰	حمله به ناو جنگی یو.اس.اس. کول در سواحل یمن	۱۷ دریانورد آمریکایی کشته و ۳۹ نفر زخمی

بررسی جریان القاعده افغانستان؛ ماهیت، تبارشناسی و عقاید آن

۸	۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱	حمله به برج دو قلوئی مرکز تجارت جهانی	
۹	۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱	حمله به ساختمان پنتاگون در واشنگتن	۲۶۶ نفر کشته
۱۰	عاشورای سال ۱۳۸۲ ش	انفجار در کربلا و کاظمین	
۱۱	۱۱ مارس ۲۰۰۲	انفجار در راه آهن شهری مادرید اسپانیا	بیش از ۲۰۰ کشته و ۱۴۰۰ مجروح
۱۲	۱۲ اکتبر ۲۰۰۲	بمب گذاری در جزیره بالی اندونزی	۲۰۰ کشته
۱۳	۱۵ نوامبر ۲۰۰۳	انفجار در کنیسه یهودیان در استامبول	۲۲ کشته و ۳۰۰ مجروح
۱۴	۲۰۰۳	انفجار در مقابل کنسولگری انگلیس در استامبول	۲۵ کشته و ۴۰۰ مجروح
۱۵	۲۰۰۳	انفجار مرکز یهودیان در کازابلانکای مراکش	
۱۶		حمله انتحاری به سفارتخانه های آمریکا و اسرائیل در تاشکند پایتخت ازبکستان.	
۱۷		حمله به دفاتر شرکت های بی لوموس گلویمان آمریکا در شهر یشع عربستان.	
۱۸		انجام عملیات های پی در پی انتحاری توسط گروه های مرتبط با القاعده علیه نیروهای ائتلاف و شیعیان و اکراد عراقی.	
۱۹	ترتیب وقایع تا سال ۲۰۰۳	سر بردن و قتل گروگان های خارجی (متحد آمریکا) در عراق از جمله کیم سون اهل کره و نیکلاس برگ آمریکایی.	
۲۰		گردن زدن مستشار نظامی آمریکا در ریاض	
۲۱		حمله به کنسولگری آمریکا در شهر جدّه	
۲۲		انجام چهار انفجار در خطوط حمل و نقل شهر لندن	
۲۳		عملیات انفجاری در بندر شرم الشيخ مصر	
۲۴		وقوع انفجار در مرکز خدمات جهانی در یمن.	
۲۵		منفجر کردن سفارت مصر در اسلام آباد.	
۲۶		اقدامات ضد امنیتی در ایران	

حضور القاعده در سایر کشورها

همانگونه که اشاره شد سازمان القاعده یک سازمان چندملیتی با اعضای از کشورهای مختلف است. القاعده در واقع شبکه‌ای جهانی است که نشانه‌های حضور آن تاکنون علاوه بر افغانستان در کشورهای الجزایر، مصر، مغرب، ترکیه، اردن، تاجیکستان، ازبکستان، سوریه، چین، هندوستان، پاکستان، بنگلادش، مالزی، میانمار، اندونزی، فیلیپین، لبنان، عراق، عربستان، کویت، بحرین، یمن، لیبی، تونس، چچن، داغستان، کشمیر، سومالی، سودان، کنیا، تانزانیا، جمهوری آذربایجان، اریتره، اوگاندا، اتیوپی، بوسنی، کزوو، آمریکا، انگلیس، پرتغال، آلمان، سوئد نیز دیده شده است.

نتیجه‌گیری

اشغال نظامی افغانستان از سوی شوروی رویدادی استثنایی در جهان اسلام بود، زیرا برای نخستین بار یک سرزمین اسلامی از سوی کمونیسم جهانی اشغال شده بود. از این رو، گروه‌های اسلامی طرفدار حرکات جهادی که داعیه‌های جهانی مبارزه با دشمنان اسلام داشتند و کمونیسم را از دشمنان سرسخت خود می‌دانستند، نسبت به اشغال افغانستان حساسیت شدید نشان دادند؛ بنابراین کسانی چون عبدالله العزام اردنی - فلسطینی، ایمن الظواهری مصری و اسامه بن لادن سعودی با ورود به افغانستان، به تدریج زمینه‌های سازماندهی و تشکیل القاعده، به عنوان سازمانی جهانی را فراهم کردند. در واقع در جنگ افغانستان، آنچه که شکل‌گیری سازمانی رادیکال به نام القاعده را سرعت بخشید، ملاقات اسلام‌گرایان افراطی شرق و غرب عربی با یکدیگر در افغانستان بود. این ملاقات و آشنایی سبب ترکیب دیدگاه‌های ایدئولوژیک و مهارت‌های سازمانی اسلام‌گرایان شد. در این میان، جنبش‌های رادیکال مصر، مهارت‌های سازمانی و تشکیلاتی خود را در اختیار اسلام‌گرایان سعودی قرار دادند و سعودی‌ها نیز از طریق نفوذ گسترده مالی خود توانستند دیدگاه‌های تند وهابی و فرقه‌گرایی خود را وارد چارچوب فکری جریان‌ات اسلام‌گرای حاضر در افغانستان نمایند.

اندیشه‌های عبدالله عزام به عنوان تئوری پرداز این جریان همواره مورد توجه بوده است. مهم‌ترین تئوری عبدالله عزام، گسترش فرهنگ جهاد و شهادت با هدف تشکیل حکومت اسلامی بود. تا جایی که او را مجدد فرهنگ جهاد در عصر حاضر نیز دانسته‌اند. همین تفکر او باعث شد تا

با تقسیم‌بندی دشمنان به دور و نزدیک، اقدام به رویارویی خشن و افراطی با دشمنان خود کنند. در اندیشه‌های عزام همواره نفی شیعه موج می‌زد و قویا اعتقاد داشت که باید مانع از گسترش تفکر شیعه شد. تفکرات و اندیشه‌ای این جریان تکفیری همواره باعث به وجود آمدن صدمات زیادی به جریان مقاومت در منطقه شده است. یکی از راه‌های مبارزه با این جریان، شناخت و آگاهی کامل نسبت به تفکرات و اندیشه‌های آنان است.

پیشنهاد:

- پیشنهاد می‌گردد در سرفصل‌های درس آشنایی با دفاع مقدس دانشگاه‌های کشور، فصلی با عنوان شناخت جریان تکفیر نیز گنجانده شود.

منابع فارسی

الف) کتاب:

۱. قرآن کریم
۲. احمدشاه فروزان، (۱۳۸۹)، افغانستان از حکومت مجاهدین تا سقوط طالبان، نشر آهنگ قلم، مشهد
۳. البانی، محمد ناصرالدین (۱۹۸۸)، صحیح الجامع الصغیر و زیادته، نشر المكتبة الاسلامی، بیروت
۴. الزیات، منتصر، ایمن الظواهری کما عرفته، چاپ دوم: دار مصر المحروسة، مصر
۵. عزّام، عبدالله یوسف، التّأمر العالمی، مرکز شهید عزّام الإعلامی، پاکستان
۶. عزّام، عبدالله یوسف، الأسئلة والأجوبة الجهادیة، لجنة التحقيق، پاکستان
۷. علیخانی، عبدالله، (۱۳۸۸)، کتاب امنیت بین الملل (۴) (ویژه القاعده)، مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین المللی ابرار معاصر، تهران
۸. علیخانی، اکرم، (۱۳۹۰)، طالبان و شهادت دیپلمات‌های ایرانی، نشر مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران
۹. علیزاده موسوی، سیدمهدی (۱۳۹۲) مکتب دیوبند و جنبش جماعت تبلیغ، دفتر تبلیغات حوزه - ی علمیه قم
۱۰. علیزاده موسوی، سید مهدی (۱۳۹۱) سلفی گری و وهابیت، قم، دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم، ج اول
۱۱. فدوی، عبدالقیوم (۱۳۷۸) اسامه بن لادن و ماجراها، نشر مفاخر
۱۲. کریمی حاجی خادمی، مازیار، (۱۳۹۲)، خاستگاه و مبانی فکری طالبان، نشر کانون اندیشه جوان، تهران
۱۳. محمدیان، محمد، (۱۳۹۰)، بنیادهای فکری القاعده، چاپ اول: دانشگاه امام صادق (ع)، تهران
۱۴. مزده، وحید، (۱۳۸۱)، افغانستان و پنج سال سلطه طالبان، نشر نی، تهران
۱۵. هوشنگی، حسین و احمد پاکتچی، (۱۳۹۰)، بنیادگرایی و سلفیه بازشناسی طیفی از جریان‌های دینی، چاپ اول: دانشگاه امام صادق (ع)، تهران

۱۶. ولوی، علی محمد (۱۳۶۷) تاریخ علم کلام ومذاهب اسلامی، موسسه‌ی انتشارات بعثت، تهران، ج ۲.

ب) مقالات

۱۷. امینی، عبدالمؤمن، (۱۳۹۳)، جریان تکفیری طالبان در افغانستان و جنایت‌های آنان، مجموعه مقالات کنگره جهانی جریان‌های افراطی و تکفیری از دیدگاه علمای اسلام؛ ج ۶

۱۸. احمدی، محمدعلی (۱۳۹۷)، القاعده و پدیده تکفیر؛ استراتژی استعمار در جهان اسلام، مجله جریان شناسی دینی معرفتی در عرصه بین الملل، شماره ۲۲

۱۹. امیراحمدی، هوشنگ، (۱۳۷۷)، «بحران افغانستان و سیاست منطقه‌ای ایران»، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۱۳۳ - ۱۳۴؛ سال سیزدهم، مهر و آبان

۲۰. رفیعی، محمد طاهر، (۱۳۹۳)، تأثیر تفکر جهادی «عبدالله عزّام» در گسترش خشونت‌های «القاعده»، مجموعه مقالات کنگره جهانی جریان‌های افراطی و تکفیری از دیدگاه علمای اسلام؛

ج ۱

۲۱. رفیعی، محمد طاهر (۱۳۹۳)، جریان شناسی طالبان، مجله مکر تکفیر، شماره دوم

۲۲. ساداتی نژاد، سید مهدی (۱۳۹۵)، نقش ایالات متحده امریکا در شکل گیری جریانهای افراطی در جهان اسلام (مطالعه موردی القاعده و داعش)، نشریه اندیشه سیاسی در اسلام،

بهار

۲۳. عباس زاده فتح آبادی، مهدی (۱۳۸۸)، بنیاد گرایی اسلامی و خشونت (با نگاهی بر القاعده)، فصلنامه سیاست، دوره ۳۹ شماره ۴

۲۴. عباس زاده فتح آبادی، مهدی، (۱۳۸۹)، «القاعده پس از ۱۱ سپتامبر (با تأکید بر عراق)» فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۲

۲۵. فرزین‌نیا، زیبا، «ظهور طالبان در صحنه افغانستان»، فصلنامه آسیایی مرکزی و قفقاز، سال هفتم شماره ۲۳، پاییز ۱۳۷۷

۲۶. نصری مشکینی، قدیر، «استیلاي طالبان بر افغانستان»، اطلاعات سیاسی و اقتصادی، شماره ۱۳۳ - ۱۳۴، مهر و آبان ۱۳۷۷

ج) مجلات و نشریات:

۲۷. دو فصلنامه سیاسی راهبردی چشم‌انداز ایران، تیر و مرداد ۱۳۸۹، ش ۶۲.

۲۸. ماهنامه راه نما، ماهنامه مطالعات بین‌المللی تروریسم، سال دوم، شماره ۵ و ۶، فروردین و اردیبهشت ۹۱

۲۹. فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۴۰، تابستان ۱۳۸۹، شماره ۲

(ج) سایت

۳۰. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی سیدعلی خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، www.khamenei.ir

۳۱. موسسه مطالعات اندیشه سازان نور، www.asnoor.com

۳۲. شبکه اینترنتی «آفتاب»، www.aftab.ir

۳۳. خبرگزاری «شبستان»، www.Shabestan.ir

۳۴. سایت خبری تحلیلی «تابناک»، www.tabnak.ir

۳۵. سایت خبرگزاری «فارس»، www.farsnews.com

۳۶. سایت خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران «ایرنا»، www.irna.ir

۳۷. روزنامه «اعتماد»، www.etemaad.ir

۳۸. پایگاه خبرگزاری «تسنیم»، www.tasnimnews.com

۳۹. خبرگزاری «صدای افغان»، www.avapress.com

۴۰. پایگاه تبیینی و تحلیلی جریان شناسی «دیدبان» (www.didban.ir)

۴۱. پایگاه اطلاع‌رسانی «خبر برتر»، www.khatebartar.com

۴۲. خبرگزاری «میزان»، www.mizanonline.ir

۴۳. سایت خبرگزاری مشرق، www.mashregnews.ir/fa

۴۴. سایت موسسه فرهنگی و اطلاع‌رسانی «تبیان»، www.tebyan.net

۴۵. پایگاه «باشگاه خبرنگاران جوان»، www.yjc.ir

۴۶. پایگاه «اندیشکده راهبردی تبیین»، www.tabyincenter.ir

۴۷. پایگاه خبری تحلیلی «شهید خبر»، www.shahidnews.com

حوزه‌های پیش‌برنده فرهنگ دفاع مقدس در گام دوم انقلاب اسلامی

اصغر محمدی فاتح^۱، یاسر فیض‌اللهی^۲

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۵/۲۳

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۷/۰۹

چکیده

هدف تحقیق مطالعه حوزه‌های پیش‌برنده فرهنگ دفاع مقدس در گام دوم انقلاب اسلامی است. روش تحقیق به کار رفته در این مطالعه، کمی و پیمایشی است و جهت گردآوری اطلاعات از پرسشنامه محقق ساخته استفاده شده است. مطالعه به شکل نخبگی و با جامعه آماری تمام شمار در بین شش خبره حوزه دفاع مقدس انجام شده است. در این تحقیق از طریق مصاحبه با شش خبره در حوزه دفاع مقدس، تعداد ۱۰ حوزه اصلی دفاع مقدس بنام حوزه‌های شهدا، ادبیات و تاریخ شفاهی، نیروی انسانی متوکی، پیشکسوتان، فرهنگی و هنری، معارف جنگ، راهیان نور، فناوری و رسانه، تبلیغات و حوزه حقوقی بین‌المللی شناسایی شد. در ادامه تحقیق، این ۱۰ حوزه با استناد به متن مصاحبه‌های تحقیق و دیدگاه سایر اندیشمندان تبیین شده است. در نهایت از طریق مطالعه کمی و توزیع پرسشنامه بین خبرگان، سهم ۱۰ حوزه دفاع مقدس در ترویج فرهنگ دفاع مقدس در گام دوم انقلاب اسلامی در وضع موجود و وضع مطلوب آورده شده است. نتایج نشان می‌دهد عملکرد کلیه نهادهای دفاع مقدس در کشور، حدود ۵۰ درصد است. از نظر خبرگان در وضعیت مطلوب باید به ۸۶ درصد رسید و شکاف عملکردی فعلی در حد ۳۵ درصد است.

کلید واژه‌ها: دفاع مقدس، پیش‌برنده، گام دوم انقلاب اسلامی، فرهنگ دفاع مقدس.

۱- استادیار دانشگاه افسری امام علی (ع)، amohammadi1360@yahoo.com

۲- پژوهشگر دانشگاه افسری امام حسین (ع)

مقدمه

آموزه‌های دوران دفاع مقدس و دستاوردهای حاصل از آن‌ها، ظرفیت لازم را برای الگوسازی در گام دوم انقلاب اسلامی به همراه دارد. مؤلفه‌های فرهنگ مقاومت در شرایط محدودیت، جوان‌گرایی، فرهنگ کار و توکل، امیدواری، ایثار و... تنها نمونه‌ای از صدها خرده‌فرهنگی است که از دفاع مقدس به یادگار مانده است و می‌توان از آن در آینده انقلاب بهره گرفت. مقام معظم رهبری در این خصوص می‌فرمایند: "نباید اجازه داد حقایق دفاع مقدس کهنه، فراموش و یا انکار شود". همان‌طور که فرهنگ دفاع مقدس به عنوان یک مفهوم کلی، اصلی‌ترین رکن الگوبرداری از دفاع مقدس در گام دوم انقلاب تلقی شد، راهکار ترویج این فرهنگ، گفتمان‌سازی دفاع مقدس در بدنه انقلاب است.

گفتمان‌سازی دفاع مقدس شیوه‌ای برای مقابله با مسائل پیش روی انقلاب بر اساس تجربیات دفاع مقدس است و این شیوه می‌تواند سرآغاز مناسبی برای پیمودن ادامه مسیر انقلاب اسلامی در گام‌های بعدی باشد.^۱ تجربه زیسته دوران دفاع مقدس تأثیرات عمیقی در باورهای اجتماعی مردم داشته است؛ چرا که در این دوران ثابت شد که تلاش و توکل به صورت توأمان می‌تواند تأثیر موثری در تحولات اجتماعی و در حفظ عزت و استقلال داشته باشد؛ بنابراین می‌توان گفت که دو پدیده مهم یعنی انقلاب اسلامی و دفاع مقدس، ظرفیت لازم را برای تغییر و اصلاح علوم انسانی موجود دارند، اما از این ظرفیت به اندازه کافی استفاده نشده و به خصوص پژوهش در عرصه دفاع مقدس به عنوان دومین پدیده ظرفیت‌ساز برای علوم انسانی، می‌تواند سطح فکری و معرفتی جامعه را ارتقاء داده و هویت ملی را تقویت کند (محمدی‌فاتح، ۱۳۹۸: ۲).

در این راستا بررسی و شناسایی ارکان اصلی دفاع مقدس و نقش آن‌ها در حفظ و نشر ارزش‌های دفاع مقدس و تولید دانش دفاعی شایان توجه است. مقام معظم رهبری در خصوص پژوهش دفاع مقدس می‌فرمایند: "باید پیروزی/این جنگ را تا ۱۰۰، ۲۰۰ سال آینده حس کنیم و

۱- بیانات در دیدار دست‌اندرکاران کنگره ملی ۶۲۰۰ شهید استان مرکزی ۹۸/۷/۸

۲- برگرفته از مقاله رابطه تطبیقی دفاع مقدس با بیانیه گام دوم انقلاب: www.isna.ir

این نمی شود، مگر با شکافتن ذره ذره سلول های این جنگ^۱. تجربیات انقلاب اسلامی و هشت سال دفاع مقدس، فراهم کننده بزرگ ترین سرمایه دانشی برای سازمان های مختلف و به خصوص نیروهای مسلح می باشد؛ اما تاکنون به اندازه کافی، سازوکارهای این مهم احصاء نشده است. البته حرکتی که بعد از پایان دفاع مقدس در حوزه خاطره نگاری، مستندنگاری و تاریخ نگاری جنگ شکل گرفت و نهضت ثبت و ضبط حضور و حماسه تک تک عناصر ملت از اقشار مختلف در میدان جنگی نابرابر با کشورهای بزرگ به راه افتاد، بدون شک الگویی بی نظیر در بازشناسی گذشته یک ملت است. الگویی که در سال های اخیر سرعت، عمق و قوت بیشتری پیدا کرده، در حال اصلاح خود است و با قدرت به پیش می رود (قاضی، ۱۳۹۸). از طرفی، مهم ترین عامل در بهره برداری از درس های دفاع مقدس، ایجاد شرایط لازم برای پژوهشگران و محققان برای ورود به حوزه های مختلف دفاع مقدس و لمس پدیده های دفاعی از نزدیک است. پژوهشگر برجسته مرحوم سوداگر (۱۳۹۰) معتقد بود: "در آسیب شناسی انتقال «میراث دفاع مقدس» به نسل های بعد، اشکال کار از زمانی شروع شد که درب پادگان ها بسته شد و اطراف آن ها حصار کشیده شد تا کسی وارد آن ها نشود؛" بنابراین شناخت ارکان اصلی و حوزه های مهم دفاع مقدس و ساماندهی و هدایت انواع تخصص های مورد نیاز در این حوزه ها و تعیین مسیرهای تحقیقاتی جدید به منظور افزودن به لایه های دانش جدید در این عرصه ها از اهمیت و ضرورت بالایی برخوردار است.

بر اساس دیدگاه محققان مدیریت دانش نظامی، دفاع مقدس رزمندگان اسلام در دهه هفتاد، زیربنای دفاع دانش بنیان در ایران است (لطفی مرزناکی، ۱۳۹۶). مدیریت دانش نهفته در طول حیات انقلاب اسلامی به خصوص دفاع مقدس و استفاده از تجارب خبرگان به ایجاد هوشمندی در تحقق تمدن نوین اسلامی، کمک می کند.^۲ بخش اعظمی از ثروت کشور در دفاع مقدس، تجربه رزمندگانی است که در آن دوره در سطوح مختلف مدیریت حضور داشته اند، شاید بخشی از این تجربه در قالب های مختلف از جمله خاطرات و داستان ها مستند شده باشد (جاسبی، ۱۳۹۳)، اما این واقعه تاریخی علاوه بر آن که نیاز به کالبدشکافی، مستندسازی و شناخت آنچه اتفاق افتاده دارد،

۱- بیانات در دیدار با مسئولان بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش های دفاع مقدس ۹۶/۱۰/۱۷

۲- برگرفته از متن الگوی دانشگاه های نیروهای مسلح در تراز انقلاب اسلامی. ستاد کل نیروهای مسلح، ۱۳۹۵.

نیازمند استخراج الگوهای عملیاتی و کاربردی نیز است. بر طبق دیدگاه جعفری^۱ (۱۳۹۴) موضوعات بسیار ارزشمندی در عرصه‌های تجربی و عملی طی سال‌های دفاع مقدس وجود دارد که می‌توان آن‌ها را به دانش صریح و بومی تبدیل کرد؛ بنابراین توسعه کار دانشی و فکری در حوزه‌های مختلف دفاع مقدس در گام دوم انقلاب اسلامی ضروری است و در این راستا شناسایی نیازهای پژوهشی حوزه‌های دفاع مقدس و استفاده از ظرفیت نخبگان در این حوزه‌ها ضروری است.

کار پژوهشی و دانشی در حوزه دفاع مقدس، یعنی استخراج ابعاد پنهان آن از گذشته و تبدیل به محتوای علمی و افزودن بر گستره علمی دفاع مقدس است. بالأخره طبق نظر محققان، بازنشستگی منجر به تلف شدن دانش و ایجاد انقطاع در محیط کار شده و طبیعتاً تلف شدن دانش، باعث اثرات عملیاتی منفی بالقوه و گسست‌های اجتماعی- فرهنگی می‌شود (دان^۲، ۲۰۱۰). علاوه بر اینکه نه تنها تجارب دفاع مقدس در گام اول انقلاب اسلامی (تجارب رزم هوایی، رزم زمینی، تجارب مدیریتی، مهندسی، پزشکی و...) بایستی مستند شود؛ بلکه حوزه‌های فعلی (مانند حوزه نشر ادبیات دفاع مقدس، حوزه پیشکسوتان، حوزه تبلیغات، حوزه فضای مجازی، حوزه راهیان نور، موزه‌ها و...) نیز در گام دوم انقلاب باید مورد توجه قرار گرفته و سهم آن‌ها در حفظ و ترویج فرهنگ جهاد و شهادت تعیین و نواقص احتمالی آن برطرف شود. به‌خصوص در گام دوم انقلاب اسلامی، توجه به نقش جوانان و بُعد علمی و فناورانه دفاع مقدس ضروری است. چرا که در گام دوم، طبیعتاً از نظر زمانی به‌طور پیوسته از حادثه دفاع مقدس دور می‌شویم و به موازات این دور شدن و فاصله گرفتن، باید مطالعه پدیده دفاع مقدس با کنکاش عمیق‌تر و ظرافت علمی بالایی دنبال شود. پس از اتمام جنگ تحمیلی تاکنون، رویکردهای متعددی به مبحث دفاع مقدس، اختصاص یافته است. این اقبال؛ اگرچه لازم بود، اما کافی نبوده است. با کمک نموداری و علمی درمی‌یابیم که تاریخ‌نگاری ما از دفاع مقدس، اعم از برگزاری یادواره‌های شهدا و سرداران، شب‌های خاطره، شب‌های شعر مقاومت و در کل ایجاد مجموعه فضاهایی که برای حفظ و نشر آثار دفاع مقدس در فاصله‌ی پس از جنگ به آن‌ها اهتمام داشته‌ایم؛ از نظر کمی و کیفی، افت کرده و

۱- سخنرانی سرلشگر جعفری در جشنواره امام علی (ع)

تحلیل رفته است. این در حالی است که هنوز یادگاران دوران دفاع مقدس در میان ما حضور و وجود دارند (سوداگر، ۱۳۹۰)؛ بنابراین در این تحقیق، حوزه ها و ارکان اصلی دفاع مقدس که در گام دوم انقلاب می توانند در حفظ و نشر ارزش های دفاع مقدس مؤثر واقع شوند، شناسایی شده است تا بتوان نیازهای مختلف این بخش ها را مرتفع کرد.

ادبیات تحقیق

تعریف مفاهیم

دفاع مقدس: مجموعه مجاهدت ها، حماسه ها، پایمردی ها و فعالیت های متنوعی که ملت شریف و مسلمان ایران و نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران در طول هشت سال (۲۸۹۵ روز) در برابر تهاجم استکبار جهانی و رژیم بعث عراق به خاک ایران اسلامی انجام دادند و در این امتحان الهی سربلند و پیروز بیرون آمدند.

حوزه دانشی دفاع مقدس: در این مطالعه، منظور از حوزه دانشی دفاع مقدس، موجودیت های کلانی است که به حفظ و نشر ارزش های دفاع مقدس پرداخته و همچنین تجربه و دانش هشت سال جنگ تحمیلی را در اختیار دارند.

دانش و پژوهش حوزه دفاع مقدس

تاکنون رویکردهایی مانند رویکرد حماسی، تاریخ نگاری، انتقادی، جغرافیایی و علمی و آکادمیک نسبت به دفاع مقدس وجود داشته است. هرچند رویکرد علمی اخیراً شروع شده است، اما تئوری آن بیانگر این حقیقت است که جنگ مجموعه علوم و معارفی را در خود نهفته دارد که توانسته است در همه کشورها اثرگذار باشد؛ و یا به عبارت دیگر توانسته است منشأ تحولات عظیمی در کشور باشد. باید گفت که جنگ گنجینه عظیمی از علوم و معارف است که باید استخراج و کاربردی شده و از طریق مؤسسات آموزشی و پژوهشی و آموزش عالی ترویج و توسعه پیدا کرده و در اختیار سایر نسل ها قرار گیرد. این علوم در جنگ موفق، معمولاً تولیدی و بومی بوده اند که توانسته است سرمنشأ تغییر و تحولات اساسی شوند (بی نام، ۱۳۹۰)؛ بنابراین اگر رویکرد علمی را برای تبیین و اکتشاف دفاع مقدس انتخاب کنیم، به ناچار بایستی به روش شناسی اتکا کنیم؛ بنابراین تبیین های تئوریک و مبتنی بر روش شناسی و توأم نمودن آن با عمل در حوزه دفاع مقدس باعث

رشد آن می‌شود. اگر مسئله موضوع‌یابی و روش‌شناسی معارف دفاع مقدس و جنگ، درست و علمی انتخاب و تدوین شوند، قادر خواهیم بود با نوآوری در موضوعات، مسیر پژوهش‌های خود را به شکلی منسجم، پیوسته و علمی دنبال کنیم. به‌خصوص، رویکرد علمی در تاریخ شفاهی و انجام مصاحبه فعال، روش‌مند و دقیق توسط مصاحبه‌گر، بر افزایش ضریب اعتماد به منابع شفاهی و آثار تولیدشده در حوزه دفاع مقدس نقش کلیدی دارد (مرادی و رجب‌پور، ۱۳۹۱). تاکنون در خصوص پژوهش دفاع مقدس در اسناد سازمان‌های لشگری و کشوری مباحث کوتاهی مطرح شده که وجه مشترک آن‌ها تأکید به اهمیت "درس‌آموزی از دفاع مقدس" است. در سند نظام جامع مدیریت دانش نیروهای مسلح کشور، کلمه دفاع مقدس ۱۲ بار بکار رفته است. در بند ۱ و ۳ از ویژگی‌های نظام جامع مدیریت دانش نیروهای مسلح آمده است که "دانش‌های پیشین و ناپیدای سازمان به‌ویژه دانش هشت سال دفاع مقدس باید احصاء شوند". همچنین در بند ۳ همان سند آمده است که "باید از دانش در بازه عمر آن به‌ویژه از دانش هشت سال دفاع مقدس استفاده شود". در سند الگوی دانشگاه نیروهای مسلح در تراز انقلاب اسلامی، کلمه دفاع مقدس ۱۶ بار تکرار شده است. در این سند آمده است: "نگاهی درس‌آموز و عبرت‌انگیز به پیشینه علم و علم‌آموزی در کشور انجام شد و نقاط قوت، ضعف، انحراف‌ها و کاستی‌ها مشاهده گردید. در این میان از مراجعه به منبع منحصر به فرد و گنجینه آموخته‌های دوران دفاع مقدس، غفلت نشده و به آن به مثابه دانشگاهی عظیم و قابل کشف به‌ویژه در هنگامه تغییر راهبردهای دفاعی و بزرگ‌ترین دانشگاه انسان‌سازی به‌ویژه برای تربیت فرماندهان و مدیران نگرسته و از آن درس‌های زیادی گرفته شده است". این کلمه همچنین در سند اسلامی‌شدن دانشگاه‌ها ۱۰ بار تکرار شده است. بالاخره در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی هم یک‌بار کلمه دفاع مقدس بکار رفته و یک‌بار هم به جنگ تحمیلی اشاره شده است. در تحقیقات اخیر که به ارتباط گام دوم انقلاب و دفاع مقدس پرداخته‌اند به موضوعاتی همانند درس‌آموزی، جوان‌گرایی، تجارب دفاع مقدس به‌عنوان پیش‌زمینه گام دوم، تکیه بر ارزش‌های دفاع مقدس در گام دوم اشاره شده است. صفوی (۱۳۹۸) در خصوص ارتباط دفاع مقدس و گام دوم انقلاب اسلامی معتقد است: "دست‌آورد دفاع مقدس تنها شکست یک دشمن حیث و قداره کش نبود، بلکه حاکم شدن تفکر مقاومت و تشکیل هندسه جدید قدرت و زمینه‌سازی برای ایجاد تمدن نوین اسلامی را باید

از دستاوردهای آینده دفاع مقدس ملت بزرگ ایران به رهبری ولایت فقیه دانست^{۱۱}.

پیشینه تحقیق

رشید و پاشایی هولاسو (۱۳۹۱) در مقاله خود به «ارائه مدلی مبتنی بر مدیریت دانش جهت ترویج فرهنگ دفاع مقدس» پرداختند. هدف این مقاله، ارائه مدلی است مبتنی بر مدیریت دانش جهت ترویج فرهنگ دفاع مقدس. با بررسی ادبیات موجود در حوزه مدیریت دانش، چهار فرضیه با متغیرهای مستقل «اجتماعی سازی، برونی سازی، درونی سازی و ترکیب کردن» تدوین شد. این پژوهش با روش توصیفی - پیمایشی انجام شد و جامعه آماری آن کلیه کسانی بودند که علاوه بر آشنایی با مدیریت دانش با دفاع مقدس و ارزش های آن آشنا بوده که با روش نمونه گیری تصادفی خوشه ای انتخاب شدند. برای جمع آوری اطلاعات از یک پرسشنامه محقق ساخته متشکل از ۲۴ گویه استفاده شد که ضریب آلفای کرونباخ برای سؤالات پرسشنامه برابر ۰٫۸۶ می باشد؛ همچنین برای تجزیه و تحلیل داده ها از آزمون تی تک نمونه ای استفاده گردید که عمده ترین نتایج آن به این قرار است: مدل نوناکا و تاکئوچی به عنوان یک روش مناسب برای مدیریت دانش، جهت ترویج فرهنگ دفاع مقدس است که بر اساس این مدل، فرضیه اجتماعی سازی بیشترین تأثیر را داشته و فرضیه های دیگر به ترتیب: درونی سازی، ترکیب کردن و برون سازی در مراتب دیگر قرار گرفته اند. نتیجه اینکه برای ترویج فرهنگ دفاع مقدس باید بین افراد، با استفاده از نظریه های اجتماعی، همکاری ایجاد کرد.

مسعودی (۱۳۹۳) در مقاله خود به «بررسی راه های اثربخش کردن فرهنگ دفاع مقدس با تأکید بر نقش رسانه ها، دولت و پدیدآورندگان» پرداخته است. در این مقاله که نتیجه پژوهشی میدانی است از روش دلفی برای دستیابی به راه های اثربخش کردن فرهنگ دفاع مقدس، استفاده شده است. برای پژوهش، دیدگاه های پدیدآورندگان نشر آثار دفاع مقدس به عنوان متخصصان و متفکران این عرصه، طی سه مرحله مصاحبه عمقی و به شیوه پانل به دست آمد و سپس با استفاده از آمار استنباطی (تحلیل عاملی و تحلیل مسیر) براساس الگوی نظری رومن یا کوبسن تحلیل شد.

۱- سخنرانی سرلشگر صفوی در هفتمین جلسه هماهنگی نهضت خاطره گویی دفاع مقدس - ستاد فرماندهی کل سپاه (۱۳۹۸/۷/۱۶). برگرفته از mizanonline.com

پژوهشگر برای شناخت عوامل پنهان و مؤثر بر آثار دفاع مقدس با استفاده از تحلیل عاملی از میان ۳۲ متغیری که متخصصان مشخص کرده بودند به هشت عامل یا متغیر جدید دست یافت که عبارت است از: برنامه‌ریزی فرهنگی، سیاست‌گذاری فرهنگی، اجرا و چگونگی دریافت آثار، ابزارهای رسانه‌ای، نظارت دولت بر آثار، استقلال حرفه‌ای پدیدآورندگان، نظارت مردمی، ثبات در سیاست‌های نهادی ناظر. در گام بعدی، پژوهشگر با ادغام، گزاره‌ها و متغیرهای اظهارشده توسط متخصصان یعنی ۳۲ متغیر بر اساس الگوی تحلیلی تحقیق شش متغیر جدید را ایجاد کرد و تأثیر این متغیرها را بر متغیر خلق آثار حرفه‌ای دفاع مقدس و سپس تأثیر همه آن‌ها را بر استقبال و رضایت‌مندی مخاطبان در تحلیل مسیر مشخص کرد.

ایزدی و همکاران (۱۳۹۶) در پژوهش خود موضوع «ترویج فرهنگ دفاع مقدس: آسیب‌شناسی، ارائه مدل و راهکارها» را کار کرده‌اند. این پژوهش، در مرحله نخست درباره شناسایی آسیب‌های ترویج فرهنگ دفاع مقدس در کشورمان است. در مرحله دوم به ارائه مدل ترویج فرهنگ دفاع مقدس می‌پردازد و در مرحله سوم به راهکارهای پیش رو در تقویت فرهنگ دفاع مقدس اشاره دارد. پژوهش، کاربردی و از روش پژوهش کیفی و در چهارچوب نظریه داده بنیاد به تحلیل اطلاعات پرداخته شده است و در آن زمینه‌ها و دلایل، شرایط میانجی و پیامدهای ضعف ترویج فرهنگ دفاع مقدس در سال‌های اخیر واکاوی شده است. جامعه هدف، فرماندهان دوران دفاع مقدس و کارشناسان فرهنگی که با فرهنگ دفاع مقدس مرتبط بوده‌اند و از طریق مصاحبه عمیق فردی اطلاعات جمع‌آوری شده است. روش نمونه‌گیری مبتنی بر هدف و حجم نمونه ۲۰ نفر از فرماندهان، مدیران و نخبگان فرهنگی دوران دفاع مقدس بوده‌اند که دغدغه ترویج فرهنگ دفاع مقدس را داشته‌اند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که به لحاظ آسیب‌شناختی ترویج فرهنگ دفاع مقدس به لحاظ محتوایی، عملکردی و ساختاری قابل تحلیل و بررسی است و به لحاظ راهبردی نیز ترویج در ابعاد نگرشی، رفتاری و ساختاری قابل توجه است. در پایان به‌عنوان پیشنهاد نهایی، تشکیل قرارگاه‌های فرهنگی مورد توجه قرار گرفته است.

یوسفی و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله خود به «بررسی تأثیر مؤلفه‌های فرهنگی و اجتماعی دفاع مقدس بر آینده امنیت ملی ج.ا. ایران» پرداخته‌اند. سؤال اصلی تحقیق آنان این است که تا چه

اندازه مؤلفه‌های فرهنگی و اجتماعی دفاع مقدس بر آینده امنیت ملی ج.ا.ایران اثرگذار می‌باشد؟ آن تحقیق از نظر هدف کاربردی، از نظر روش توصیفی (از نوع همبستگی) و از نظر شیوه گردآوری داده‌ها، کمی- کیفی می‌باشد. جامعه آماری تحقیق شامل افرادی است که از مسائل و وضعیت امنیت ملی به‌اندازه کافی مطلع بوده و نسبت به سرمایه‌های اجتماعی و فرهنگی ناشی از دفاع مقدس و نقش آن بر زندگی امروز و امنیت کشور اطلاع کافی دارند. نتایج حاصل از معادلات ساختاری با نرم‌افزار آماری PLS و نرم‌افزار آماری SPSS، در این پژوهش حاکی از آن بود که سرمایه فرهنگی و اجتماعی دفاع مقدس در آینده امنیت ملی اثرگذار می‌باشند. همچنین تفاوت معناداری در متغیر آینده امنیت ملی، میان وضعیت موجود و آینده وجود نداشت. از سوی دیگر، تفاوت معناداری در وضع موجود و آینده میزان سرمایه فرهنگی و اجتماعی دفاع مقدس و ابعاد آن وجود داشت.

جعفری (۱۳۹۸) در پژوهش خود به موضوع «تحلیلی بر تأثیر روایات دفاع مقدس به عنوان یکی از مؤلفه‌های فرهنگی بر اقتدار ملی ایران» پرداخته است. این تحقیق با رویکرد کیفی انجام و داده‌های آن، به روش تفسیری- که یکی از روش‌های تحلیل در پژوهش‌های کیفی است- تجزیه و تحلیل گردیده و گردآوری اطلاعات آن نیز به روش کتابخانه‌ای با ابزار فیش‌برداری بوده است. بخش قابل توجهی از اطلاعات تحقیق از دو نرم‌افزار صحیفه نور و نرم‌افزار ولایت اقتباس و با تحلیل تفسیری این اطلاعات، ۴ عامل به‌عنوان عوامل اصلی شروع جنگ تحمیلی، ۴ دلیل به‌عنوان دلایل پایان جنگ و ۱۲ نماد به‌عنوان نمادهای فرهنگی مؤثر بر اقتدار ملی استنتاج و با توجه به روش گردآوری تحقیق، در متن مقاله تبیین و رئوس این نمادها در بخش نتیجه‌گیری ارائه شده‌اند. با توجه به اینکه اقتدار فرهنگی یکی از زیر مؤلفه‌های مهم اقتدار ملی بوده و روایات دفاع مقدس نیز، از خرد مایه‌های اصلی اقتدار فرهنگی می‌باشد؛ مقاله‌ی حاضر دوازده نماد اقتدار فرهنگی که نقش مؤثری در تقویت اقتدار ملی ایران دارند را از متون مرتبط به روایات دفاع مقدس استخراج نموده که از این میان، شکوفایی فرهنگ خودتکایی ملی و غلبه بر فشارهای اقتصادی، سیاسی و تبلیغاتی، مهم‌ترین نماد فرهنگی می‌باشد.

روش تحقیق

روش این تحقیق به دلیل معرفی حوزه‌های دفاع مقدس و بررسی نقش آن‌ها در گام دوم انقلاب اسلامی، از نوع اکتشافی و کاربردی است. لذا با شش نخه در دانشگاه افسری امام علی (ع) مصاحبه شده است. مصاحبه‌شونده‌ها اکثراً جوان بوده و در رشته‌های مدیریت دانش، فناوری اطلاعات، ادبیات و روش‌شناسی تخصص دارند. انتخاب مصاحبه‌شوندگان با شناخت قبلی و همچنین استفاده از روش گلوله‌برفی بوده است. مصاحبه‌ها به صورت نیمه ساختاریافته انجام شده و سؤالات مصاحبه عمدتاً به حوزه‌های مختلف دفاع مقدس در گام دوم انقلاب اسلامی و چگونگی استفاده از ابزارهای مختلف در ترویج این پدیده اختصاص داده شده است. پس از ضبط مصاحبه‌ها و شنیدن چندباره فایل صوتی^۱، حوزه‌های دفاع مقدس به همراه زیرحوزه‌ها، شناسایی و طبقه‌بندی شده است. در جدول شماره ۱، برخی مشخصات مصاحبه‌شوندگان که در تابستان و پاییز ۱۳۹۸ با آنان مصاحبه صورت گرفته، به همراه نکات برجسته در مصاحبه‌ها آورده شده است. همچنین در مرحله دوم تحقیق، کلیه متن مصاحبه مورد تحلیل قرار گرفته و مطالب و نکات مدنظر مصاحبه‌شوندگان ذیل ۱۰ حوزه دفاع مقدس ارائه شده است (جدول ۲). در مرحله بعد هر یک از حوزه‌های ده‌گانه با استناد به متن مصاحبه‌ها و دیدگاه سایر محققان به طور مختصر تشریح شده است. نهایتاً سهم حوزه‌های دفاع مقدس در پیشبرد فرهنگ دفاع مقدس در جامعه در ۲ حالت (وضع فعلی و وضع مطلوب) تعیین شده است (جدول ۳).

جدول شماره ۱: نکات برجسته در مصاحبه با خبرگان

ردیف	نام خبره	علت انتخاب	نکات مهم در مصاحبه‌ها در خصوص پیشبرد دفاع مقدس در گام دوم انقلاب اسلامی
۱	دکتر سهیلی	متخصص مدیریت دانش و دارای تجارب علمی و نظامی	• استفاده از افراد حکیم در حوزه دفاع مقدس. • تأکید به ابزار تئاتر در معرفی دفاع مقدس. • بیان شکست‌ها و موفقیت‌های دفاع مقدس.

^۱ - فایل صوتی و متن مصاحبه با شش نخه در سال ۱۳۹۸ نزد نگارنده محفوظ است.

حوزه های پیش برنده فرهنگ دفاع مقدس در گام دوم انقلاب اسلامی

• مطالعه دفاع مقدس از منظر فرماندهان ارشد • مقایسه ابعاد علمی جنگ با سایر جنگ‌های دنیا.			
• تصویب میزهای کارشناسی حوزه دفاع مقدس و مدافعین حرم. • برگزاری جشنواره‌های سازمانی. • طراحی اپلیکیشن‌های دفاع مقدس. • تهیه موشن گرافی‌ها یا فیلم‌های کوتاه یک دقیقه‌ای.	متخصص مدیریت دانش	دکتر قمی	۲
• سازمان‌دهی دقیق و علمی منابع دفاع مقدس. • آموزش چگونگی ترویج دفاع مقدس و آموزش فناوری اطلاعات. • تدوین کتب صوتی و قراردادن در تارنمای فیدبک. • تجهیز الکترونیکی کتابخانه‌های دفاع مقدس. • استفاده از فضای سایبر و شبکه‌های اجتماعی در ترویج دفاع مقدس. • برگزاری جلسات شب شعر و خواندن کتاب توسط خود نویسنده.	متخصص کتابداری و مدیریت دانش	دکتر سجادیان	۳
• دعوت از افراد علاقه‌مند به دفاع مقدس و همراهی دائمی با آن‌ها. • دادن آزادی عمل به هنرمند و نویسنده. • حمایت مادی و معنوی نظام‌مند از تولیدکنندگان آثار.	متخصص نقد ادبی	دکتر ایروانی	۴

• انجام کار علمی- فلسفی و دانشی برای مقابله با جریان مخالف. • استفاده از ابزارهای جدید و به خصوص شبکه‌های اجتماعی. • اردوی راهیان نور و غنی‌سازی آن.			
• ساختار سازمانی مناسب برای سازمان‌های متولی دفاع مقدس. • شناخت صحیح ظرفیت‌های دوران دفاع مقدس. • انتقال تجارب دفاع مقدس براساس چرخه مدیریت دانش. • مستندسازی براساس اصول مدیریت دانش. • ورود به فضای مجازی با نرم‌افزارهای مختلف. • استفاده از نظریه داده بنیاد برای تحلیل شخصیت شهدا. • استفاده از کانال‌های دو زبانه و سه زبانه برای ترویج دفاع مقدس. • ترویج پوستر و عکس در فضای مجازی. • معرفی و نشر اسناد دفاع مقدس بر اساس تحلیل پردازش برخط (OLAP).	متخصص مدیریت دانش و فناوری اطلاعات	دکتر نظری	۵
• توجه به کف و رأس سیستم در جمع‌آوری اطلاعات • تبلیغات در عرصه دفاع مقدس باید علمی و مناسب باشد	دکترای مدیریت و آشنایی با دفاع مقدس	دکتر امیری	۶

شرح یافته‌های تحقیق (شناسایی حوزه‌های دفاع مقدس)

در این مطالعه، منظور از حوزه دانشی دفاع مقدس، موجودیت‌های کلانی است که به حفظ و نشر ارزش‌های دفاع مقدس پرداخته و همچنین تجربه و دانش هشت سال جنگ تحمیلی را در اختیار دارند. لذا کلان‌ترین سطح تحلیل برای مطالعه دفاع مقدس در نظر گرفته شده و از مصاحبه‌شوندگان در خصوص پدیده ملی دفاع مقدس و زیر بخش‌های آن سؤال شده است. به‌طور کلی هر یک از بخش‌های مختلف دفاع مقدس، نیاز به ابزارها و تخصص‌های مختلف دارند؛ بنابراین شناسایی حوزه‌های مهم و زیرحوزه‌ها باید در دستور کار قرار گیرد. در ادامه ۱۰ حوزه دفاع مقدس با استناد به متن مصاحبه‌ها معرفی و تبیین شده و در پایان مقاله، سهم آن‌ها در تقویت فرهنگ دفاع مقدس آزمون شده است.

جدول شماره ۲: یافته‌های تحقیق

نام حوزه دانشی	تکرار کلمات و مفاهیم مرتبط با حوزه دانشی در مصاحبه‌ها
حوزه شهدا و جانبازان	شهید (۱۲)، شهدا (۱۵)، جانبازان (۳)، آزادگان (۱)
حوزه نشر و تاریخ شفاهی	کتاب (۵۸)، مقاله (۱۰)، طرح (۶)، تاریخ شفاهی (۴)
حوزه نیروی انسانی متولی	نیروی انسانی (۱۵)، متولی (۲)، نجبگان (۵)، فرماندهان سپاه (۱۰)، فرماندهان ارتش (۱۰)
حوزه پیشکسوتان	پیشکسوتان (۶)، فرماندهان (۵)، سرمایه‌های دوران دفاع مقدس (۵)
حوزه فرهنگی و هنری	همایش (۲)، جشنواره (۲)، موزه (۱)، هنر دفاع مقدس (۲۰)
حوزه معارف جنگ	معارف جنگ (۱۱)، درس آموزشی (۴)، پژوهش جنگ (۵)
حوزه راهیان نور	۱۱
حوزه فناوری و رسانه	رادیو (۳)، تلویزیون (۴)، سینما (۹)، تئاتر (۱۳)، آرشیو (۸)، فضای مجازی (۲۸)
حوزه تبلیغات	تبلیغ (۶)، معرفی دفاع مقدس (۴)
مراجع حقوقی و بین‌المللی	۳

• حوزه راهیان نور

زمانی (۱۳۹۷) معتقد است: "ما در ویت‌ترین، بهترین‌ها و شیک‌ترین‌ها را می‌گذاریم تا ما را به یاد و خاطره گذشتگان و مبتکران بیندازد؛ در ویت‌ترین دفاع مقدس دو مجموعه بسیار زیبا است که

می‌تواند در گام دوم انقلاب ایجاد انگیزه کند: نخست راهیان نور و دوم اردوهای جهادی^۱. راهیان نور به‌عنوان جدیدترین و اثرگذارترین حوزه دفاع مقدس تلقی می‌شود. به نظر می‌رسد این حوزه در گام دوم انقلاب اسلامی، تأثیرات فرهنگی و معنوی قابل‌توجهی داشته باشد. در این عرصه انتقال مفاهیم ارزشمندی همچون دفاع، مقاومت، حماسه، فداکاری و... صورت خواهد گرفت. از این‌رو متولیان فرهنگی و آموزشی در کشورهای مختلف دنیا توجه ویژه‌ای به موضوع گردشگری جنگ کرده و در سالیان اخیر سرمایه‌گذاری وسیعی به‌ویژه در اروپا در این بخش صورت گرفته است و رویکرد علمی به مقوله گردشگری جنگ به چشم می‌خورد (خاطری، ۱۳۸۹:۹۳؛ به نقل از قائدعلی و سلیمی، ۱۳۹۶). در جمهوری اسلامی ایران و به ابتکار ستاد کل نیروهای مسلح، عرصه گردشگری در حوزه مناطق جنگی تحت عنوان «راهیان نور» نام گرفته است. راهیان نور علاوه بر یک سفر زیارتی، در واقع بهترین دوره تشکیلاتی و تمرین کارهای تیمی است. اردوهای راهیان نور بهترین فرصت را برای جوانان به‌خصوص دانشجویان فراهم می‌کند تا با تطبیق شنیده‌های خود با واقعیت‌های موجود، با عمل به ادراک حاصل‌شده در تداوم راه شهدا بکوشند تا سعادتمند شوند (معصومی، ۱۳۹۷). ایروانی (۱۳۹۸) در مصاحبه خود اظهار داشت: «راهیان نور و یا ابزارهای مشابه آن به‌صورت عملی راهی است برای ترویج ارزش‌ها و اتفاقاً خیلی خوب است، ولی باید راهیان نور را غنی کنیم. باید ببینیم از لحاظ فرهنگی - از لحاظ دانشجویی چه راه‌های دیگری وجود دارد؛ باید بازمهندسی کنیم و کارهایی که تا حالا انجام‌شده را مطالعه کنیم و ببینیم چه قدر اثربخش بوده است». آنچه در حوزه دانشی راهیان نور مهم است، کسب تجربه برای انجام این وظیفه خطیر است. چرا که در این حوزه تجربه کافی وجود ندارد و بایستی از اصول و روش‌های مدیریت دانش برای اثربخشی آن استفاده شود. در این راستا، تقویت کادر آموزشی و استقرار امکانات در مناطق عملیاتی و ارائه اسناد مکتوب و جذاب به مخاطبان و بازدیدکنندگان، باعث خواهد شد جامعه هدف در این حوزه افزایش یابد. صدارت (۱۳۹۷) معتقد است: «اردوهای راهیان نور که هم‌نگاه به گذشته یعنی دفاع مقدس دارد و هم الگوهایی از شهدا

۱- گفتگو با بهرام زمانی مدرس دانشگاه و راوی راهیان نور توسط خبرگزاری شبستان. بازیابی در ۸ آبان ۱۳۹۸ از shabestan.ir

برای رفتار آینده مخاطبین که اکثریت آنان را جوانان تشکیل می دهند، دارد؛ بستر مناسبی برای دعوت زائران به عملی کردن گام دوم انقلاب است.^۱ ادیبی (۱۳۹۴) معتقد است: "در وضعیت کنونی، با گذشت زمان، تعداد بیشتری از رزمندگان دوران دفاع مقدس و فرماندهان به دلایل گوناگون؛ فوت یا شهادت و... از گردونه روایتگری خارج می شوند و به همین دلیل، باید برای تربیت و آموزش راویان آینده فکری کرد." مقام معظم رهبری در خصوص معنای راهیان نور می فرمایند: "وقتی می گوییم راهیان نور یک فناوری جدید برای استفاده از معدن تمام نشدنی سال های دفاع مقدس است، معنایش این است که همه ی کشور باید از این استفاده کند و قدر آن را بداند."

• حوزه پیشکسوتان و کهنه کاران دفاع مقدس

ارزش کهنه کاران در تمامی سازمان های غربی به عنوان منبع بی نهایت گران بهای دانش فنی، مدیریتی و سیاسی، ثابت شده است (ولمن^۲، ۲۰۰۹). این افراد گنجینه ارزشمندی از دانش و تجربه هستند؛ دانشی که سازمان از وجود آن آگاه نیست. ایشان با آزمون و خطا راه هایی را آزموده اند که برای آیندگان مفید بوده و از تکرار خطاها جلوگیری می کند. سال ها تجربه در ذهن آنان اندوخته شده که جای دیگری نمی توان به آن ها دست یافت. تعداد پژوهش های واقعی در مورد کهنه کاران و نحوه استفاده سازمان ها از دانسته های آن ها، اندک است؛ بنابراین برای درک عمیق تر و بهینه سازی نقش کهنه کاران در اکتساب، ذخیره سازی و احیای دانش سازمانی، هنوز پژوهش های زیادی باید انجام شود. سهیلی (۱۳۹۸) در مصاحبه خود اظهار داشت: "ما جنگ را از پنجره چشم یک اپراتور کوچک به تصویر کشیدیم، ولی قدرت فکر فرماندهان که به عنوان شاکله اصلی و روح پنهان جنگ است به قدرت به تصویر کشیده شده؛ بنابراین اگر عمیق مطالعه کنیم، مطالب خیلی ارزشمندی در این حوزه وجود دارد". امروزه هم با پیشکسوتان و یادگاران از دفاع مقدس مواجه هستیم که حضور آنان در محافل نیروهای مسلح باید پررنگ تر باشد و سازوکارهای رسمی در خصوص همکاری آن ها با سازمان های مختلف کشور تدوین شود. موسوی (۱۳۹۸) معتقد است: "جنگ تحمیلی در باطن خود گنج های گران بهایی را برای ما به یادگار گذاشت که می توان

۱- بیانات در دیدار دست اندرکاران راهیان نور ۱۳۹۵/۱۲/۱۶

برای نسل‌های متمادی با کمک شما پیشکسوتان عزیز آن را استخراج کرد^۱. توانایی کهنه‌کاران برای کار با هر دو نوع دانش ضمنی و صریح، مزیت بزرگی است (فتح‌اللهی‌پور، ۱۳۹۷: ۱۲۵).

• حوزه تاریخ شفاهی و نشر آثار

تاریخ شفاهی به‌عنوان ابزاری مهم برای مستندسازی، بعد از جنگ جهانی دوم مطرح شده است. بسیاری از جنگ‌های مهم دنیا، توسط تاریخ شفاهی مستند شده است. تاریخ شفاهی جنگ و دفاع مقدس، یکی از انواع مختلف تاریخ شفاهی است که دارای ارزش و اعتبار خاصی هست؛ بنابراین ضرورت دارد دست‌اندرکاران اجرایی و علاقه‌مندان به تحقیق و پژوهش در این عرصه ماندگار، با رویکرد علمی و روش‌مند، نسبت به موضوع‌یابی مطالعاتی و انجام صحیح و اصولی آن توجه نمایند. امروزه مستندسازی تاریخ همگانی جنگ و معرفی سیره و زندگی شهدا، ترویج فرهنگ و معارف دفاع مقدس به‌عنوان یک سرمایه بزرگ ملی و یک تجربه ارزشمند تاریخی، وظیفه‌ای خطیر به شمار می‌آید (مرادی و رجب‌پور، ۱۳۹۶). البته، هنوز در ایران مباحث نظری تاریخ شفاهی به شیوه‌ای شایسته مورد بررسی قرار نگرفته و تلاش و کوشش‌های انجام گرفته در این زمینه، کمتر مطرح شده و انتشار یافته‌اند. این در حالی است که در کشورهای دیگر نه تنها انجمن‌های تاریخ شفاهی به وجود آمده‌اند؛ بلکه حوزه‌های غیردانشگاهی و مؤسسات خصوصی نیز به این کار می‌پردازند. حتی در این کشورها، کارگاه‌های آموزشی تاریخ شفاهی در شبکه اینترنت به آموزش مباحث تاریخ شفاهی و به‌ویژه آموزش روش‌های گردآوری مصاحبه و ظرایف و دقایق آن می‌پردازند (عباس‌نژاد، ۱۳۹۷). نظری (۱۳۹۸) در مصاحبه خود اظهار داشت: "از طریق مدیریت دانش، تاریخ دفاع مقدس چه در قالب تاریخ شفاهی و چه تاریخ مستندسازی کتبی به نسل آینده قابل انتقال است". همچنین قمی (۱۳۹۸) در مصاحبه خود در خصوص چگونگی ثبت و ضبط تاریخ شفاهی دفاع مقدس معتقد است: "بر اساس ساختارهای موجود، نیروی زمینی بر تدوین و تألیف کتاب تمرکز کرده، حوزه پدافند جمع‌آوری کل اسناد را در دستور کار قرار داده و نیروی هوایی هم به نمادسازی مبادرت کرده است". همچنین در گام دوم انقلاب اسلامی، حوزه نشر دفاع مقدس مشتمل بر کتب، مقالات و طرح‌ها، مستلزم توجه است. مقام معظم رهبری در

۱- دیدار جمعی از پیشکسوتان ارتش با امیر موسوی، در آستانه سالروز آزادسازی خرمشهر ۱۳۹۸/۲/۲۸.

خصوص نشر دفاع مقدس می فرمایند: "یک نهضت ترجمه‌ی آثار مکتوب خوب باید راه بیفتد؛ نهضت ترجمه‌ی آثار خوب. خوشبختانه آثار خوب مکتوب کم نداریم^۱". باید توجه داشت که در گام دوم انقلاب، تنوع در ابزارهای نشر ادبیات دفاع مقدس و در قالب‌های دیجیتال بسیار مهم است. در رشته علوم اطلاعات و دانش‌شناسی، موضوعی تحت عنوان ذخیره‌سازی و بازیابی اطلاعات وجود دارد؛ این موضوع با جستجوی اطلاعات، ارتباط تنگاتنگی دارد. سجادیان (۱۳۹۸) در این خصوص در مصاحبه خود اظهار داشت: "در این عرصه کارهای بسیار متنوعی می‌توان انجام داد که مهم‌ترین آن‌ها سازمان‌دهی دقیق منابع دفاع مقدس است. وقتی ما به صورت علمی اقدام به سازمان‌دهی منابع در کتابخانه‌ها و مراکز علمی می‌کنیم، در واقع نوعی رده‌بندی را در دستور کار قرار داده‌ایم؛ یعنی وقتی به یک کتابخانه مراجعه می‌کنیم، تمام منابع مرتبط با دفاع مقدس را به صورت طبقه‌بندی‌شده در یک مکان متمرکز مشاهده خواهیم کرد (مثلاً کتب مرتبط با آزادسازی خرمشهر). یک رده‌بندی دانشگاهی معتبر به نام کتابخانه کنگره وجود دارد که طبق این رده‌بندی، کتاب‌هایی که موضوع یکسانی دارند و مشابه هستند در رده مشابه یا نسبتاً مشابه قرار می‌گیرند و در مجموع، همه‌ی این‌ها کنار یکدیگر قرار می‌گیرند". به طور کلی در گام دوم انقلاب اسلامی، حوزه تاریخ شفاهی دفاع مقدس و مستندسازی آن در قالب‌های مختلف کاغذی و الکترونیکی می‌تواند به تقویت حافظه سازمانی دفاع مقدس کمک کند.

• حوزه "هیأت معارف جنگ"

گفته می‌شود که جنگ‌ها چکیده تاریخ‌اند. سیر تبادل تجربیات در جنگ‌ها به گونه‌ای است که اگر تجربه‌ای توسط یکی از طرفین نبرد ثبت و ضبط نشود، یقیناً در نبرد بعدی مجبور به تکرار تجربه خواهد بود. کشورمان در سال‌های اخیر، به روش‌های مختلف درگیر جنگ‌هایی بوده است بدون شک تجربه‌اندوزی از این جنگ‌ها بسیار ضروری می‌باشد. سازمان‌های نظامی و فرماندهان آن در دفاع مقدس تجربیات فراوان رزمی کسب کردند که این تجربیات به تداوم حفظ امنیت کشورمان کمک خواهد نمود (جهانفر و همکاران، ۱۳۹۷). مقام معظم رهبری می‌فرمایند: "صفحه‌ی جنگ و صفحه‌ی هشت سال تجربه، در پیش روی ما گشوده شده است. این

۱- بیانات در ویژه برنامه هفته دفاع مقدس. ۱۳۹۷/۷/۴.

صفحه را ببینید و یک بازنگری بکنید.^۱ شمخانی (۱۳۹۷) در خصوص مستندسازی و تجربه‌نگاری دفاع مقدس معتقد است: "تمدن‌های بسیاری در دنیا وجود داشته که بعد از مدتی نابود شدند، اما یاد و نام آن‌ها هنوز پابرجا مانده است، چون آن‌ها از طریق کتاب ثبت و ضبط شده‌اند، تمدن اسلامی نیز چنین ماندگار شد و به ما نشان داد تفکر اسلامی تا چه حد در شکوفایی تمدن بشری نقش مهم دارد. این اتفاق باید درباره ۸ سال دفاع مقدس هم رخ دهد". بنابراین می‌توان گفت که معارف جنگ تحمیلی مجموعه‌ای از یافته‌های تجارب جبهه‌های نبرد حق علیه باطل است. سازمان افتخاری "هیئت معارف جنگ" از پائیز ۱۳۷۳ با تصویب امام خامنه‌ای و بنیان‌گذاری امیر سرافراز ارتش اسلام "شهید سپهبد علی صیاد شیرازی" شکل گرفت. هیأت معارف جنگ نخستین حرکت علمی پس از پایان جنگ تحمیلی است که از سال ۷۳ به‌طور مستمر و سالانه به‌صورت نظری و عملی برگزار شده است. شیوه کار این هیأت در گردآوری تجارب جنگ بدین ترتیب بوده است که بر اساس زمان و مکان هر عملیات، جمعی از رزمندگان اسلام که در آن عملیات نقش مهمی بر عهده داشته‌اند، به منطقه عزیمت نموده و با یادآوری خاطرات خود در صحنه نبرد و برداشت‌های تحریری، صوتی و تصویری، مجموعه‌ای از حقایق و واقعیت‌های تلخ و شیرین را گردآوری نموده و در نهایت بعد از تطبیق آن‌ها با مدارک و اسناد جبهه‌های نبرد در مسیر تدوین قرار داده‌اند (معین وزیری، ۱۳۹۳: ص ۴). این هیأت از سال ۱۳۸۸ علاوه بر اجرای آموزش برای دانشگاه‌های افسری ارتش، آموزش سربازان را هم در دستور کار خود قرار داده است. اخیراً نرم‌افزار معارف جنگ، توسط هیأت معارف جنگ شهید صیاد شیرازی تهیه شده است. در این نرم‌افزار در بخش معارف جنگ، عملیات‌های دوران دفاع مقدس همراه با نقشه هر عملیات و به تفکیک از سال اول تا سال هشتم جنگ تحمیلی قابل مشاهده می‌باشد.

• حوزه مراجع حقوقی و تعاملات بین‌المللی

پژوهش در خصوص میزان شناخت جهانیان از جنگ ایران و عراق، بسیار مهم است. به‌خصوص انجام کار دانشی و پژوهشی در خصوص نوع نگاه جامعه بین‌الملل به این جنگ، بسیار

۱- بیانات در مراسم اعطای نشان فتح به فرماندهان و نیروهای نظامی ارتش و سپاه در عملیات کربلای ۵ و

ضروری است. بهترین اقدام در این حوزه، ترجمه آثار به زبان های خارجی است. مقام معظم رهبری می فرمایند: "سؤال من این است چرا مردم آلمان و فرانسه ندانند که دولت هایشان در دوران آن هشت سال چه کردند با ملّتی به نام ملّت ایران؟ چرا ندانند؟ الآن نمی دانند و این کوتاهی ما است. الآن دنیا این تصویر روشن شفاف رسواکننده ی نظام سلطه را که ما به وجود آورده ایم، در مقابل خودش نمی بیند؛ چرا؟ این کوتاهی ما است و ما باید تلاش کنیم در این زمینه"^۱. البته، در این حوزه وزارت امور خارجه با دسترسی آسان به اسناد و مدارک بین المللی نسبت به سایر نهادهای دولتی داخلی فعال تر بوده است. وزارت امور خارجه در سال ۱۳۶۱ با انتشار کتاب «تحلیلی بر جنگ تحمیلی رژیم عراق علیه جمهوری اسلامی ایران (جلد اول)» آغازگر پژوهش در این عرصه بوده و با چاپ جلد دوم این کتاب در سال ۱۳۶۷ این روند را تداوم بخشید. در بعد بین الملل باید توجه داشت که ابزار تبلیغ و رسانه در اختیار قدرت هایی است که عموماً اطلاعات و تحلیل های یک سویه و غیرواقعی ارائه می کنند. در حقیقت ادبیات دفاع مقدس به هیچ وجه جنبه فرامرزی نیافته است^۲. همان طور که اشاره شد مقام معظم رهبری در خصوص اهمیت ترجمه آثار دفاع مقدس به زبان های مختلف، نکاتی را فرموده اند. معظم له می فرمایند: "یک نهضت ترجمه راه بیندازیم، برای ارائه ی آنچه هست. بگذارید بدانند در آبادان چه گذشت، در خرمشهر چه گذشت، در جنگ ها چه گذشت، در روستاهای ما چه گذشت"^۳.

• حوزه فناوری و رسانه

مقام معظم رهبری در خصوص فناوری حوزه دفاع مقدس می فرمایند: "در ادبیاتمان، در سینمایمان، در تئاترمان، در تلویزیونمان، در روزنامه نگاریمان، در فضای مجازیمان بسیاری از کارها را باید انجام بدهیم دربارۀ دفاع مقدّس که انجام نداده ایم"^۴. همان طور که می دانیم بعد از جنگ، سینما یکی از مؤثرترین ابزارهای انتقال ارزش های دفاع مقدس بوده است. دهه ۶۰ بیشترین فیلم های جنگی در این دوره و با کمترین امکانات ساخته و روی پرده سینما قرار می گرفت.

۱- بیانات مقام معظم رهبری در ویژه برنامه هفته دفاع مقدس. ۱۳۹۷/۷/۴.

۲- تأملی بر ادبیات دفاع مقدس در حوزه تحقیقات حقوقی - اجتماعی. موجود در navideshahed.com.

۳- بیانات مقام معظم رهبری در مراسم شب خاطره دفاع مقدس ۱۳۹۷/۷/۴.

۴- بیانات در مراسم شب خاطره دفاع مقدس ۹۷/۷/۴.

مهم‌ترین نکته‌ای که درباره احیاء دفاع مقدس در سینما ضروری به نظر می‌رسد سرمایه‌گذاری در حوزه نویسندگی است؛ در غیر این صورت با فاصله گرفتن از زمان جنگ و از میان رفتن سرمایه‌ها، راویان جنگ، رزمندگان و بازیگران اصلی و حماسه‌های دفاع مقدسی، شاید دیگر فرصتی برای جبران خلأهای ناشی از کم‌کاری ما وجود نداشته باشد^۱؛ اما امروزه، فضای مجازی به عنوان برجسته‌ترین فناوری تا حد زیادی جایگزین سینما و تلویزیون شده است. بسیاری از محققان مدیریت دانش معتقدند که شبکه‌های اجتماعی می‌توانند قابلیت‌های دانشی سازمان را از نظر ارتباطات و همکاری، مکان‌یابی دانش، ارتقای نوآوری، یکپارچه‌سازی سریع دانشجویان جدید ارتقاء دهد (Mäntymäki and Riemer, 2016; Soto-Acosta and Cegarra-Navarro, 2016; Lal, 2017; Weber and Shi, 2017). فضای مجازی با پیشرفت تکنولوژی به زندگی و دنیای واقعی نفوذ کرده است و با ابزارهای خوب و متنوعی که برای تولید محتوا دارد، فرصت خوبی را ایجاد کرده است تا نسل جوان و آن‌هایی که با دفاع مقدس آشنا نیستند، به صورت دیداری و شنیداری، نسبت به آن آگاهی پیدا کنند. در واقع نباید به این فضا تنها به عنوان تهدید بنگریم و از فرصت‌های آن غافل شویم (حیدری، ۱۳۹۸). امروزه، بخش‌هایی از حوزه دفاع مقدس در شبکه‌های اجتماعی به چشم می‌خورد و این روند در حال افزایش است. شبکه‌های اجتماعی می‌توانند در این رابطه به کمک بیایند و ناگفته‌ها را بیان کنند (گروه حماسه و جهاد دفاع، ۱۳۹۷). سجادیان (۱۳۹۸) در مصاحبه خود اظهار داشت: "در پیشبرد حوزه دفاع مقدس می‌توان از یکسری تارنماها و یا وبسایت‌ها استفاده کرد. برای ترویج فرهنگ دفاع مقدس و یا برای انجام خدماتی در این خصوص تارنماهای مختلف و گوناگونی وجود دارد که می‌توان بازدیدکننده‌ها و مراجعه‌کننده‌ها را در خصوص استفاده از این تارنماها آموزش داد. تارنماها و سایت‌های گوناگونی داریم ولی از آموزش غافل بوده‌ایم؛ آموزش خیلی مهم است، برای آموزش باید کارگاه تشکیل دهیم".

• حوزه فرهنگی هنری

گسترده‌ترین بُعد دفاع مقدس، بُعد فرهنگی و هنری است که برای همه مخاطبان در تمامی

۱- سینمای دفاع مقدس از منظر رهبری. بازیابی در ۱۲ مهرماه ۱۳۹۸ از YJC.IR

رده های سنی، جذابیت دارد. حوزه هایی مانند راهیان نور، یادواره شهدا، موزه ها، همایش های تاریخ شفاهی، جشنواره ها، تئاتر و غیره را می توان به عنوان بُعد فرهنگی و هنری در نظر گرفت. سهیلی (۱۳۹۸) در خصوص هنر دفاع مقدس معتقد است "از قدرت هنر نباید غافل شویم و باید هم مستند بسازیم و هم مصورسازی را در دستور کار قرار دهیم". ابروانی (۱۳۹۸) در مصاحبه خود اظهار داشت: "اتفاقاً در این زمینه مهم ترین ابزارها برای انتقال جذبات تمام مطالب فلسفی - علمی و کلیت معناشناسی دفاع مقدس، هنر است. تا جامه ی هنر در یک مطلبی پوشانده نشود، آن مطلب مورد اقبال قرار نمی گیرد". همچنین، یکی از زیرحوزه های این حوزه (فرهنگی)، یادواره شهدا است. مقام معظم رهبری در این باره می فرمایند: "این گردهمایی و این اجتماعی که به وجود می آید و فعالیت هایی که انجام می گیرد، شروع کار است؛ بله، این درست است، این کاملاً حرف درستی است. این جور نیست که ما بگوییم خیلی خوب، حالا یک گردهمایی بزرگی درست کردیم و مقداری کتاب و مانند این ها چاپ کردیم و وظیفه تمام شد؛ نه، این آغاز کار است، این راه را باید دنبال کنید". تجربه نشان داده که هر یک از کنگره های بزرگداشت شهدا، مخصوصاً کنگره های اولیه در مراکز استان ها، برنامه های متفاوتی را ارائه داده و اجرا کرده اند و هیچ وحدت رویه ای به آن ها ابلاغ نشده است (ابوالحسنی ترقی، ۱۳۹۸). از این رو، مدیریت دانش این حوزه مشتمل بر محتوای کنگره، محل کنگره و غیره بسیار مهم است. در حقیقت برای اثربخش شدن یادواره های شهدا نیاز به کار دانشی و فکری در این حوزه احساس می شود. به عنوان مثال می توان گفت که یادواره شهدا عمدتاً در مساجد برگزار می شود؛ اما اگر این موضوع در مناطق عملیاتی و در دل اردوهای راهیان نور انجام شود، اثربخش تر خواهد شد. به هر حال، انجام علمی و اصولی این کار فقط با استفاده از نیروهای متخصص و تحصیل کرده و با تجربه و صرف هزینه امکان پذیر می باشد (ابوالحسنی ترقی، ۱۳۹۸). یکی دیگر از ابعاد فرهنگی دفاع مقدس، موزه است. امروزه موزه های جنگ از طریق مدیریت دانش می توانند رویدادهای انقلاب اسلامی و دوران دفاع مقدس را به خوبی به نمایش بگذارند. موزه ها، پس از پایان جنگ جهانی دوم، رشد قابل ملاحظه ای داشته اند و به احتمال زیاد بیش از ۹۰ درصد موزه ها پس از تأسیس یونسکو و

شورای جهانی موزه‌ها ایجاد شده‌اند. امروزه، وظیفه موزه‌ها تنها حفظ میراث با ارزش گذشته نیست، بلکه محافظت از میراث مادی و معنوی برای استفاده و انتقال ارزش‌های فرهنگی به نسل‌های بعدی است (ارسلان‌پور، ۱۳۸۵).

• حوزه شهدا و جانبازان

تمامی تلاش‌ها برای جلوگیری از فراموشی دفاع مقدس به این دلیل است که عالی‌ترین فضایل اخلاقی بشری توسط شهدا به نمایش گذاشته شد. این فضایل اخلاقی می‌توانند به رشد انسان و جامعه کمک کنند. یقیناً زیارت اماکن متبرکه‌ای که محل جهاد و ریخته‌شدن خون شهیدان بوده است، در آشنایی با حقیقت دفاع مقدس قالبی اصیل است (رئوف موسوی، ۱۳۹۱). تاکنون در زمینه بررسی سیره شهدا از روش سیره‌پژوهی علمی استفاده نشده تا اصول و مبانی سبک زندگی شهدا استخراج شود. به عبارت دیگر، استفاده از روش تحقیق علمی می‌تواند در طبقه‌بندی ویژگی‌های شخصیتی شهدا از دوران جوانی تا لحظه شهادت مؤثر واقع شود. از جمله خلأهای دیگری که در این حوزه وجود دارد، مربوط به وصایای شهدا است. شهادت‌هایی که در ابتدای وصیت‌نامه‌ها آمده، توصیه‌ها و دعاها، تجلیل‌ها، تحلیل‌ها و توصیف‌هایی که در این وصیت‌نامه‌ها به عنوان قالب‌های بیانی وجود دارند، تاکنون ساختارشناسی نشده‌اند (جانی‌پور، ۱۳۹۱). مقام معظم رهبری در خصوص ثبت خاطرات خانواده و خویشاوندان شهدا می‌فرمایند: «خاطرات پدران و مادران شهدا و همسران شهدای جنگ تحمیلی، دفاع مقدس، چیزهایی است که مثل جواهر قیمتی در دسترس ما است که [اگر] غفلت کنیم، از دست ما خواهد رفت، کما اینکه خیلی از آن‌ها از دسترس ما رفته»؛ بنابراین، باید در حوزه دانشی شهدا اقدامات علمی - پژوهشی زیادی صورت بگیرد. سخنان زیادی از امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری درباره مطالعه وصایای شهدا و ارزشمندی این وصایا به ما رسیده است. امام خمینی (ره) در یکی از دیدارهایشان فرمودند: «این وصیت‌نامه‌ها را بگیرید و مطالعه کنید و تفکر کنید... از این‌ها قدری تعلیم و تعلم پیدا کنید» (به نقل از جانی‌پور، ۱۳۹۱). نظری (۱۳۹۸) در مصاحبه خود اظهار داشت: «سازمان حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس آجا تقریباً آمار کاملی از شهدای ارتش در طول ۸ سال دفاع مقدس دارد که این‌ها آرشیو و مستند شدند. زندگی‌نامه، نحوه شهادت، نحوه خدمت و نحوه زندگی کردن آن‌ها و حتی خانواده آن‌ها در این زمینه مکتوب و مستندسازی شده است. حتی در مورد شهدای

مدافع حرم هم این کار تا جایی که بنده اطلاع دارم، انجام شده و مستندسازی شده است". ایشان در خصوص چگونگی مطالعه شخصیت شهدا اظهار داشت: "می توان ابعاد شخصیتی شهدا را بر اساس روشی مثل گراند تئوری^۱ استخراج کنیم. وصیت نامه، زندگی نامه و دوران دانشجویی شهدا را می توان بر اساس روش های مناسب تحلیل کرد. حتی می توانیم از هم رزمان شهید در قالب تحلیل گفتمان ابعاد شخصیتی شهدا، مؤلفه ها، شاخصه ها و ابعاد آن ها را سازمان دهی و ساختاردهی کنیم و در قالب پژوهش و به عنوان یک الگوی جامع در اختیار نسل های بعدی قرار دهیم".

بالاخره، یادگاران واقعی دفاع مقدس، جانبازان هستند که هم بایستی از خاطرات آن ها استفاده کرد و هم از آن ها تکریم کرد. مقام معظم رهبری می فرمایند: "هر جانبازی که از دفاع مقدس باقی مانده است، یک یادگاری است؛ این یادگاران دفاع مقدس را گرامی بداریم"^۲.

• حوزه نیروی انسانی شاغل در حوزه دفاع مقدس

حوزه دانشی نیروی انسانی، به آن دسته از کارکنان اشاره دارد که هم اکنون در نهادهای متولی دفاع مقدس مشغول خدمت می باشند. تمامی سازمان های مرتبط با دفاع مقدس در ارتش، سپاه، صدا سیما و ... همانند سایر سازمان ها بایستی چرخه منابع انسانی خود را به خوبی مدیریت و به خصوص از نیروهای جوان و متخصص استفاده کنند. همچنین، در گام دوم انقلاب اسلامی با نگاه جدید به حوزه دفاع مقدس و بازمهندسی اهداف و مأموریت های آن، بحث ساختار مطرح می شود. سؤال این است که آیا ساختارهای کنونی به اندازه کافی توانسته اند کار ویژه های^۳ خود را انجام دهند و اینکه برای رساندن حوزه دفاع مقدس به جایگاه اصلی خود به چه نوع کارویژه ها و ساختارهایی نیاز داریم (محمدی فاتح، ۱۳۹۸: ۵۱)؛ بنابراین مدیریت نیروی انسانی در سازمان های

۱- گراند تئوری (نظریه داده بنیاد): نظریه ای که از داده های حاصل از مصاحبه و یا هر نوع متنی به دست می آید. در نوع ساختارمند این نظریه، ۶ عامل (متغیر) وجود دارد که عبارت اند از: **پدیده محوری**، **شرایط علی** ایجادکننده پدیده محوری، **راهبردهای** حاصل از پدیده محوری، **پیامدهای** ناشی از به کارگیری راهبرد، **شرایط مداخله گر** مؤثر بر راهبردها و **شرایط زمینه ای** مؤثر بر راهبردها. به طور کلی با روش تحقیق داده بنیاد می توان به درک جامعی از یک پدیده دست یافت (برای آشنایی با نظریه داده بنیاد به آثار دکتر حسن دانایی فرد مراجعه شود).

۲- بیانات در دیدار دست اندرکاران راهیان نور ۱۳۹۵/۱۲/۱۶.

3- functions.

مرتبط با دفاع مقدس از گزینش تا بازنشستگی باید مبتنی بر اصول مدیریت دانش صورت گیرد. به طور کلی، برای دستیابی به تولید دانش و اندیشه ورزی می‌بایست کارکنان حوزه دفاع مقدس به فعالیت‌های تحقیقی و پژوهشی کارآمد مجهز باشند. حوزه دانشی نیروی انسانی دفاع مقدس باید بر اساس آخرین تخصص‌ها و فنون مدیریتی اداره شود.

• حوزه تبلیغات و روابط عمومی

طاووسی (۱۳۷۸) معتقد است تبلیغات به عنوان یکی از ابزارهای عملی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ چرا که همراهی افکار عمومی، از جمله ضروریات و عوامل اساسی و حیاتی حکومت‌ها به شمار می‌آید. طرح شعارهای تبلیغی با محتوای مذهبی در قالب تابلو نوشته‌ها، پلاکارد و پوستر در دوران جنگ تحمیلی، یکی از روش‌های تبلیغاتی بوده که بر مبنای اعتقادی و مذهبی استوار بوده است. برای تبیین نقش تبلیغات در جنگ باید دانست که تبلیغات، چرا، چگونه و با تأکید بر چه عواملی در تقویت روحیه دفاع مقدس نقش داشته است. آسودی (۱۳۹۵) تبلیغات را اساسی‌ترین بخش دفاع مقدس می‌داند. حقی طلب (۱۳۹۶) معتقد است که ادبیات دفاع مقدس گنجینه‌ای است که تبلیغ درست آن می‌تواند بر استقبال مردم از این نوع کتاب‌ها مؤثر باشد. ابروانی (۱۳۹۸) در مصاحبه خود اظهار داشت: "حالا چطور می‌توانیم دفاع مقدس را ترویج کنیم که البته راه‌های بسیاری وجود دارد تا اینکه تبدیل شود به یک صورت علمی. باید واکاوی شود که این نوع دفاع چه دفاعی است و مؤلفه‌هایش چیست؟ چه تفاوت‌هایی با دیگر دفاع‌ها دارد؟ یکی از راه‌ها این است که به صورت علمی تبلیغ شود." در جدول شماره ۳، سهم حوزه‌های دفاع مقدس در یک طیف ده درجه‌ای از نظر خبرگان مشخص شده است. وضعیت ۱ به معنی کمترین عملکرد و وضعیت ۱۰ به معنی مطلوب‌ترین عملکرد است. البته در این تحقیق صرفاً به دنبال ارائه روش و نشان دادن چگونگی مطالعه در حوزه دفاع مقدس بوده‌ایم؛ بنابراین در خصوص صحت اطلاعات در خصوص کارکرد حوزه‌ها باید از نمونه‌های بزرگ‌تر و خبرگان آگاه‌تر در سپاه و ارتش و نهادهای مختلف دفاع مقدس استفاده کرد.

سهم حوزه‌های ده‌گانه در پیشبرد فرهنگ دفاع مقدس در گام دوم انقلاب

بر اساس جدول شماره ۳، در ستون سوم جدول، نمره حوزه‌های دفاع مقدس در وضع

موجود (از یک تا ده) نشان داده شده است. همان طور که در جدول دیده می شود، میانگین کل نمرات برابر است با ۵/۰۹ و این نشان می دهد که عملکرد کلیه نهادهای دفاع مقدس در کشور حدود پنجاه درصد است. همچنین از نظر خبرگان در وضعیت مطلوب باید به ۸۶ درصد برسیم و شکاف عملکردی فعلی در حد ۳۵ درصد است. نمرات تک تک حوزه های ده گانه در وضعیت موجود و مطلوب در جدول دیده می شود.

جدول شماره ۳: سهم حوزه های ده گانه در فرهنگ دفاع مقدس (نگارنده)

ردیف	نام حوزه های دفاع مقدس	وضعیت موجود در پیشبرد فرهنگ دفاع مقدس	وضعیت مطلوب در پیشبرد فرهنگ دفاع مقدس	شکاف عملکردی
۱	حوزه شهدا	۵/۱	۸/۸	۳/۷
۲	حوزه نشر و تاریخ شفاهی	۵/۴	۹/۶	۴/۲
۳	حوزه نیروی انسانی متولی	۴/۴	۹/۲	۴/۸
۴	حوزه پیشکسوتان	۴/۸	۸/۵	۳/۷
۵	حوزه فرهنگی و هنری	۵	۸/۶	۳/۶
۶	حوزه معارف جنگ	۷/۱	۹/۴	۲/۳
۷	حوزه راهیان نور	۵/۴۷	۸/۹	۳/۵
۸	حوزه فناوری و رسانه	۴/۹	۸/۶	۳/۷
۹	حوزه تبلیغات	۵/۴	۷/۷	۲/۳
۱۰	مراجع حقوقی و بین المللی	۳/۴	۷/۴	۴
	میانگین	۵/۰۹	۸/۶	۳/۵

نتیجه گیری و پیشنهادها

در دفاع مقدس، رزمندگان اسلام با عملگرایی و ساختارشکنی، منطق مادی و علم زده را کنار زدند و با الگو گرفتن از تفکر اسلام، انقلاب و حضرت امام (ره) توانستند با مجاهدت و رشادت های خود و انقلابی، راهکارهای جدیدی را تولید کنند.^۱ شرایط کنونی کشورمان با دوره

۱- برگرفته از متن الگوی دانشگاه های نیروهای مسلح در تراز انقلاب اسلامی. ستاد کل نیروهای مسلح، ۱۳۹۵.

هشت ساله دفاع مقدس مشابهِت فراوانی دارد، امروز نیز شاهد صف آراییی همه‌جانبه دشمنان کشور علیه انقلاب اسلامی هستیم. بدون شک کلیه ابعاد دفاع مقدس قابلیت الگوسازی در همه بخش‌های کشور در گام دوم انقلاب اسلامی را دارند. سپهبد شهید حاج قاسم سلیمانی در خصوص ماهیت دفاع مقدس فرمودند: "[دفاع مقدس هشت ساله] نسبت به همه‌ی دفاع‌های مقدس دیگری که وجود دارد، یک حالت مادر دارد، محوریت و قدسیت دارد؛ یعنی این نوع دفاعی که در [بخش] دفاع ما اتفاق افتاد که موضوعات معنوی در اعلی‌ترین شکلش بروز داده شد، تبلیغات دینی در اعلی‌ترین شکلش بروز داده شد؛ موضوعات اعتقادی، عبادی در اعلی‌ترین شکلش بدون ذره‌ای انحراف نمایش داده شد. ایثار، جهاد، شهادت در اعلی‌ترین شکلش نشان داده شد. مدیریت و رابطه‌ی در واقع مدیر و زیر مجموعه، دقیقاً اگر بخواهیم تطبیق بدهیم با نادرترین صحنه‌های صدر اسلام قابل تطبیق است".

بنابراین بایستی در خصوص چگونگی الگوسازی تک‌تک بخش‌های دفاع مقدس در سازمان‌های مختلف پژوهش صورت بگیرد. مسعودی (۱۳۹۳) نیز در یافته‌های پژوهش خود به ضرورت کمک به پژوهشگران و پدیدآوردن آثار دفاع مقدس و نقد، بررسی و تبلیغ آثار آنها تأکید کرده است. در این راستا پژوهشگران حوزه دفاع مقدس در گام دوم انقلاب اسلامی بایستی از طریق مجهز شدن به ابزارهای علمی و روش‌شناسی مناسب، حافظه سازمانی دفاع مقدس را تقویت کنند؛ بنابراین با تقویت حافظه سازمانی دفاع مقدس، حافظه سازمانی نهادها و سازمان‌های لشگری و کشوری هم تقویت خواهد شد. این بخش با نتایج پژوهش رشید و پاشایی هولاسو (۱۳۹۱) مبنی بر بسترسازی‌های آموزشی و فرهنگی همراه با راه‌اندازی سیستم مدیریت دانش و مستندات دفاع مقدس همخوانی دارد. سوژه‌های دفاع مقدس آن‌قدر زیاد است که همه رشته‌های علمی را در برمی‌گیرد؛ لذا هنرنمایی در این عرصه پایان‌ناپذیر است. در گام دوم انقلاب اسلامی، پژوهشگران و کارگزاران دفاع مقدس بایستی گستره و برد دفاع مقدس را در سطح ملی و بین‌المللی افزایش دهند تا گذشت زمان نتواند رنگ کهنگی را بر حوزه دفاع مقدس تحمیل کند. مسعودی (۱۳۹۳) نیز در پژوهش خود استفاده از رسانه‌های نوشتاری، غیر نوشتاری و رسانه‌های جدید در راستای ترویج دفاع مقدس را حائز اهمیت برشمرده است. در ادامه چند پیشنهاد ارائه شده است:

- پیشنهاد می شود جهت حرکت سازمان های دفاع مقدس به سمت دانش بنیان شدن، نظام مدیریت دانش در این حوزه ها پیاده شود و مستندسازی تجارب و فرآیندهای کاری در دستور کار قرار گیرد تا تنگناها و مشکلات ساختاری، فرآیندی و پژوهشی آنها شناسایی و حل شود.
- پیشنهاد می شود در تحقیقی ارکان و حوزه های دفاع مقدس با کمک خبرگانی از نهادهای دفاع مقدس، ارتش و سپاه استخراج و طبقه بندی شود.
- پیشنهاد می شود میز دائمی مطالعات دفاع مقدس در سطح ستاد کل تشکیل و در خصوص چگونگی الگوسازی دفاع مقدس در سایر سازمان های کشور در گام دوم انقلاب اسلامی تفکر کنند.
- پیشنهاد می شود جلسات مشترک ماهانه و یا هفتگی تجارب دفاع مقدس با حضور پیشکسوتان دفاع مقدس در ارتش و سپاه در شبکه افق سیما و سایر شبکه های رسانه ملی برگزار شود.

منابع

۱. ابوالحسنی ترقی، مهدی (۱۳۹۸). تولید تاریخ شفاهی با گردآوری حداکثری مدارک شفاهی، معاونت پژوهش و نشر کنگره بزرگداشت شهدای شهرستان خمینی شهر. مشاهده شده در ۲۰ آبان ۱۳۹۸ در Oral-history.ir
۲. ادیبی، نادر (۱۳۹۴). بررسی وضعیت روایتگری راویان راهیان نور در مصاحبه با سرتیپ دوم پاسدار نادر ادیبی دبیر ستاد مرکزی راهیان نور کشور. فصلنامه تخصصی دفاع مقدس (نگین ایران)، سال ۱۳، شماره ۵۳.
۳. ارسلان پور، امیرهادی (۱۳۸۵). موزه و بناهای یادبود دفاع مقدس. پایان نامه کارشناسی ارشد معماری. دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، تهران
۴. آسودی، محمدعلی (۱۳۹۵، ۵ آبان ماه). راز ماندگاری گنجینه های دفاع مقدس، روزنامه کیهان.
۵. ایزدی، مصطفی؛ مرادپیری، هادی؛ حاتمی؛ حمیدرضا؛ سهرابی، حسین (۱۳۹۶). ترویج فرهنگ دفاع مقدس: آسیب شناسی، ارائه مدل و راهکارها. سیاست دفاعی، دوره ۲۵، شماره ۹۹، تابستان ۱۳۹۶، ص ۱۵۲-۱۱۹.
۶. بی نام (۱۳۹۰). تأملی در درس آشنایی با دفاع مقدس. مجله معارف، شهریور و مهرماه ۱۳۹۰، شماره ۷۸
۷. جاسسی، عبدالله (۱۳۹۳). ضرورت مدیریت دانش دفاع مقدس/حرکت به سمت وجه تجویزی جنگ. سخنرانی در همایش دفاع مقدس و دانشگاه. دانشگاه آزاد اسلامی یادگار امام شهرری.
۸. جانی پور، محمد (۱۳۹۱). شهدای دفاع مقدس درباره «قدرت نرم» نظریه دارند. به نقل از خبرگزاری کتاب ایران (ایبنا).
۹. جعفری، رضا (۱۳۹۸). تحلیلی بر تأثیر روایات دفاع مقدس به عنوان یکی از مؤلفه های فرهنگی بر اقتدار ملی ایران. مدیریت فرهنگی، دوره ۱۳، شماره ۳ (پیاپی ۴۵)، پاییز ۱۳۹۸، ص ۸۳-۶۹.
۱۰. حقی طلب، احمد (۱۳۹۶). ضرورت توجه به مقوله تبلیغات در حوزه ادبیات دفاع مقدس. گزارشی از حوزه ادبیات گروه فرهنگی باشگاه خبرنگاران جوان www.yjc.ir

۱۱. حیدری، حمید (۱۳۹۸). نهضت تولید محتوای دفاع مقدس در فضای مجازی. بازیابی در ۱۳۹۸/۸/۸ از radiogoftogoo.ir
۱۲. رشید، غلامعلی؛ پاشایی هولاسو، امین (۱۳۹۱). ارائه مدلی مبتنی بر مدیریت دانش جهت ترویج فرهنگ دفاع مقدس. پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی، ۲(۶)، ص ۲۳۳-۲۰۳.
۱۳. رئوف موسوی، سید ابراهیم (۱۳۹۱) مطالعه علمی دفاع مقدس و دوری از حقیقت آن. مشاهده شده در ۹ بهمن ۱۳۹۸، sooremag.ir
۱۴. سوداگر، احمد (۱۳۹۰). تصور دانشگاه از دفاع مقدس. مجله معارف، شهریور و مهرماه ۱۳۹۰، شماره ۸۷
۱۵. صدارت، محمد. (۱۳۹۷). راهیان نور؛ بستر ساز عمل به گام دوم انقلاب. مشاهده شده در ۵ خرداد ۱۳۹۹ در rahianenoor.com.
۱۶. طاووسی، احمد رضا (۱۳۷۸). بررسی نقش تبلیغات در جنگ تحمیلی، پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه علوم اقتصادی و سیاسی دانشگاه شهید بهشتی
۱۷. عباس نژاد، عسگر (۱۳۹۷). تحلیل مجموعه مقالات تاریخ شفاهی دفاع مقدس. مشاهده شده در ۱۳ آذر ۱۳۹۸ در oral-history.ir
۱۸. فتح الهی پور، حمید (۱۳۹۷). چگونه سازمان ها می توانند دانش را مدیریت و از آن استفاده کنند. تهران، انتشارات آینده پژوه.
۱۹. قائدعلی، حمیدرضا؛ سلیمی، غلامرضا (۱۳۹۶). تحلیل سیستمی یادمان های دفاع مقدس. فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات مدیریت راهبردی دفاع ملی، سال اول، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۶، صص ۱۳۹-۱۱۷
۲۰. قاضی، مرتضی (۱۳۹۸). مستندنگاری دفاع مقدس الگویی برای عملی کردن بیانیه گام دوم. مشاهده شده در ۸ بهمن ۱۳۹۸ در www.isna.ir
۲۱. گروه حماسه و جهاد دفاع پرس (۱۳۹۷). نقش رسانه ها و شبکه های اجتماعی در حوزه حماسه و ایثار. مشاهده شده در ۱۲ بهمن ۱۳۹۸ در defapress.ir
۲۲. لطفی مرزناکی، رحمان (۱۳۹۶). دفاع دانش بنیان در اندیشه امام خامنه ای. مجموعه مقالات سومین همایش تبیین اندیشه دفاعی امام خامنه ای، تهران، دانشگاه صنعتی مالک اشتر

۲۳. محمدی فاتح، اصغر (۱۳۹۸). مدیریت دانش در حوزه دفاع مقدس، با تأکید بر گام دوم انقلاب/اسلامی، تهران: انتشارات دانشگاه امام علی (ع).
۲۴. مرادی، انوش؛ رجب‌پور، محمدابراهیم (۱۳۹۶). مؤلفه‌های تاریخ‌نگاری شفاهی دفاع مقدس، مشاهده‌شده در ۴ دی‌ماه ۱۳۹۸ در navideshahed.com
۲۵. مسعودی، امیدعلی (۱۳۹۳). بررسی راه‌های اثربخش کردن فرهنگ دفاع مقدس با تأکید بر نقش رسانه‌ها، دولت و پدیدآورندگان. پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی، دوره ۴، شماره ۱۰، پاییز و زمستان ۱۳۹۳، ص ۹۳-۶۹.
۲۶. معصومی، محرم (۱۳۹۷). راهیان نور فرصت درک واقعیت‌های دفاع مقدس است، مشاهده‌شده در ۱۲ دی‌ماه ۱۳۹۸ در www.dana.ir
۲۷. معین‌وزیری، نصرت‌الله (۱۳۹۳). نیروی زمینی ارتش در عملیات فتح‌المبین، انتشارات ایران سبز.
۲۸. یوسفی، اشکان؛ کشاورز ترک، عین‌الله؛ نهادی، هادی (۱۳۹۸). بررسی تأثیر مؤلفه‌های فرهنگی و اجتماعی دفاع مقدس بر آینده امنیت ملی ج.ا. ایران. فصلنامه علمی راهبرد دفاعی. ۱۷(۲)، تابستان ۹۸، ص ۹۶-۶۹.
29. Dan, H. (2010). Knowledge work 2020: thinking ahead about knowledge work” journal of on the horizon, VOL. 18 NO. 3 2010, pp. 193
30. Mäntymäki, M. and Riemer, K.(2016). Enterprise social networking: A Knowledge management perspective. International Journal of Information Management, 36, pp. 1042-1052.
31. Soto-Acosta, P. and Cegarra-Navarro, J.G.(2016).New ICTs for knowledge management in organizations. Journal of Knowledge Management, 20(3), pp. 417-422.
32. Weber, M.S. and Shi, W.(2017).Enterprise Social Media. In: Scott, C.R. and Lewis, L. (eds.) the International Encyclopedia of Organizational Communication, Chichester: Wiley – Blackwell.
33. Wellman, J. L. (2009).Organizational learning: How Companies and Institutions Manage and Apply Knowledge. New York: Palgrave Macmillan.

رفتار خارجی دولت‌های عربی در آغاز و پایان جنگ تحمیلی

حامد حاجتی^۱

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۴/۲۸

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۶/۲۴

چکیده

تجاوز نظامی عراق علیه ایران که از آن به عنوان جنگ تحمیلی یاد می‌شود، در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ ه.ش آغاز و به مدت هشت سال به درازا کشید. این جنگ منافع دولت‌های مختلفی را تحت تأثیر خود قرار داد. دولت‌های عربی که در پیرامون کانون این نزاع قرار داشتند با تأثیرگذاری و تأثیرپذیری بر این کانون، در آغاز و پایان آن دخیل بودند. این تحقیق با واشکافی رفتار خارجی دولت‌های عربی در طی جنگ تحمیلی، به دنبال پاسخ به این پرسش اصلی است که «رفتار خارجی دولت‌های عربی چه تأثیری در آغاز و پایان جنگ تحمیلی داشت؟» یافته‌ها نشان می‌دهند رفتار خارجی اکثر دولت‌های عربی در آغاز و پایان جنگ تحمیلی با تأثیرپذیری از تحولات میدانی جنگ، ناسیونالیسم عربی و سیاست‌های غرب و شرق همواره به صورت مستقیم و غیرمستقیم در راستای همراهی با حزب بعث عراق بود که این امر بیشتر ناشی از مؤلفه هویتی می‌باشد؛ لذا این امر سبب ترغیب به جنگ، تداوم جنگ و تحمیل خسارات فراوان مالی و جانی برای ایران گردید.

تبیین عملکرد و مواضع دولت‌های عربی در طی جنگ تحمیلی از مهم‌ترین اهداف این پژوهش می‌باشد. مواد خام این مقاله با استفاده از متون تخصصی مرتبط با این پژوهش گردآوری و با روش توصیفی و تحلیلی موردبحث و کنکاش قرار گرفته است.

کلید واژه‌ها: رفتار خارجی، دولت‌های عربی، جنگ تحمیلی، انقلاب اسلامی، سازه‌انگاری.

۱- کارشناسی ارشد علوم سیاسی، دانشگاه آیت الله بروجردی، آدرس الکترونیکی: hajati313@gmail.com

مقدمه

پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران و گذشت نزدیک به دو سال از آن، صدام حسین رهبر خودکامه عراق با مساعد دیدن شرایط که ناشی از نابسامانی سیاسی ایران و تنش در روابط با دولت‌های منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای بود تهاجم نظامی خود را از سه محور به سمت مرزهای ایران آغاز کرد. این تهاجم که به سبب‌های مختلفی از جمله رقابت دیرینه عراق در حوزه‌های قومی و ژئوپلیتیکی با ایران (کارکنان نصرآبادی، ۱۳۸۴: ۸۱) آغاز شد، پیامدهای مختلف داخلی و بین‌المللی را در پی داشت. در این رهگذر هر یک از کنشگران منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای با توجه به ظرفیت و پتانسیل خود، سعی در تأثیرگذاری بر این رخداد نظامی به منظور کسب حداکثر منافع و حداقل تأثیرپذیری منفی با تأثیرگذاری بر بازیگران منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای داشتند. تأثیرپذیری و تأثیرگذاری کنشگران بین‌المللی بر این رخداد نظامی بیشتر ناشی از ترتیبات امنیتی متکی بر نظام دوقطبی به رهبری آمریکا و شوروی بود که هر یک از کنشگران جزء با توجه به اهمیت و پتانسیل ملی و بین‌المللی در یکی از ترتیبات امنیتی بلوک شرق و غرب جای می‌گرفتند. رخداد انقلاب اسلامی و تغییر خط‌مشی سیاست خارجی ایران بر پایه «نه شرقی و نه غربی» که سبب به هم ریختن این ترتیبات در منطقه شده بود، سبب تشدید تهاجم سیاسی و نظامی از سوی دو بلوک به منظور همراهی با یکی از این ترتیبات امنیتی شد. لذا با آغاز جنگ تحمیلی که به تعبیری هزینه رخداد انقلاب اسلامی ایران بود (درودیان، ۱۳۷۶: ۵۰) دولت‌های مختلفی در همراهی با این رخداد قدم برداشتند. در این میان نقش دولت‌های عربی منطقه با توجه به پیوندهای مختلف هویتی و نزدیکی به کانون درگیری بیشتر مورد توجه قرار دارد. لذا این تحقیق با مبنا قرار دادن دولت‌های عربی به عنوان دال مرکزی، به بررسی رفتار خارجی این دولت‌ها در آغاز و پایان جنگ می‌پردازد. درواقع این تحقیق به جای توجه صرف به گفتار و نوشتار بازیگران بر زبان رفتاری تکیه دارد. لذا شیوه گفتار و نوشتار بازیگران در زمره زبان رفتاری قرار می‌گیرد. بر همین مبنا پژوهش حاضر به دنبال تبیین رفتار خارجی دولت‌های عربی در آغاز و پایان جنگ تحمیلی است تا مواضع و عملکردها دولت‌های عربی در جنگ تحمیلی مورد واکاوی قرار گیرد. با کنکاش قرار گرفتن رفتار خارجی دولت‌های عربی درس‌های ارزنده‌ای در اختیار دستگاه دیپلماسی کشور قرار می‌گیرد از این رو با شناخت مواضع و عملکرد این دولت‌ها در دوران سختی می‌توان در نوع

روابط با این دولت ها در زمان صلح با نگاهی واقع بینانه تدابیر لازم را اتخاذ کرد. پرسش محوری این پژوهش این گونه صورت بندی شده است که «رفتار خارجی دولت های عربی چه تأثیری در آغاز و پایان جنگ تحمیلی داشت؟» یافته ها نشان می دهند رفتار خارجی اکثر دولت های عربی در آغاز و پایان جنگ تحمیلی با تأثیر پذیری از توان نظامی طرفین، تحولات میدانی جنگ، ناسیونالیسم عربی و سیاست های غرب و شرق همواره به صورت مستقیم و غیرمستقیم در همراهی با حزب بعث عراق بود که بیشتر ناشی از مؤلف هویتی می شد. لذا این امر سبب ترغیب عراق به جنگ، تداوم جنگ و تحمیل خسارات فراوان مالی و جانی به ایران شد. مطالعه رفتار خارجی دولت های عربی در جنگ تحمیلی به رغم تازه نبودن موضوع، جندان پیشرفتی نداشته است. پژوهش جامع و مطالعه علمی و دقیق در این زمینه به منظور واشکافی رفتار خارجی دولت های عربی در ابعاد مختلف یا صورت نگرفته و یا بسیار اندک می باشد. این مقاله به منظور توسعه ادبیات علمی جنگ تحمیلی، رفتار خارجی دولت های عربی در جنگ تحمیلی را از ادراک هویتی (پان عربیسم) مورد واشکافی قرار می دهد. مواد خام گردآوری شده این پژوهش اسناد مربوط به جنگ و منابع کتابخانه ای می باشد.

بیان مسئله

شکل گیری و وقوع یک جنگ به مجموعه عوامل به هم پیوسته ای که به صورت شبکه ای از تضادها و باورها استوار است، بستگی دارد. جنگ تحمیلی هشت ساله عراق علیه ایران نیز از این قاعده مستثنی نیست. در بروز و تطویل جنگ، آن عوامل خارجی به عنوان یک عامل کلیدی مطرح است. قرار گرفتن منطقه غرب آسیا در چارچوب ترتیبات امنیتی دو ابرقدرت شرق و غرب و به هم خوردن این چارچوب با رخداد انقلاب اسلامی، سبب تغییر بنیادین در نظم منطقه ای شد. لذا شکل گیری و تحمیل جنگ بر ایران، توانست نقش متفاوت و مؤثری را بر عهده دولت های منطقه ای و فرا منطقه ای به منظور قدرت نمایی و مطرح شدن بازیگران جدید و پر شدن خلأ قدرت در منطقه قرار دهد. هویت مشترک دینی با دولت های عربی به عنوان مهم ترین نقطه ثقل همبستگی در مقابل جهان غیرمسلمان مطرح می شود. کنکاش در رفتار خارجی دولت های عربی در آغاز و پایان جنگ تحمیلی، در کسب شناخت کافی از تحرکات دولت های عربی در مواجهه با دولت

غیرعربی غیرهمسو بسیار مؤثر است. بدین منظور مسئله اصلی این پژوهش، رفتار خارجی دولت‌های عربی در جنگ تحمیلی به عنوان محور مد نظر قرار گرفته است.

سؤال تحقیق

رفتار خارجی دولت‌های عربی چه تأثیری در آغاز و پایان جنگ تحمیلی داشت؟

اهداف تحقیق

تبیین عملکرد و مواضع دولت‌های عربی در طی جنگ تحمیلی از مهم‌ترین اهداف این پژوهش می‌باشد. مواد خام این مقاله با استفاده از متون تخصصی مرتبط با این پژوهش گردآوری و با روش توصیفی و تحلیلی مورد بحث و کنکاش قرار گرفته است.

چارچوب نظری؛ سازه‌انگاری

سازه‌انگاری^۱ یکی از نظریات مهم روابط بین‌الملل است که در اوایل دهه ۱۹۹۰ میلادی در تقابل با نظریه قدیمی و مهم حوزه روابط بین‌الملل (واقع‌گرایی) که امنیت و قدرت را در روابط بین‌الملل شرط اول می‌پنداشت، مطرح شد. ناتوانی نظریه واقع‌گرایی در پیش‌بینی پایان جنگ سرد - که فقط بر قدرت و امنیت در حوزه روابط بین‌الملل توجه داشت - منجر به شکل‌گیری نظریه جدید شد. این نظریه گرچه در حوزه روابط بین‌الملل مطرح شد؛ اما امروزه در حوزه سیاست خارجی کشورها هم از آن استفاده می‌شود. سازه‌انگاری ما را به فهم محتوایی از روابط بین‌الملل ترغیب می‌کند. سازه‌انگاران ضمن تمرکز بر فرایندهای برساختگی، سیاست بین‌الملل را نیز برساخته اجتماعی می‌دانند که به واسطه تعدادی از کنشگران سیاسی در تعامل متقابل با یکدیگر، شکل گرفته است؛ این کنشگران نیز دارای هویت‌ها و منافع هستند که مبتنی برساختی اجتماعی است (شفیعی و نژاد زندیه، ۱۳۹۲: ۱۵۱). سازه‌انگاری یک نظریه است که در فلسفه و روانشناسی ریشه دارد (عسگر خانی و منصوری مقدم، ۱۳۸۹: ۱۹۴). بسیاری از پرسش‌های تجربی که جریان اصلی، آن‌ها را به حاشیه رانده یا نمی‌تواند برای آن‌ها پاسخی داشته باشد در چارچوب سازه‌انگاری قابل پیگیری است (مشیر زاده، ۱۳۹۱: ۱۳). از میان نظریات سازه‌انگاری، نظریه

۱- Constructivism

الکساندر ونت^۱ بیشتر از سایرین مورد توجه است. این نظریه به هویت، هنجار، قواعد، انگاره‌ها، روندها در روابط بین‌الملل توجه داشته و بیان می‌دارد که هر کشور بر اساس هویت و قواعد و هنجارهای خود، شخصیت مستقلی پیدا می‌کند و بر اساس برداشت‌ها و تفسیرهایی که از داخل دارد به تعامل با دیگر کشورها می‌پردازد. بررسی برخی نظرسنجی‌ها نشان می‌دهد وضعیت موجود در روابط دو کشور، بی‌ارتباط با نگرش‌های جاری میان مردمان دو کشور نیست (شفیعی و نژاد زنده، ۱۳۹۲: ۱۵۳).

ونت در تقسیم‌بندی نظریه‌های روابط بین‌الملل؛ نظریه خود را ساختارگرایی معنایی می‌داند. در این تقسیم‌بندی؛ ساختارگرایی در مقابل فردگرایی و معناگرایی در مقابل مادی‌گرایی قرار می‌گیرد. منظور از ساختارگرایی این است که ونت به نظام بین‌الملل اقتدارگرای اعتقاد دارد اما به دلیل هستی‌شناسی متفاوت، ماهیت و سرشت نظام بین‌الملل را متفاوت از نو واقع‌گراها تصور می‌کند. ساختار و ماهیت نظام بین‌الملل ونت بیشتر اجتماعی است (منصوری مقدم، ۱۳۹۱: ۸۰). یکی از حوزه‌های مورد توجه در سازه‌انگاری، رابطه میان کارگزار و ساختار است. این مسئله که تا چه حد کارگزاران در شکل دادن، تغییر یا تداوم بخشیدن به ساختار معنایی نظام بین‌الملل نقش داشته و تا چه اندازه خود این ساختار است که به آن‌ها قوام می‌بخشد، از موضوعات مورد توجه نظری در میان همه سازه‌انگاران است (مشیر زاده، ۱۳۹۱: ۱۴). سازه‌انگاری با تأکید بر اهمیت ابعاد غیرمادی حیات اجتماعی به نقش زبان، قواعد، هنجارها، مذهب، قوم و ... در روابط بین‌الملل توجه دارد. به عبارت دیگر با توجه به جذب کارگزاران غیردولتی قائل به نقش عوامل غیردولتی در روابط بین‌الملل نیز می‌باشد. سازه‌انگاری در پی احیای رولشمن نقش ایده‌ها و الگوهای ذهنی و هنجارها در تحلیل سیاست خارجی خواهد بود (شفیعی و نژاد زنده، ۱۳۹۲: ۱۵۴). آن‌ها فرهنگ را مهم می‌دانند و در عین حال ذاتاً ساخته‌ای اجتماعی تلقی می‌کنند و از برداشت‌هایی که به فرهنگ جنبه‌ای طبیعی و شئیت‌دهد، اجتناب می‌کنند (مشیر زاده، ۱۳۹۱: ۱۵). توجه به هویت‌ها می‌تواند تفاوت دولت‌ها با یکدیگر و تحول آن‌ها در طول زمان را در عرصه سیاست خارجی، سیاست امنیتی، مشارکت در ائتلاف‌ها و رفتار در نهادهای بین‌المللی و مانند این‌ها را توضیح دهد. در سطح

۱- Alexander Wendt

نظام بین‌الملل و همچنین نظام‌های منطقه‌ای می‌توان به رابطه میان تکرر یا شباهت هویتی در سطح نظام و پدیده‌هایی چون جنگ، تعارض، همکاری و صلح اشاره کرد (همان: ۱۴). سازه‌انگاری ونت بر بستر مکاتب مختلفی در حوزه فلسفه علم، پدیدارشناسی، جامعه‌شناسی و مکتب کنش متقابل نمادین قرار گرفته است (دانش نبا، ۱۳۹۴: ۶۸). در واقع روند کنشگران است که واقعیت اجتماعی را بر می‌سازد و کنشگران یا کارگزاران بر اساس مجموعه‌ای از روندها، عادت‌ها، باورها، اعتقادات و ... واقعیت اجتماعی را شکل می‌دهند و پس از آن پژوهشگران آنها را مورد مطالعه قرار می‌دهند تا ارتباط میان آنها و روابط بین‌الملل و سیاست خارجی یک کشور را شناخته شود. در سایه این تصورات و تلقی‌هاست که دولت‌ها و ملت‌ها، وضعیت موجود نظام بین‌الملل را «قابل تحمل» یا «غیرقابل تحمل» می‌یابند و با این تصورات درصدد «تغییر یا حفظ» نظم موجود برآمده؛ با کشوری متحد و یا برعلیه دیگری اقدام می‌کنند. شدت و ضعف دوستی‌ها و دشمنی‌ها نیز به تصورات بسته است (شفیعی و نژاد زندیه، ۱۳۹۲: ۱۵۳). همچنین دگرگونی در یک جامعه هنگامی رخ می‌دهد که باورها و هویت‌های کنشگران داخلی تغییر کنند.

روش‌شناسی تحقیق

پژوهش حاضر با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و با نگاه تاریخی به‌منظور تبیین رفتار خارجی دولت‌های عربی در جنگ تحمیلی نگاشته شده است. یافته‌ها نشان می‌دهند اکثر دولت‌های عربی در آغاز و پایان جنگ تحمیلی به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم در همراهی با دولت عراق قدم برداشته‌اند که این موضوع بیشتر ناشی از مؤلفه هویتی می‌باشد. لذا این موضوع سبب ترغیب به جنگ، تداوم آن و تحمیل خسارت به ایران شد. مواد خام گردآوری‌شده این تحقیق اسناد جنگ و منابع کتابخانه‌ای می‌باشد.

تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های تحقیق

جنگ تحمیلی در اواخر دهه ۷۰ میلادی، در پی تشکیل ائتلاف‌های منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای به‌منظور همراهی با حاکمان عراق آغاز شد. درواقع عراق بدون همراهی با ترتیبات امنیتی منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای، قادر به آغاز تهاجم نظامی به ایران نبود. هموار شدن این همگرایی ناشی از خروج ایران از ترتیبات امنیتی منطقه می‌شد که با پیروزی انقلاب اسلامی ایران و فرار شاه به عنوان

مهم ترین متحد منطقه ای غرب به ویژه آمریکا و یکی از پایه های حفظ موازنه قوا به نفع غرب در منطقه، صورت گرفت. به هم خوردن موازنه قوا و خلأ قدرت در منطقه سبب شد تا قدرت های بین المللی، عرصه منطقه ای را برای رقبای ایران که از آن به عنوان رقیب منطقه ای و توان بالای ژئوپلیتیکی، ژئواستراتژیکی و ژئواکونومیکی دلخوشی نداشتند، باز بگذارند. دولت های عربی به دلیل نزدیکی به کانون نزاع و قرار گرفتن در دایره اسلام، به سبب سابقه تاریخی و ناسیونالیسم عربی و نوع مذهب (اکثریت سنی مذهب) در مقابل اکثریت شیعه مذهب ایران، به برتری ایران در منطقه به دید مثبت نمی نگریستند. پیروزی انقلاب اسلامی بر پایه ایدئولوژی اسلام سیاسی (اسدی، ۱۳۸۲) که مبتنی بر مذهب تشیع بود، این امر را بین دولت های عرب منطقه تقویت کرد. از این رو هجوم نظامی عراق و خلأ قدرت در ایران باعث شد تا دولت های عربی در همراهی با عراق در آغاز جنگ ترغیب شوند. در واقع اکثر دولت های عربی، انقلاب اسلامی برآمده از اسلام سیاسی را برای خود تهدید مستقیمی پنداشته و درصدد مقابله با آن از طرق مختلف برآمدند. نبود حکومت های مردمی، وجود ساختار حاکمیتی قبیله ای در اکثر دولت های عرب، همگرایی با غرب به دلیل ضعف قدرت سخت افزاری و نرم افزاری، قرار داشتن در ترتیبات امنیتی بلوک شرق به رهبری شوروی و غرب به رهبری آمریکا، ناتوانی در مقابله با رژیم اسرائیل و شکست در برابر این رژیم در مسئله اشغال سرزمین فلسطین، اقتصاد متکی بر نفت، نبود دموکراسی و غیره از ویژگی دولت های عرب بود که سبب می شد انقلاب ایران را نوعی تهدید برای ایدئولوژی و حاکمیت دولت های خود به حساب آورند. آنها با اعطای لقب «سردار و فاتح قادسیه»، «افتخار امت عرب» و «صلاح الدین ایوبی زمان» به صدام حسین، میلیاردها دلار کمک بلاعوض به عراق کمک کردند (خبرگزاری دفاع مقدس، ۱۳۹۶)؛ به عبارت دیگر می توان گفت که دولت های عربی با تحریک حس ناسیونالیسمی از سوی رژیم بعث عراق که بر عربیت و امت عربی اسلامی استوار بود در کنار مطرح کردن جنگ عراق و ایران به عنوان جنگ ملت عرب با ملت فارس (عرب-عجم) توسط صدام حسین، نوعی همبستگی هویتی (عربی-سنی) را با عراق در جنگ علیه ایران دنبال می کردند. این امر سبب تقویت حس همبستگی امت عربی با عراق به خصوص در بازه زمانی بعد از فتح خرمشهر و اقدام ایران برای نفوذ به خاک عراق شد. دولت های عربی با حمایت های مستقیم و غیرمستقیم از عراق در برابر ایران در آغاز و پایان جنگ، در همراهی با عراق گام برداشتند.

هرچند در میان دولت‌های عربی استثنائاتی مثل سوریه در حمایت از ایران با توجه به نوع ایدئولوژی برتری مسئله فلسطین بر سایر مسائل، وجود داشت؛ اما فشارهای همه‌جانبه به این کشور سبب تعدیل مواضع این دولت عربی و همراهی با سایر دولت‌های عربی در پایان جنگ شد. از این رو باوجود تردید درنیات حزب بعث عراق در میان دولت‌های عربی مبنی بر توسعه‌طلبی باوجود تضعیف موقعیت مصر در جهان عرب با برقراری پیمان کمپ دیوید با رژیم صهیونیستی، این دولت‌ها کم‌وبیش از آغاز تا پایان در حمایت از دولت عربی عراق اعلام حمایت مستقیم یا غیرمستقیم کردند که این امر با دخالت قدرت‌های بین‌المللی سبب تطویل جنگ تحمیلی و به طبع آن وارد آمدن خسارات جبران‌ناپذیر مالی و جانی برای سال‌های متمادی به ایران شد. برآورد می‌شود بیش از یک میلیون نفر در طی جنگ جان خود را از دست داده و هزینه مستقیم و غیر مستقیم این جنگ به رقم ۱۱۹۰ میلیارد دلار می‌رسد (حیدری، ۱۳۹۲: ۱۱۹). در ادامه رفتار خارجی دولت‌های عربی به صورت موردی مورد کنکاش قرار می‌گیرد.

پادشاهی عربستان سعودی

عربستان سعودی یکی از مهم‌ترین هم‌پیمان عربی صدام حسین در طی جنگ تحمیلی بود. این کشور از طریق حمایت‌های مستقیم و غیرمستقیم از آغاز جنگ تا پایان آن به عنوان یکی از همراهان تأثیرگذار جامعه عرب در برابر ایران محسوب می‌شد. دولت سعودی قبل از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، در چارچوب دکترین دو ستونی نیکسون-کسینجر به عنوان ستون اقتصادی منطقه همواره در همراهی با ستون نظامی این دکترین (ایران) تعامل و همکاری داشت. با حصول پیروزی انقلاب اسلامی، رویکرد دولت سعودی تغییر کرد. آن‌ها انقلاب اسلامی را تهدیدی برای پایه‌های قدرت (حاکمیت قبیله‌ای، ایدئولوژی وهابیت و وابستگی به غرب) خود می‌پنداشتند. لذا با خروج ایران از همگرایی با غرب به‌ویژه آمریکا و بیرون آمدن از ترتیبات امنیتی غرب در منطقه، عربستان فرصت را برای پیشی گرفتن از ایران مناسب دید. از این رو با توجه به عربی بودن دولت عراق و حاکمیت اقلیت سنی مذهب بر اکثریت تشیع -به‌طوری‌که اکثر فرماندهان ارتش از سنی‌های تکریت و موصل و اکثر سربازان از شیعیان بودند (ابو غزاله، ۱۳۸۰: ۶۰)- و همچنین ترس حاکمان سعودی مبنی بر سرایت انقلاب اسلامی به عراق و به هم خوردن موازنه قوا به نفع ایران،

در همراهی با عراق در جنگ از هیچ تلاشی دریغ نکرد. بعد از گذشت اندکی از آغاز جنگ، با تشکیل شورای همکاری خلیج فارس و اعمال نفوذ و رهبری، اقدامات مالی و نظامی این شورا را به سمت همراهی با عراق سوق داد؛ به عبارت دیگر عربستان با اعمال نفوذ در میان دولت های عرب خلیج فارس، تهدید ایران را در میان آنها تشدید و حمایت این دولت ها را از عراق افزایش داد. عربستان با تحرکات خود توانست ایران را به عنوان تهدیدی برای دولت های عضو شورای همکاری خلیج فارس معرفی نماید (غلامی و پوراسمعیلی، ۱۳۹۳: ۲۳۲). در واپسین سال های آغاز جنگ تحمیلی، عربستان به صورت مستقیم و غیرمستقیم حمایت سیاسی و اقتصادی خود را از عراق گسترش داده و سعی در جلب حمایت سیاسی و اقتصادی دولت های عربی با مطرح کردن عراق به عنوان قربانی از طریق باز تولید حس ناسیونالیسمی عربی داشت. این امر با شکست راهبرد «جنگ سریع و برق آسای» عراق در آغاز جنگ و بازپس گیری مناطق اشغالی از سوی رزمندگان ایرانی و ورود رزمندگان اسلام به داخل خاک عراق تشدید شد. عربستان در راستای همراهی با عراق، با مطرح کردن ایران به عنوان عامل تهدید حق آزادی دریانوردی و تجارت در آب های بین المللی و بدون توجه به اقدامات عراق در تهدید تردد دریایی در خلیج فارس، خواستار تصویب قطعنامه علیه ایران در شورای امنیت ملل متحد شد (مهدی زاده، ۱۳۸۲: ۳۹-۳۸). این دولت به منظور کاهش سطح تولید نفت - که تحت تأثیر جنگ ایران و عراق صورت گرفته بود- و همچنین عدم تأثیرگذاری بر بازارهای جهانی با افزایش تولید نفت خود، سیاست اشباع تولید نفت را در پیش گرفت (النصراوی، ۱۳۹۲: ۱۰۱-۱۰۰) این امر کاهش قیمت نفت و به طبع آن کاهش درآمدهای نفتی ایران را در پی داشت. در کنار این سیاست های جانب دارانه عربستان، در ۱۵ خرداد ۱۳۶۳ جنگنده های ایرانی که برای حمایت از کشتی های نفتی مستقر در به این منطقه اعزام شده بودند با یک اقدام نظامی غافلگیرکننده از سوی جنگنده های عربستانی در نزدیکی جزیره فارسی رو به رو شده که در نتیجه آن یکی از آنها مورد اصابت قرار گرفت (تارنمای شبکه خبر، ۱۳۹۵). با افزایش تیرگی روابط با ایران از یک سو و پیشروی نیروهای ایرانی در خاک عراق بعد از عملیات والفجر ۸ و کشتار حجاج ایرانی در سال ۱۳۶۶ و همچنین حمایت از مواضع سیاسی عراق در مجامع بین المللی از سوی دیگر، مناسبات دیپلماتیک دو کشور تا پایان جنگ کاملاً قطع شد (مهدی زاده، ۱۳۸۲: ۳۹-۳۸). عربستان با قرار دادن حریم هوایی خود در اختیار عراق و استفاده

از کشتی‌های خود در نقش جاسوسی و جمع‌آوری اطلاعاتی، در حمله دقیق عراق به مواضع ایران بسیار مؤثر بوده است (زمانی، ۱۳۷۷: ۵۰-۴۶). به عبارت دیگر جانب‌داری شورای همکاری خلیج فارس به رهبری عربستان، حمایت بی‌دریغ از عراق، قطع روابط با ایران، کشتار حجاج ایرانی، دعوت از آمریکا و غرب برای حضور در خلیج فارس تحت پوشش دفاع از آبراه‌های بین‌المللی و آزادی کشتی‌رانی، درخواست از کشورهای عربی برای قطع رابطه با ایران، تشویق اعضای شورای امنیت برای اعمال تحریم‌های نظامی علیه ایران، ریزنی با شوروی برای همراهی با تحریم ایران در شورای امنیت، کمک‌های اقتصادی به عراق (پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس، ۱۳۸۷: ۲۳۲) تنها بخشی از اقدامات دولت سعودی در راستای مقابله با انقلاب اسلامی و همراهی با صدام حسین در جنگ تحمیلی به شمار می‌آیند. از این رو می‌توان به جرأت ادعا کرد که لذا این کشور در آغاز و پایان جنگ تحمیلی یکی از متحدان عربی مهم عراق در طول جنگ تحمیلی محسوب می‌شود. صحت این مطلب را می‌توان در مواضع رسمی مقامات عربستانی مبنی بر اذعان به کمک در مقطع زمانی تهاجم عراق به کویت مشاهده کرد.

جمهوری عربی مصر

مصر از مهم‌ترین دولت‌های عربی طی قرون متمادی است که همواره به عنوان راهبر جهان عرب مطرح بوده است. این کشور از لحاظ جمعیت، سابقه تاریخی و قدرت نظامی سرآمد دولت‌های عربی بوده و همواره دولت‌های عربی در مسائل مختلف نقش برتر این کشور را پذیرفته بودند. ناسیونالیسم عربی همواره یکی از اصول این کشور در برابر دیگر دولت‌ها محسوب می‌شده است. لذا از این رو در مسئله فلسطین هم پای دیگر دولت‌های عربی در جبهه مقدم نبرد علیه صهیونیسم بوده است. پان‌عربیسم، مبارزه با اسرائیل، اتحاد با محوریت ضد اسرائیلی از جمله اصولی بود که مصر مدت‌ها آن را در رأس اولویت خارجی خود قرار داده بود. پس از انعقاد پیمان کمپ دیوید میان مصر و رژیم اسرائیل و سازش با این رژیم، این دولت از دید دولت‌های عربی منفور گردید. با اخراج مصر از اتحادیه عرب جایگاه آن کشور به عنوان رهبر جهان عرب بسیار متزلزل شد. در این برهه از زمان مصر درصدد راهی برای خروج از این بن‌بست سیاسی در بین دولت‌های عربی بود. جنگ عراق علیه ایران این فرصت را برای مصر جهت بازگشت به جهان

عرب فراهم کرد. مصر با مطرح کردن ناسیونالیسم عربی و پیوند ملت های عربی به عنوان امت اسلامی - عربی در صدد ابراز همدردی با عراق برآمد و از عراق به عنوان قربانی که توسط ایرانیان مورد هجوم قرار گرفته است یاد کرد. مصر اذعان کرد که عراق تنها در صدد عراق در صدد بازپس گیری خاک خود است که در اشغال ایرانیان می باشد. در آغاز جنگ مواضع این کشور تحت تأثیر رابطه با اسرائیل قرار گرفته بود. با آغاز جنگ و پیروزی های اولیه صدام حسین، عراق در ابتدا از حمایت های مصر امتناع می کرد؛ اما بعد از بازپس گیری مناطق اشغالی از سوی ایران و پیشروی به خاک عراق، مواضع خود را نسبت به رژیم صهیونیستی و مصر تعدیل داد. مصر با مشاهده استیصال عراق، به نفع عراق در جنگ دخالت کرد و کمک های اقتصادی و نظامی خود را به عراق گسیل داشت. صدام حسین هم خیلی زود کمک های مصر را پذیرفت و بدون برقراری روابط دیپلماتیک، اقدامات اقتصادی خود را با مصر گسترش داد. فتح خرمشهر و احتمال سقوط صدام حسین، حمله اسرائیل به لبنان به منظور نابودی کامل سازمان آزادی بخش فلسطین و اشغال لبنان و ناتوانی و نظاره گر بودن دولت های عربی در مواجهه با اسرائیل، بازگشت مصر را به دامن دولت های عربی به صورت رسمی تسریع کرد. لذا از این مقطع تاریخی به بعد مصر علاوه بر کمک های اقتصادی و نیروی انسانی به عراق، نیازهای تسلیحاتی عراق را با گسترش روند صدور تسلیحات برطرف می کرد. مصر در همراهی با عراق از طریق ائتلاف های عربی، سعی در معرفی جنگ ایران و عراق به عنوان جنگ ایران و اعراب داشت. از این رو با تقویت حس ناسیونالیستی در همگرایی دولت های عربی با عراق نقش به سزایی ایفا کرد (احمدزاده، ۱۳۸۲: ۵۴-۵۱). به صورتی که در گردهمایی سران عرب در نوامبر ۱۹۸۷ در امان، منازعه ایران مقدم بر منازعه با اسرائیل که به صورت آشکار سرزمین های اسلامی را اشغال کرده بود، قرار گرفت و ایران به عنوان متجاوز در قطعنامه پایانی گنجانده شد. یک از مهم ترین اقدامات مصر در سال های پایانی جنگ، اعزام نیروی نظامی به عراق در راستای مبارزه با ایران بود. برآورد می شود حدود ۱۷ هزار سرباز مصری طی سال های ۱۹۸۶ م در جبهه جنگ در خدمت ارتش صدام حسین قرار داشتند (اردستانی، ۱۳۸۸: ۱۲۵). همچنین میزان کمک های نظامی مصر تا سال ۱۹۸۵ را بیش از ۲ میلیارد دلار تخمین می زنند. در کنار این موارد کمک کارشناسان نظامی مصر در زمینه موشک های بالستیک و دفاع هوایی به ارتش عراق و حرکت به سمت همکاری با عراق در تجهیز این کشور به

گازهای شیمیایی بخشی از کمک‌های مصر در جنگ تحمیلی بود که در راستای ملی‌گرایی عربی علیه رزمندگان ایران به کار گرفته شد (احمدزاده، ۱۳۸۲: ۵۵-۵۴). در واقع حمایت مستقیم مصر به عنوان قدرت عربی در جنگ تحمیلی به‌خصوص در زمینه نظامی و تأمین تسلیحات در سال‌های پایانی، سبب همراهی دیگر دولت‌های عربی و تقویت جایگاه عراق در عرصه میدانی جنگ شد.

پادشاهی اردن

اردن روابط نزدیکی در چارچوب ناسیونالیسم عربی با صدام حسین داشت. این امر بیشتر ناشی از نوع ایدئولوژی و جهان‌بینی حزب بعث عراق به رهبری صدام حسین بود. حزب بعث از نظر ایدئولوژی، رسالت تاریخی خود را تشکیل ملت واحد عربی می‌دانست و شعار آن «یک ملت عرب، یک مأموریت واحد» بود. آن‌ها معتقد بودند که کشورهای عربی همیشه ملتی واحدی را تشکیل می‌دادند و اکنون نیز باید مرزهای بین کشورهای عربی از میان برداشته شود و اعراب مجدداً ملت واحدی را تشکیل دهند. لذا صدام جنگ خود را جنگ اعراب با ایران یا قادسیه دوم (قادسیه صدام) نامید (پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس، ۱۳۸۷: ۱۰۳-۱۰۲). این امر سبب تأثیرگذاری بیشتر بر دولت‌های کوچک عربی شد. قبل از هجوم عراق به ایران، اردن در کنار مصر، سوریه و عراق در مسئله اشغال سرزمین فلسطین در مقابل رژیم صهیونیستی قرار داشت. با پیروزی انقلاب اسلامی و دگرگونی در ساختار سیاسی و نظامی ایران، این کشور در همراهی با عراق گام برداشته و جانب عراق را در زمینه اختلافات سرزمینی گرفت. در اردن همان روزهای نخستین جنگ ایران، تحت تأثیر سیاست پان‌عریسم عراق با اعلام حمایت کامل از صدام این جنگ را نتیجه زیاده‌خواهی ایران داشت و ضمن متهم کردن ایران به تجاوز به ملت عرب و اشغال سرزمین‌های عربی (اروندرو و جزایر سه‌گانه) این کشور را مقصر آغاز جنگ معرفی کرده و با عراق به عنوان دولتی که خواهان بازپس‌گیری سرزمین‌های خود است، اعلام همبستگی نمود. ملک حسین پادشاه وقت اردن با اعلام حمایت رسمی از عراق اعلام داشت که ارتش اردن تمام امکانات خود را در اختیار ارتش عراق خواهد گذاشت (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۷۲: ۸۵). اردن پیشنهادی مبنی بر ارسال ۲۰ هزار نیروی نظامی به عراق داد (اردستانی، ۱۳۸۸: ۱۲۵) و

برای ارتقای توان دفاعی عراق با قرار دادن بندری در جنوب این کشور^۴، زمینه واردات صنایع و تسلیحات مورد نیاز عراق را خارج از خلیج فارس فراهم کرد (متقی، ۱۳۸۹: ۲۳). در کنار این موارد با حمایت های سیاسی خود در محافل بین المللی و اعلام همبستگی در این نهادها با عراق و میزبانی از نشست های ضد ایرانی در همراهی با عراق گام برداشته و در این زمینه از هیچ کوششی در همبستگی با صدام دریغ نکرد. از این رو اردن با حمایت از تحرکات نظامی عراق بعد از پیروزی انقلاب اسلامی در مرزهای ایران و همراهی با مواضع سیاسی این کشور، سبب ترغیب عراق به آغاز تجاوز همه جانبه شد. در طول جنگ نیز با حمایت های گسترده نظامی و سیاسی خود طول جنگ تحمیلی به ویژه در مقطع پایانی جنگ، سبب تقویت توان سیاسی، نظامی، اقتصادی عراق گردید. این امر باعث ناکامی اقدامات گسترده نظامی ایران به منظور پایان جنگ شد.

کویت

کویت با داشتن ۱۷۸۱۸ کیلومترمربع وسعت از نیمه دوم قرن بیستم تا عصر حاضر یکی از خبرسازتری کشورهای جهان بوده است. این کشور به دلیل قرار داشتن در میان عراق و عربستان به عنوان دو دولت بزرگ عربی منطقه از یک طرف و هم مرز بودن با ایران از طریق خلیج فارس و همچنین نداشتن عمق ژئوپلیتیکی، به ناچار امنیت خود را در همراهی با دولت های عربی می بیند. از این رو پان عربیسم همواره یکی از اصول سیاست خارجی این کشور در روابط بین الملل بوده است و دولت کویت در راستای این سیاست در بیشتر اختلافات کشورهای عربی با دیگر کشورها، از کشورهای عربی حمایت کرده است (موسوی، ۱۳۸۳: ۷۷). این امر را می توان در اعتراض به ایران در جریان استرداد جزایر سه گانه، تجاوز عراق به ایران، اختلاف دولت های عربی با غرب در مسئله اشغال فلسطین و غیره دید. در این راستا با تجاوز نظامی عراق به ایران، کویت از جمله دولت هایی بود که اقدام نظامی صدام را نه تنها محکوم نکرد، بلکه در همراهی با آن گام برداشت. به صورتی که مهم ترین حامی عراق در آغاز جنگ بود. کویت با دادن کمک های اقتصادی و قرار دادن بندرها و مسیرهای هوایی خود در اختیار ارتش عراق، در آغاز و پایان جنگ نقش پررنگی ایفا

۴- بندر عقبه: نام بندری در جنوب اردن است که در جنگ عراق علیه ایران بیشتر سلاح های شوروی از طریق این بندر به عراق ارسال می شد (زمانی، ۱۳۷۷: ۴۴).

نمود. پس از بستن خط لوله نفتی عراق توسط سوریه، دولت کویت همراه با عربستان درآمد استخراج نفت (بیش از ۵۰۰ هزار بشکه در روز) از منطقه بی طرف دو کشور را به عراق اختصاص داد. در کنار آن با دادن وام‌های بلاعوض به عراق نقش مهمی در پیش برد ماشین جنگی صدام ایفا کرد. به طور تقریبی تمامی کمک‌های مالی کویت به عراق در طول جنگ، حدود ۵۰ میلیارد دلار برآورد می‌شود (همان، ۷۹). این حمایت‌های عراق را تا اواسط سال ۱۹۸۲ از هر گونه کمبود در زمینه ارزهای خارجی بی‌نیاز کرده بود. کویت با واگذاری جزایر بویان و ورهبه به عراق در افزایش عمق ژئوپلیتیک عراق در آب‌های خلیج فارس به شدت نقش مؤثری داشت؛ همچنین با در اختیار قرار دادن بنادر خود، مهم‌ترین مرکز تخلیه و بارگیری کالاهای عراقی و ارسال سلاح‌های مورد نیاز عراق به شمار می‌آمد. این موارد سبب افزایش قدرت مانور عراق در طی جنگ به خصوص بعد از فتح خرمشهر شد. دولت کویت با در اختیار گذاشتن حریم هوایی خود سبب دستیابی جنگنده‌های عراقی به آب‌های جنوبی خلیج فارس برای هدف قرار دادن کشتی‌های ایرانی شد (ابوغزاله، ۱۳۸۰: ۲۵۶). از این رو پس از فتح فاو، دسترسی هوایی عراق به آسمان کویت، سبب کم اثر شدن اقدامات ایران در خلیج فارس شد. همچنین کویت در راستای فشار به ایران در پروژه حمله به نفت‌کش‌های تجاری برای باز کردن پای قدرت‌های فرا منطقه در خلیج فارس (درودیان، ۱۳۸۹: ۹۹-۷۳) مشارکت کرد تا از این طریق بتواند هزینه‌های جنگ عراق را با بین‌المللی کردن آن تأمین کند. این اقدام سبب شد تا با درگیر شدن مستقیم قدرت‌های جهانی در خلیج فارس، صادرات نفت ایران به شدت کاهش پیدا کند. این امر می‌توانست با فشار به قدرت اقتصادی و نظامی ایران در مقطع پایانی جنگ، عملاً ایران را از مناطقی که با هزینه‌های سنگین به دست آورده بود، عقب‌نشینی کند و از دستیابی به پیروزی تعیین‌کننده ناکام کند. این موارد در کنار حمایت‌های سیاسی از طریق اتحاد با دیگر دولت‌های عربی به منظور فشار به ایران سبب ترغیب عراق به تداوم جنگ و به طبع آن افزایش هزینه‌های مادی و معنوی جنگ برای دو ملت ایران و عراق شد.

جمهوری عربی سوریه

سوریه از جمله دولت‌های عربی بود که پس از آغاز جنگ تحمیلی، مواضع و عملکرد آن

تأثیر قابل توجهی در روند جنگ تحمیلی داشت. این کشور را می توان تنها استثنا جنگ تحمیلی در بین دولت های عربی دانست که در آغاز و پایان جنگ با مواضع و نگاهی متفاوت از سایر دولت های عربی نسبت به تجاوز عراق به ایران می نگرست. سوریه به رهبری حافظ اسد ضمن حمایت از ایران هجوم عراق به ایران را محکوم کرد. حافظ اسد این جنگ را در راستای خدمت به منافع رژیم صهیونیستی می دانست که سبب تغییر نگاه ها از فلسطین به جنگ تحمیلی می شد. درواقع سوریه، رژیم صهیونیستی را مهم ترین دشمن جهان عرب و اسلام می دانست و درصدد ائتلافی برای مقابله با اشغال گری این رژیم بود؛ لذا از دید هویتی ائتلاف امت عربی را در راستای مبارزه با اسرائیل به عنوان مسئله اول جهان عرب می دید که بر مسائل فرعی در اولویت بود. تجاوز عراق به ایران این اولویت را در بین دولت های عربی کم رنگ تر کرده بود. بدین منظور سوریه با تردید به ایدئولوژی توسعه طلبانه حزب بعث عراق به رهبری صدام حسین می نگرست. در این راستا با اعلام حمایت کامل از ایران در آغاز جنگ خواهان حل و فصل مسائل از طریق گفتگو بود. در نتیجه عدم همراهی عراق با سوریه، این کشور در راستای حمایت از ایران و فشار به عراق، خط لوله انتقال نفت عراق به دریای مدیترانه که از خاک سوریه می گذشت را مسدود کرد. این امر سبب کاهش قابل توجه درآمدهای نفتی عراق شد (Pelletiere, 1992:71). در کنار این مسئله، با اعلام حمایت از ایران و محکومیت تجاوز عراق در مجامع منطقه ای و بین المللی نقش مهمی را در کم رنگ کردن معرفی جنگ به عنوان جنگ اعراب با ایران داشت. حمایت کامل سوریه از ایران سبب شد تا جبهه متحد عربی واحدی علیه این کشور در همراهی با عراق تشکیل شود. لذا با آغاز جنگ داخلی لبنان و حمله رژیم صهیونیستی به لبنان، سوریه خود را در بین دولت های عربی در انزوا دید. افزایش فشارهای بین المللی به سوریه و آشکار شدن تضاد جنبش امل مورد حمایت سوریه و حزب الله مورد حمایت ایران در لبنان سبب شد سوریه مواضع خود را تعدیل کند. لذا در مقطعی با مواضع انفعالی درصدد کسب حمایت دولت های عربی برآمد. با فشارهایی که از سوی اسرائیل در حمله به لبنان و غزه شده بود و تنهایی این کشور در بین دولت های عربی، سوریه خود را در همراهی جبهه عربی قرار داد که این امر سبب سفر مقامات سوریه به بغداد شد. مجموعه این عوامل سبب شد سوریه در پایان جنگ تحمیلی سیاست خارجی خود را از حمایت کامل به سمت همراهی با جبهه عربی تغییر دهد. حضور حافظ اسد رئیس جمهور سوریه در اجلاس سران عرب

در امان و رای مثبت این کشور به قطعنامه ضد ایرانی این نشست برای اولین بار در پاییز ۱۳۶۶ و دیدار صدام حسین با حافظ اسد در این اجلاس، سبب شد رسانه‌های جهان از این اجلاس به عنوان جدایی سوریه از ایران تعبیر کنند (شیرعلی نیا، ۱۳۹۲: ۳۶۳). درواقع آن چیزی که به عنوان اصول سیاست خارجی سوریه در این مقطع زمانی بود منافع ملی و تا حدی ملاحظات ایدئولوژیکی و تجارب تاریخی بود؛ در عین حال عملکرد این کشور در طی جنگ تابعی از روند جنگ، تحولات منطقه‌ای، تشکیل صف‌بندی‌های جدید منطقه‌ای، مواضع و جهت‌گیری دو ابرقدرت آمریکا و شوروی، روندها و پویاها در محیط ژئوپلیتیک این کشور بوده است. مجموعه این عوامل سبب شد دمشق در طول ۸ سال جنگ تحمیلی جهت‌گیری متغیری را در پیش بگیرد که از حمایت و پشتیبانی کامل تا تلاش برای میانجیگری و کاهش تنش‌ها با دولت‌های عربی به ویژه ایران و عراق در نوسان بوده است (سلطانی نژاد و نورمحمدی، ۱۳۸۹: ۱۹)؛ به عبارت دیگر رفتار خارجی سوریه با تأثیرپذیری از محیط امنیتی این کشور، تشکیل ائتلاف عربی برای مقابله با اسرائیل به عنوان دشمن نزدیک این کشور بود که تجاوز عراق به ایران این اولویت را در بین دولت‌های عربی کم‌رنگ کرده بود.

لیبی

لیبی از جمله کشورهایی عربی بود که در آغاز و پایان جنگ رفتار خارجی متفاوتی نسبت به سایر دولت‌های عربی داشت. اصولاً رفتار خارجی لیبی بدون شناخت معمر قذافی رهبر لیبی امکان‌پذیر نیست. قذافی به شدت طرفدار پان‌عریسم و وحدت ملل عرب بود و به این دلیل از ایده ناسیونالیسم ناصریسم در مصر حمایت می‌کرد. قذافی از مشکلاتی که جهان عرب به صورت خاص و جهان اسلام به صورت عام با آن مواجهه بود سخت آشفته بود. از جمله این موارد می‌توان به عقب‌ماندگی و تحقیر اعراب و مسلمانان توسط غرب، ضعف در مواجهه با استکبار، تفرقه و نبود اتحاد و غیره اشاره کرد. از این‌رو قذافی درصدد مواجهه با غرب و رژیم صهیونیستی از طریق اقتدار با تقویت حس ناسیونالیسم عربی بود. تجاوز نظامی عراق به ایران سبب شد لیبی به رهبری قذافی در واپسین روزهای آغاز جنگ بر ضد صدام حسین موضع گرفته و با انتقاد از عملکرد عراق، این جنگ را توطئه امپریالیسم و صهیونیسم بداند (سلطانی نژاد و نورمحمدی (ب)، ۱۳۸۹:

۲۰). لذا حمایت قاطع خود را از ایران اعلام کرد. لیبی جزء کشورهای عربی بود که نزدیک ترین روابط را بعد از سوریه با ایران داشت. از این رو بعد از گذشت اندکی از جنگ روابط خود را تعلیق و به انتقاد از مواضع صدام حسین در جنگ پرداخت. از جمله دلایلی که سبب حمایت قذافی از ایران شد، خصومتی بود که با صدام و حزب بعث عراق داشت. در کنار آن مبارزه با توسعه طلبی و جلوگیری از تسلط عراق بر منطقه از دیگر اهداف بود. البته مواضع ضد اسرائیلی ایران و تلاش برای اتحاد جهان اسلام علیه اسرائیل در این مواضع بی تأثیر نبود. این موارد سبب سفر مقامات دو کشور و امضای پیمان راهبردی و قطع کامل مناسبات دیپلماتیک در خرداد ۱۳۶۴ با عراق شد. لیبی در حمایت از ایران بخشی از تسلیحات از جمله موشک های بالستیک ساخت شوروی را برای ایران فراهم کرد تا موازنه موشکی با عراق برقرار شود. از این رو نقش تأثیر گذاری در آغاز و میانه جنگ در حمایت از ایران داشت. اجرای عملیات والفجر ۸ و نفوذ ایران به عمق خاک عراق و تصرف فاو، سبب تغییر رفتار لیبی نسبت به جنگ شد. لیبی مخالفت خود را با اشغال خاک عربی توسط یک کشور غیرعربی اعلام کرد و از ایران خواست از مواضع نظامی خود در داخل خاک عربی عقب نشینی کند. مخالفت ایران با این درخواست سبب سفر مقامات لیبی به بغداد شد (همان، ۲۵). از این مقطع زمانی لیبی در مخالف با ایران قدم برداشته و با عراق اعلام همبستگی نمود. این امر با هجوم نظامی لیبی به چاد و افزایش فشارهای بین المللی و منطقه ای با مواضع ضد اسرائیلی و غربی در کنار همراهی با ایران و فاصله از دیگر دولت های عربی سبب شد لیبی در نكوهش ایران اقدامات جدی انجام دهد. لذا در پایان جنگ مواضع لیبی در همراهی با دیگر دولت های عربی و عراق در محکومیت ایران بود. این امر در اجلاس دولت های عربی در امان پایتخت اردن همراه با سوریه و دیگر دولت های عربی به خوبی آشکار می شود که با اعلام «تجاوزگری ایران» مسئله ایران به جای اسرائیل در رأس نشأت قرار می گیرد (احمدزاده، ۱۳۸۲: ۵۶). درواقع در مقاطعی که ایران اقدام به عملیات بزرگ به منظور پیروزی تعیین کننده انجام می داد و این امر عراق را در خطر سقوط قرار می داد لیبی با قطع حمایت از ایران و کمک به عراق در روند جنگ علیه ایران تأثیر گذار می شد. این امر در مقطع پایانی جنگ به خوبی آشکار می شود.

امارات متحده عربی

روابط امارت با ایران تحت چارچوب سیاست آمریکا در منطقه قبل از انقلاب اسلامی تعریف می‌شد. بعد از پیروزی انقلاب اسلامی روابط دو کشور دستخوش تغییراتی قرار گرفت که ناشی از خروج ایران از ترتیبات امنیتی آمریکا در منطقه بود. با خروج ایران از چتر امنیتی غرب امارات فرصت را در همراهی با دولت‌های عربی مناسب دید. لذا با مواضع انفعالی در آغاز جنگ تحمیلی به صورت غیرمستقیم از تجاوز نظامی عراق حمایت کرد. این امر بیشتر ناشی از مواضع عراق در زمان بازپس‌گیری جزایر سه‌گانه توسط نیروهای ایرانی از قیومیت انگلیس ناشی می‌شد. عراق جزایر سه‌گانه را متعلق به امت عربی و آن را جزء جدایی‌ناپذیر سرزمین عربی می‌دانست و از ایران می‌خواست این جزایر را به امارات بازپس دهد. این مواضع پان‌عربیسم سبب تقویت حس ناسیونالیسم در بین مقامات امارات به‌منظور همراهی در جنگ عربی ضد فارسی می‌شد. لذا امارات به صورت مستقیم و غیرمستقیم از طریق حمایت‌های سیاسی و اقتصادی در همراهی با عراق قدم برداشت. در واقع رفتار خارجی امارات متأثر از ایدئولوژی انقلاب اسلامی، پان‌عربیسم، سیاست غرب در منطقه، نبرد میدانی جنگ و غیره در نوسان بود. گاهی این مواضع با توجه به ضعف نظامی ایران در حمایت کامل از عراق، گاهی به دلیل ترس از پیروزی قاطع ایران منفعلانه بود. به طور کلی تحرکات خارجی امارات در آغاز و پایان جنگ تحمیلی به صورت غیرمستقیم و مستقیم در همراهی با عراق بود.

سایر دولت‌های عربی

از دیگر کشورهای عربی که در ترغیب و پشتیبانی عراق در آغاز نقش داشت، دولت مراکش بود. این کشور در روزهای آغازین جنگ با اعلام حمایت رسمی از عراق پشتیبانی معنوی، مادی و نظامی خود را از عراق اعلام داشت. وزیر امور خارجه مراکش در ۱۳ مهر ۱۳۵۹ طی سخنرانی در مجمع عمومی سازمان ملل منازعه عراق و ایران را نتیجه زیر پا گذاشتن حقوق تاریخی عراق توسط ایران دانست (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۷۲: ۳۰۹) دولت مغرب در راستای جریان عربی حمایت خود را از عراق اعلام کرده و در محافل بین‌المللی و منطقه‌ای در همراهی با عراق اقدام کرد. این امر تا پایان جنگ تحمیلی از طریق حمایت‌های سیاسی ادامه داشت. در کنار مراکش، دولت تونس هم در راستای جریان عربی از مواضع مراکش در جنگ

تحمیلی حمایت کرد و مسئولیت جنگ تحمیلی را بر عهده ایران دانست (همان، ۲۴۷). درواقع نقش تونس تا سال پایانی جنگ بیشتر از حمایت های سیاسی در محافل بین المللی فراتر نرفت. لذا مسئولیت خود را تحت دولت عربی در برابر عراق با اعلام مواضع رسمی در همراهی با عراق انجام داد. سودان از دیگر کشورهای عربی بود که به دلیل ضعف ساختاری، توانایی اثرگذاری مهم در جنگ تحمیلی نداشت؛ اما از طریق حمایت های سیاسی و ارسال نیروهای خود به عراق در جبهه عراق قرار گرفته بود. درواقع وجود اسیران سودانی که به اسارت نیروهای نظامی ایران در می آمدند، این ادعا را اثبات می کند (زمانی، ۱۳۷۷: ۳۹). این کشور برای به دست آوردن حمایت های دولت های عربی و کشورهای غربی عملاً خود را در همراهی با عراق می دید. در این راستا سومالی که یکی از دولت های عربی محسوب می شود در چارچوب دریافت حمایت های عربی-غربی در همراهی با دیگر دولت های عربی در جبهه عراق قرار داشت. هر چند مواضع این دولت در جنگ تأثیر مهمی نداشت ولی برای ایجاد بلوکی از دولت های مخالف ایران نقش مهمی در افکار عمومی جهان داشت. بحرین از دیگر دولت های عربی است که در پیرامون کانون نزاع قرار داشت. این کشور با توجه به اکثریت تشیع و اقلیت اهل سنت و قرار گرفتن اقلیت بر حاکمیت کشور، پس از پیروزی انقلاب اسلامی خود را در معرض آسیب پذیری انقلاب اسلامی ایران و ایدئولوژی اسلام سیاسی این کشور می دید. لذا انقلاب ایران را نوعی تهدید برای حاکمیت خود می دید. این امر سبب همراهی هرچه بیشتر بحرین با جبهه عربی در برابر ایران شد. تجاوز نظامی عراق این فرصت را برای بحرین به منظور همراهی با عراق برای رفع این تهدید فراهم کرد. لذا در راستای جریان عربی حامی عراق و ترتیبات امنیتی غرب زمینه حضور قدرت های فرامنطقه ای برای حضور در آب های خلیج فارس به منظور کاهش تهدید ایران و فشار به ایران فراهم کرد. عمان و قطر از دیگر دولت های عربی حاشیه خلیج فارس هستند که با اعلام رسمی بی طرفی در آغاز جنگ تحمیلی، خود را در عدم همراهی با طرفین درگیر در جنگ متعهد کردند اما با طولانی شدن جنگ و افزایش دامنه آن این دولت ها در چارچوب هویت عربی خود، به ناچار خود را در همراهی با عراق قرار داده و ضمن اعلام حمایت از عراق در محافل بین المللی و منطقه ای به ویژه اتحادیه عرب و شورای همکاری خلیج فارس و بی طرفی خود را نقض کردند. دولت های مذکور با توجه قرار داشتن در ترتیبات امنیتی غرب و داشتن پیوند تاریخی و مذهبی با عراق در ایجاد

ائتلافی از دولت‌های عربی و غیرعربی صدام حسین در برابر ایران نقش مهمی را ایفا کردند. رفتار خارجی لبنان در جنگ تحمیلی بیشتر تحت تأثیر رژیم صهیونیستی قرار داشت. لذا به دلیل قرار گرفتن در محیط امنیتی به ناچار برای جلب حمایت دولت‌های عربی خود را در همراهی با جریان عربی قرار داده تا از این طریق بتواند از انزوای خارج شده و در مقابل اسرائیل قرار گیرد. بدین ترتیب لبنان این جنگ را بیهوده و در راستای منافع اسرائیل می‌دانست از این‌رو خواهان حل و فصل منازعه از طریق گفتگو و توجه به مسئله اشغال سرزمین‌های اسلامی از سوی اسرائیل شد. این مواضع برای فلسطین هم صدق می‌کرد. درواقع فلسطین به رهبری یاسر عرفات در ابتدا به عنوان میانجی سعی در حل و فصل این منازعه در چارچوب هویت اسلامی برآمد. با عدم همراهی عراق، فلسطین خود را در جریان عربی قرارداد تا از این طریق بتواند حمایت‌های عربی-اسلامی را به‌منظور بازپس‌گیری سرزمین‌های خود داشته باشد. الجزایر از دیگر دولت‌های عربی در شمال آفریقا است که به دلیل دور بودن از کانون درگیری کمتر از این جنگ تأثیر پذیرفت. لذا با اعلام رسمی بی‌طرفی سعی در عدم همراهی با طرفین جنگ داشت. با ورود ایران به خاک عراق این رویه به صورت حمایت از جریان عربی و همراهی با آن در محکومیت ایران ظهور کرد. لذا در نشست‌های منطقه‌ای همراه با سایر دولت‌های عربی مواضع سیاسی و نظامی عراق را تأیید کرده و در محکومیت اقدامات ایران گام برداشت. یمن از دیگر دولت‌های عربی است که تحت تأثیر سیاست دو ابرقدرت مواضع آن‌ها در جنگ تحمیلی در نوسان بود. یمن شمالی که متأثر از بلوک غرب بود به صورت فعالانه در حمایت از عراق اقدام کرده و مواضع جانب‌دارانه‌ای همراه با اردن و مصر از عراق داشت. در کنار این، یمن جنوبی که تحت تأثیر بلوک شرق بود کمتر حضور فعالی در مداخله جنگ تحمیلی داشت. از این‌رو مواضع خود را با حمایت‌های سیاسی در همراهی با سایر دولت‌های عربی تدارک دید؛ به عبارت دیگر این دولت‌ها به دلیل ضعف ساختاری و ناتوانی نظامی و اقتصادی نقش مهمی در تحولات میدانی جنگ نداشته و از طریق حمایت‌های سیاسی صرف در مجامع منطقه‌ای در همراهی با سایر دولت‌های عربی گام برداشتند. لذا این امر در تشکیل ائتلاف منطقه‌ای ضد ایران نقش مؤثری در محافل بین‌المللی داشت.

نتیجه گیری

این تحقیق با روش توصیفی - تحلیلی سعی در بررسی رفتار خارجی دولت های عربی در جنگ تحمیلی برآمده است. واکاوی مسئله نشان از دسته بندی ای میان دولت های عربی می دهد که نقطه اشتراک تمامی دولت های عربی تاثیرپذیرفتن از هم بستگی نژادی با دولت عراق است. این هم بستگی ناشی از هویت عربی و مذهبی است که با تأثیر پذیرفتن از محیط امنیتی و بین المللی سبب فزونی هم گرایی این دولت ها در منازعه عراق علیه ایران شد. یافته ها نشان از سه گروه بندی در میان دولت های عربی می دهد. گروه اول از دولت های عربی در آغاز و پایان جنگ در همراهی کامل با عراق بوده اند. این گروه با تأثیرگذاری بر گروه های دوم و سوم سبب همراهی سایر گروه ها با خود شدند. این گروه شامل عربستان، کویت، اردن، مصر می باشد. گروه دوم که رفتار خارجی متفاوت از سایر گروه ها در آغاز جنگ داشت شامل سوریه، لیبی می باشد. این گروه در آغاز با حمایت کامل از ایران در مخالفت با تجاوز عراق بر خواسته اند؛ اما با گذشت زمان و دست یابی ایران به موفقیت های نظامی، از حمایت های خود کاسته و تحت تأثیر گروه اول اقدامات خود را در همراهی با عراق تدارک دیدند. گروه سوم که اکثر دولت های عربی را شامل می شود عموماً از دولت های بی طرف، کم تأثیر و کوچک تشکیل شده اند که با مواضع انفعالی در آغاز و پایان همراه با گروه اول در آغاز و پایان جنگ تحمیلی در همراه عراق بودند. از این رو تأثیرگذاری و تأثیرپذیری این گروه ناشی از هویت عربی این گروه می باشد که با باز تولید آن توسط گروه اول و حزب بعث عراق تشدید حمایت ها را از عراق در پی داشت. لذا تحرکات نظامی ایران بعد از عملیات بیت المقدس، ورود ایران به خاک عراق و اشغال بخش راهبردی سرزمینی عراق طی عملیات والفجر ۸ سبب تشدید حمایت ها از سوی تمام گروه های عربی از عراق شد. نتیجه این امر در آغاز جنگ تحمیلی سبب ترغیب عراق به تجاوز نظامی، گسترش اقدامات نظامی، ورود مستقیم بازیگران فرا منطقه ای در همراهی با عراق و تحمیل خسارت های مادی و معنوی برای ایران شد. درواقع این تحقیق نشان از تأثیرپذیری دولت های عربی از پیشینه تاریخی، مذهبی و نژادی خود در برابر سایر دولت ها دارد. لذا در هر منازعه ای در برابر دولت های غیرعربی از این نقطه مشترک تأثیر پذیرفته است. هر چند در مقاطعی به دلایل متعددی از جمله تحولات منطقه ای، صف بندی ها، مواضع و اقدامات قدرت های بین المللی در نوسان بوده ولی نقطه

اشتراک همه در همراهی با دیگر دولت‌های عربی به منظور تشکیل جبهه متحد عربی است.

پیشنهاها

- به منظور جلوگیری از رخدادهای همانند جنگ تحمیلی که همراهی اکثریت دولت‌های عربی از یک طرف منازعه را به همراه داشت، پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود.
- ایجاد ائتلاف‌های منطقه‌ای برای شکاف در مقابل ائتلاف‌های مخالف
- پیگیری حقوقی حامیان عراق در جنگ تحمیلی از طریق مجامع بین‌المللی به منظور جلوگیری از پیدایش رخداد مشابه
- روابط با دولت‌های عربی بر اساس حسن هم‌جواری با تأکید بر مؤلفه‌های هویتی مشترک
- برگزاری نشست‌های منطقه‌ای با حضور اکثر دولت‌های عربی به منظور واکاوی جنگ تحمیلی
- ایجاد تشکیلات امنیتی با مشارکت تمامی دولت‌های منطقه برای جلوگیری از رخدادهای مشابه
- بازنگری راهبردی در روابط با دولت‌های متخاصم در جنگ تحمیلی
- پیگیری قضایی دولت‌های عربی مؤثر در روند جنگ تحمیلی از طریق مراجع قضایی داخلی
- افزایش قدرت بازدارندگی همه جانبه نظامی
- گسترش دیپلماسی عمومی

منابع

الف) منابع فارسی

کتاب

- ۱- ابوغزاله، عبدالحلیم (۱۳۸۰)، *جنگ ایران و عراق از نگاه دیگران - جلد دوم: جنگ عراق و ایران*، نادر نوروزشاد، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ.
- ۲- اردستانی، حسین (۱۳۸۸)، *جنگ عراق و ایران - رویارویی استراتژی ها: تاثیر تحولات صحنه نبرد جنگ عراق و ایران بر سیاست قدرت های بزرگ*، چاپ دوم، تهران، مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس.
- ۳- پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس (۱۳۸۷)، *آشنایی با دفاع مقدس*، قم، انتشارات خادم الرضا (ع).
- ۴- درودیان، محمد (۱۳۸۹)، *سیری در جنگ ایران و عراق - جلد چهارم، شلمچه تا حلبچه؛ (بررسی وقایع سیاسی - نظامی جنگ در سال ۱۳۶۶، درگیری با آمریکا در خلیج فارس، انتقال منطقه نبرد از جنوب به غرب)*، چاپ ششم، تهران، مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس.
- ۵- شیرعلی نیا، جعفر (۱۳۹۲)، *دایرةالمعارف مصور تاریخ جنگ ایران و عراق*، تهران، نشر سبابان.
- ۶- مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ (۱۳۷۲)، *روز شمار جنگ ایران و عراق (کتاب چهارم: هجوم سراسری) تهاجم و پیشرویهای عمده عراق، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ*.

مقالات

- ۷- احمدزاده، داود (۱۳۸۲)، *نقش مصر در جنگ ایران و عراق، فصلنامه مطالعات دفاعی و امنیتی*، شماره ۳۵، ص ۴۹-۶۰.
- ۸- اسدی، علی اکبر (۱۳۸۲)، *نقش وقوع انقلاب اسلامی ایران در آغاز جنگ ایران و عراق، فصلنامه مطالعات دفاعی و امنیتی*، شماره ۳۵، ص ۲۷-۴۸.
- ۹- النصراوی، عباس (۱۳۹۲)، *جنگ ایران و عراق و نقش آن در فروپاشی روند توسعه ی اقتصادی عراق*، ترجمه سهراب گنجی مراد، فصلنامه نگین ایران، سال ۱۲، شماره ۴۴.

- ۱۰- حیدری، عبدالمجید (۱۳۹۲)، جنگ ایران و عراق؛ نبردی فرسایشی و طولانی (شهریار شیرخانی، محمد علی و دانوپولس، کنستانتین)، فصلنامه نگین ایران، سال دوازدهم، شماره ۴۵
- ۱۱- دانش نیا، فرهاد (۱۳۹۴)، سازه‌انگاری الکساندرونت: امتناع از گذار از بن بست‌های تئوریک روابط بین‌الملل و دست‌یابی به راهی میانه، جستارهای سیاسی معاصر، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ششم، شماره ۲، ص ۸۴-۶۳.
- ۱۲- درویدیان، محمد (۱۳۷۶)، بررسی علل اجتناب‌ناپذیری جنگ ایران و عراق، مجله سیاست دفاعی، شماره ۱۹.
- ۱۳- زمانی، سید قاسم (۱۳۷۷)، نگاهی به جایگاه بی طرفی در جنگ تحمیلی: از حرف تا عمل، مجله سیاست دفاعی، شماره ۲۴ و ۲۳.
- ۱۴- سلطانی نژاد، احمد و نورمحمدی، مرتضی (۱۳۸۹)، منافع ملی، ایدئولوژی: سیاست خارجی سوریه در جنگ تحمیلی، فصلنامه نگین ایران، سال ۹، شماره ۳۴.
- ۱۵- سلطانی نژاد، احمد و نورمحمدی، مرتضی (ب) (۱۳۸۹)، بررسی سیاست خارجی لیبی در جنگ ایران و عراق، فصلنامه نگین ایران، سال ۹، شماره ۳۵.
- ۱۶- شفیعی، نوذر و نژاد زندیه، رویا (۱۳۹۲)، هویت در سازه‌انگاری و دیپلماسی عمومی؛ مطالعه موردی چین، فصلنامه مطالعات راهبردی، شماره ۵۹.
- ۱۷- عسگر خانی، ابو محمد و منصوری مقدم، جهان‌شیر (۱۳۸۹)، همکاری و منازعه در روابط بین‌الملل: نگاهی به نظریه سازه‌انگاران «الکساندرونت»، فصلنامه سیاست، دوره ۴۰، شماره ۳.
- ۱۸- غلامی، طهمورث و پوراسمعیلی، نجمیه (۱۳۹۳)، جنگ ایران و عراق از دیدگاه موازنه ی قوا، فصلنامه سیاست دفاعی، سال ۲۲، شماره ۸۶.
- ۱۹- کارکنان نصرآبادی، محمد (۱۳۸۴)، جنگ و هویت (رویکرد جامعه‌شناختی به جنگ ایران و عراق)، فصلنامه مطالعات ملی، سال ۶، شماره ۲.
- ۲۰- متقی، ابراهیم (۱۳۸۹)، اجماع استراتژیک ساختار دوقطبی در جنگ عراق علیه ایران، فصلنامه نگین ایران، سال ۹، شماره ۳۳.

- ۲۱- مشیر زاده، حمیرا (۱۳۹۱)، نظریه سازه‌انگاری متعارف و پژوهش در روابط بین‌الملل و استلزامات پژوهشی، دو فصلنامه علمی- پژوهشی «پژوهش سیاست نظری»، دوره جدید، شماره ۱۲، ص ۲۰-۱.
- ۲۲- منصوری‌مقدم، محمد (۱۳۹۱). مؤلفه هویت و تاثیر آن بر سیاست خارجی عربستان سعودی در قبال جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه مجلس و راهبرد، سال نوزدهم، شماره ۷۲.
- ۲۳- موسوی، سید مسعود (۱۳۸۳)، بررسی مواضع و عملکرد کویت در جنگ ایران و عراق، فصلنامه نگین ایران، شماره ۸.
- ۲۴- مهدی زاده، اکبر (۱۳۸۲)، بررسی سیاست خارجی و رفتار عربستان در قبال جنگ ایران و عراق، فصلنامه نگین ایران، شماره ۴.

سایت ها

- ۲۵- تارنمای شبکه خبر (۵ مهر ۱۳۹۵)، فهرستی از حمایت های یاران صدام در جنگ تحمیلی، قال دسترس در:

<https://www.irinn.ir/fa/news/178271>

- ۲۶- خبرگزاری دفاع مقدس (۲۰ تیر ۱۳۹۶)، نقش «کویت» در جنگ تحمیلی / کشورهای «عربی» از حمایت صدام چه اهدافی را دنبال می کردند؟ قابل دسترس در:

<http://www.defapress.ir/fa/news/247079>

ب) منابع لاتین

- 27- Pelletiere, Stephen C (1992), The Iran-Iraq War, chaos in a vacuum, New York, Praeger Publishers.

تحلیلی بر عملیات ثامن الائمه (علیه السلام) به عنوان نقطه عطف ورود ایران به استراتژی مرحله دوم جنگ و سرآغاز کسب پیروزی های غرور آفرین یاسر رضاپور^۱، روح اله پورآسیاب^۲

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۶/۰۷

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۷/۱۴

چکیده

هدف اصلی نگارش این مقاله، ارائه تحلیلی بر عملیات ثامن الائمه (ع) به عنوان نقطه عطف ورود ایران به استراتژی مرحله دوم جنگ و سرآغاز کسب پیروزی های غرورآفرین رزمندگان غیور جمهوری اسلامی ایران می باشد. مهمترین موضوعاتی که در این مقاله مورد بحث قرار گرفته عبارتند از تحلیلی از شرایط سیاسی و نظامی ایران قبل از اجرای عملیات، نحوه اجرای این عملیات، ورود سپاه به صحنه طرح ریزی، هدایت و کنترل جنگ، روند شکل گیری مواضع و محورهای پدافندی، نحوه تصویب طرح عملیاتی ثامن الائمه (ع)، تجزیه و تحلیل عوامل مؤثر بر پیروزی عملیات ثامن (ع) و در نهایت دستاوردهای و پیامدهای این عملیات در سطح داخلی و خارجی. یافته های پژوهش نشان می دهد که عملیات ثامن الائمه (ع) نه تنها به عنوان یکی از چهار عملیات بزرگ و برجسته در چارچوب سلسله تلاش های آزادسازی مناطق اشغالی به شمار می رود بلکه به منزله «نقطه عطف» و «حلقه واسط» برای انتقال استراتژی جنگ از وضعیت گذشته به وضعیت جدید نیز محسوب می شود.

کلیدواژه ها: دفاع مقدس، عملیات ثامن الائمه، شکست حصر آبادان، محور عملیاتی، طرح عملیاتی.

۱- کارشناسی ارشد مطالعات دفاعی استراتژیک، yaserrezapoor63@gmail.com

۲- دکترای فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین (ع)،
noor.mahdi1394@gmail.com

مقدمه

عملیات ثامن‌الائمه یکی از با ارزش‌ترین نبردهای دفاع مقدس و اولین عملیات از سلسله عملیات‌های دوازده گانه بزرگ و مؤثر ج.ا.ایران در طول هشت سال دفاع مقدس می‌باشد، این عملیات که در ۵ مهرماه سال ۱۳۶۰ صورت گرفت به محاصره شهر آبادان پایان داد و قوای دشمن را به غرب رودخانه کارون عقب راند. پیش از عملیات ثامن‌الائمه، ۴ عملیات موسوم به ۲۳ مهر در غرب رودخانه کرخه، عملیات سوم آبان در شرق رودخانه کارون، عملیات نصر در منطقه عمومی هویزه و عملیات توکل در شرق رودخانه کارون انجام که همگی با شکست کامل همراه شده بود. از این رو شکست‌ها باعث افزایش روحیه قوای دشمن بعثی و سرخوردگی نیروهای خودی شده بود، انجام موفقیت‌آمیز این عملیات باعث بر هم خوردن این موازنه و تقویت خودباوری و ایمان به فتح و نصرت الهی در نبرد با دشمن بعثی گردید و به حس پیروزی‌های بلامنازع دشمن پایان داد.

از سوی دیگر در این عملیات؛ برای اولین بار نیروهای ارتش و سپاه به‌صورت نظام‌مند و گسترده تحت فرماندهی مشترک اقدام به اجرای عملیات نمودند که این موضوع خود به عنوان پایه‌گذار وحدت بین سپاه و ارتش گردید. طوری که در عملیات‌های بعدی نیز این وحدت باعث هم‌افزایی و دست یافتن به پیروزی‌های بزرگتری شد. صدام به عنوان رئیس‌جمهور عراق اهداف خود را از شروع جنگ تحمیلی، تصرف خاک ج.ا.ایران و غارت منابع آن و از بین بردن انقلاب نوپای اسلامی مردم ایران اعلام کرده بود و بسیار خوش‌بین بود که به‌صورت سهل‌الوصول و با سرعت هرچه بیشتر به این اهداف دست یابد، در همین راستا یکی از اهداف او تصرف آبادان و تسلط بر منابع این منطقه از جمله رود کارون، اروندرود، پالایشگاه بزرگ آبادان و سایر مزیت‌های این شهر بود. با توجه به این شرایط، پس از برکناری بنی‌صدر از فرماندهی کل قوا و همچنین صدور فرمان حضرت امام خمینی (ره) مبنی بر شکست حصر آبادان، طراحی این عملیات که پیش‌تر در سال ۱۳۵۹ انجام شده بود و به دلیل مخالفت‌های بنی‌صدر متوقف مانده بود، در سه محور دارخوین (محور شمالی)، فیاضیه (محور جنوبی) و جاده آبادان ماهشهر (محور شرقی) در ساعت یک بامداد با مشارکت لشکر ۷۷ خراسان و تیپ ۳۷ زرهی شیراز از ارتش و چند گردان از نیروهای سپاه به اجرا درآمد. بدون شک عملیات ثامن‌الائمه را می‌توان سرآغاز فتوحات گسترده

رزمندگان اسلام در جبهه‌های نبرد و طلیعه آزادسازی سرزمین‌های مقدس اسلامی از لوث وجود عناصر خبیث بعثی دانست که سر منشأ دستاوردهای گسترده بعدی شد. با توجه موضوعات مطرح شده این عملیات می‌تواند الگوی مناسبی برای امروز جامعه و تحت شرایط تحریمی ارائه کند، امید است مسئولین سیاسی کشور با تدقیق در الگوها و المان‌های دفاع مقدس از بحران‌های تحریمی این دوران به سلامت عبور کنند.

بیان مسئله

حماسه‌های پرشور جنگ تحمیلی و صحنه‌های شگرفی که رزمندگان پر توان اسلام در دفاع مقدس به منظور حفاظت از تمامیت ارضی میهن اسلامی و دفاع از اسلام در جای جای جبهه‌های نبرد حق علیه باطل از مناطق صعب‌العبور و سر به فلک کشیده غرب تا دشت‌های سوزان جنوب و آب‌های گرم خلیج فارس آفریدند، آنچنان پر شکوه و با عظمت و سرشار از عشق، ایثار و شجاعت است که هیچ قلم و زبانی را یارای بازگو کردن آن نیست. چرا که این جنگ نبردی بود که در یک طرف آن تمامی ابر قدرت‌های جهانی به ویژه آمریکا و کشورهای منطقه‌ای با پشتیبانی کامل نظامی، اقتصادی، سیاسی و تبلیغاتی از یک دولت دست نشانده یعنی صدام حسین که با برخورداری از یک ساختار نظامی کلاسیک مدرن و شرایط بسیار مناسب سیاسی، اقتصادی آمادگی کامل برای شروع یک جنگ پیروزمندانه علیه جمهوری اسلامی را داشته است، قرار گرفته بودند و در سوی دیگر نیز ملتی مؤمن، سلحشور و بدون اتکاء به منابع مادی و فقط با اتکال به خداوند مقاومت می‌کردند. ملتی که توانسته بودند در اوایل دهه پایانی دوران جنگ سرد یک تحول عمده سیاسی در اطلس جغرافیای سیاسی جهان به نام انقلاب اسلامی به رهبری حضرت امام خمینی (ره) به ثبت برسانند. این موضوع منتهی به تزلزل و ناپایداری در نظام بین‌المللی و شکل‌گیری الگوی جدیدی از حکومت شد که قواعد رفتاری و مبانی ساختاری خود را مستقل از قواعد رایج بازی در نظام بین‌المللی صورت می‌داد. این الگو که دفاع از مستضعفان و برخورد با مستکبران در سرلوحه اهداف قرار داشت، موجب بیداری ملت‌ها به ویژه جهان اسلام گردید انقلاب اسلامی، منافع سیاسی و اقتصادی و امنیتی ابر قدرت‌ها به ویژه آمریکا و نوکران دست نشانده آنها را با چالش‌های جدید و پیش‌بینی نشده‌ای مواجه ساخت و دکترین سیاسی استفاده از

ژاندارمی منطقه‌ای را برای منافع آمریکا منسوخ و شکست خورده نشان داد لذا از همان لحظه پیروزی تمامی دشمنان و مخالفان این نظام مقدس الهی دست به دست هم دادند تا به این امید که بتوانند این تهدید جدی را از سر راه خود بر داشته و هم چون گذشته منافع استکباری خویش در منطقه را تأمین نمایند؛ اما با عنایت الهی توطئه‌هایشان یکی پس از دیگری نقش بر آب شده و با ناکامی مواجه گشت. سرانجام شروع جنگ تحمیلی آخرین ابزار و اهرم اصلی برای سقوط نظام نوپای انقلاب اسلامی بود. دشمنان انقلاب اسلامی، با خیال واهی، جنگ را بر ایران تحمیل کردند تا این کانون نور را که گرمابخش دل‌های محرومین و مستضعفین جهان و شادی‌بخش قلوب تمامی رنج دیدگان زمین بود، محو نمایند. از سوی دیگر به ملت‌های مظلوم و تحت ستم که با پیروزی‌های انقلاب اسلامی جان تازه در کالبدشان دمیده شده بود، آنها می‌خواستند بقبولوند که حرکت استقلال طلبانه و آزادی خواهانه در برابر خواست و اراده آنها محکوم به شکست است ولی شروع جنگ و سیر تحولات آن اما به گونه‌ای دیگر رقم خورد. بطوریکه تمام آمال و آرزوی آمریکا و حکومت دست نشانده‌اش یعنی صدام نقش بر آب شد. تجربه و تحلیل آنها درباره امت سربلند و مقاوم ایرانی کاملاً اشتباه بود و به همین دلیل نتیجه معکوس به بار آورد، تحمیل جنگ به ایران اسلامی نه تنها آنان را در دست‌یابی به اهداف پلیدشان یاری نکرده، بلکه به حرکتی عظیم در جهت رشد، خودکفایی و آمادگی نظامی ملت منجر شد. نقطه عطف تمامی این پیروزی‌ها در هشت سال دفاع مقدس عملیات پیروزمندانه ثامن‌الائمه (ع) است. این پیروزی در زمانی اتفاق افتاد که وسعت زیادی از سرزمین مقدس ج.ا.ا در اشغال متجاوزان بعثی که تا بن دندان مسلح قرار داشت، در آن مقطع از زمان با توجه به شرایط بحران‌زده سیاسی ناشی از اقدامات بنی‌صدر و بن‌یست نظامی، هیچ روزنه‌امیدی در باور تحلیل‌گران نظامی مبنی بر اجرای موفقیت‌آمیز عملیات‌های آفندی گسترده از طرف رزمندگان اسلام متصور نبود. پیروزی در این عملیات به معنای ورود به مرحله تازه‌ای از جنگ و گشودن گره کور جنگ محسوب می‌شد. نزدیک به ۱۳ کیلومتر از کناره رود کارون و همین میزان از کارون تا جنوب جاده ماهشهر - آبادان در اشغال دشمن بود، به گونه‌ای که دو جاده اهواز - آبادان و ماهشهر - آبادان در منطقه اشغال شده قرار داشت و قسمت‌هایی از آن نیز در تصرف دشمن بود که آزادسازی این مناطق با اجرای عملیات ثامن‌الائمه (ع) تحقق یافت.

عملیات ثامن الائمه (ع) نقطه عطفی در تاریخ هشت سال دفاع مقدس به شمار می‌رود که برای پیروزی‌های بعدی رزمندگان اسلام در دوران جنگ تحمیلی سرآغازی مهم بود. این عملیات نخستین عملیات از چهار عملیات بزرگ و موفق «ثامن الائمه (ع)»، «فتح المبین»، «طریق القدس» و «بیت المقدس» است که برای آزادسازی مناطق اشغالی و با اجرای آن به فرمان فرماندهی کل قوا حضرت امام خمینی (ره) مبنی بر ضرورت شکست حصر آبادان تحقق یافت.

پنجم مهر ماه سال ۱۳۶۰ نقطه عطفی در تاریخ ۸ سال دفاع مقدس به شمار می‌آید. در این روز اولین عملیات گسترده ایران در مقابل ارتش متجاوز عراق با موفقیت کامل صورت گرفت و شهر آبادان پس از یک سال از محاصره دشمن یعنی خارج شد. ساعت یک بامداد رزمندگان اسلام عملیاتی را با رمز «نصر من الله و فتح قریب» آغاز کردند که پس از ۲ روز به بار نشست و فرمان امام خمینی (ره) مبنی بر ضرورت شکست حصر آبادان با موفقیت اجرا شد.

آزادسازی ۱۵۰ کیلومترمربع از خاک میهن اسلامی از جمله ۲ جاده استراتژیک و راهبردی اهواز به آبادان و ماهشهر به آبادان و خروج شهر آبادان از محاصره، اسارت یک هزار و ۸۰۰ نفر از نیروهای دشمن، کشته و زخمی شدن یک هزار و ۵۰۰ تا ۲ هزار نفر از نیروهای عراقی و انهدام ۹۰ دستگاه تانک و نفربر، به غنیمت گرفتن ۱۰۰ دستگاه تانک و ۶۰ دستگاه نفربر، سه دستگاه لودر و ۱۵۰ دستگاه خودرو و انهدام سه فروند هواپیما و یک فروند بالگرد دشمن از پیامدهای عملیات غرورآفرین ثامن الائمه (ع) بود. شکست در این عملیات به قدری برای صدام سنگین بود که پس از پایان عملیات و شکست نیروهای بعث، هفت نفر از فرماندهان خود را تیرباران کرد. این پیروزی آن‌چنان شکوهمند بود که از نگاه کارشناسان نظامی غرب دور نماند و اظهارنظر و شگفتی آنها را برانگیخت. به گونه‌ای که آنتونی کردزمن از سرشناس‌ترین کارشناسان نظامی غرب در مورد شکست حصر آبادان می‌نویسد: «هنوز معلوم نیست که ایرانیان در این جنگ چگونه به این پیروزی دست یافت .

پیشینه تحقیق

الف) کتاب‌ها

- اشغال خرمشهر و شکستن حصر آبادان، سازمان عقیدتی - سیاسی ارتش جمهوری اسلامی

ایران، (تهران، بهار ۱۳۷۳). در این کتاب به اقدامات ارتش در عملیات ثامن الائمه پرداخته و نقش یگان‌های ارتشی حاضر در این عملیات که در محور شرقی (جاده آبادان-ماهشهر) اقدام به تک نموده بودند به صورت تحلیلی بررسی شده است. همچنین نظرات فرماندهان ارتش در خصوص نتایج حاصل از این عملیات را بر شماری کرده است.

- خرمشهر در اسناد ارتش عراق، دفتر ادبیات و هنر و مقاومت، کاظمی، اصغر (۱۳۷۵). نویسنده با اشاره به عملیات ثامن الائمه، به تشریح تأثیر این عملیات بر روند ادامه جنگ و تغییر راهبرد ج.ا.ایران در اجرای عملیات‌های آفندی برای باز پس گیری قسمت‌های اشغال شده پرداخته و با استفاده از اسناد به دست آمده از عراقی‌ها به طور پررنگ تأثیر این عملیات را بر اجرای عملیات بزرگ بیت المقدس و آزادسازی خرمشهر را مورد بررسی قرار داده است.

کتاب جنگ: بازیابی ثبات، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، درودیان، محمد (۱۳۸). نویسنده به بررسی و تشریح ابعاد و ویژگی‌های هجوم سراسری عراق و علل توقف آن و سرانجام، چگونگی بیرون راندن نیروهای متجاوز از خاک ایران پرداخته است، در فصل سوم کتاب تحول در راهبرد ج.ا.ایران در جنگ و عملیات‌های آزادسازی مناطق اشغالی از جمله ثامن الائمه را مورد تحلیل قرار داده است.

ب) مقالات

به دلیل اهمیت خاص عملیات ثامن الائمه و تأثیری که در روند ادامه جنگ ایجاد کرد، پژوهشگران و محققین به این موضوع از زوایای گوناگونی ورود کرده و به نتایج خوبی دست یافته‌اند. در ذیل به دو نمونه از تحقیقات مشابه اشاره می‌گردد:

مقاله: شکست حصر آبادان؛ طلوع آزادسازی خونین شهر، طهرسقا، حسین، ۱۳۹۲. نویسنده در این مقاله با اشاره به روند محاصره آبادان و چگونگی مقاومت نیروهای مردمی در مقابل ارتش عراق به اهمیت استراتژیک آبادان و چرایی الزام شکست حصر آن و نحوه طرح‌ریزی و اجرای این عملیات پرداخته و نتایج حاصل از اجرای این عملیات از قبیل موفقیت‌های نظامی و تأثیر آن بر ادامه جنگ و آزادسازی خرمشهر و توسعه داخلی و روند دیپلماتیک جنگ را مورد بررسی قرار داده است.

مقاله: تحولات آغازین جنگ تحمیلی: زمینه‌های پیدایش عملیات ثامن الائمه، جدی، سید

مجید، مجله سیاست دفاعی، ۱۳۷۴. نویسنده در این مقاله به ویژگی‌های منحصر به فرد این عملیات پرداخته و با بیان اهداف اولیه ارتش عراق در تجاوز به ج.ا.ایران و چگونگی عملکرد آنان در دستیابی به این اهداف، همچنین تغییر استراتژی عراق در پی مقاومت‌های مردمی در برخی از مناطق و اقدام به محاصره آبادان و توقف در سرپل شرق کارون به بررسی نیروهای سپاه و نیروهای مردمی و تشکیل محورهای عملیاتی اطراف این سرپل پرداخته و روند طرح‌ریزی و آمادگی نیروهای خودی را مورد واکاوی قرار داده است.

اهمیت و ضرورت موضوع

عراق پس از اشغال خرمشهر، محاصره آبادان را نیز برگ برنده خود می‌دانست. صدام گاه و بی‌گاه ادعا می‌کرد که هر موقع لازم بداند، آبادان را هم تسخیر خواهد کرد. به همین دلیل محاصره آبادان تهدیدی جدی برای آبادان به شمار می‌رفت. امام خمینی (ره) نیز با شناخت دقیق از این مسئله، فرمان تاریخی خود را در ۱۳۵۹/۸/۱۴ صادر نمود: «و من منتظرم که این حصر آبادان از بین برود و هشدار می‌دهم به پاسداران، قوای انتظامی و فرماندهان قوای انتظامی که باید این حصر شکسته بشود. مسامحه نشود در آن، حتماً باید شکسته بشود». ایشان مدتی بعد از حادثه هفتم تیر خطاب به شورای عالی دفاع فرمودند: «چرا حمله نمی‌کنید، بنی‌صدر هم همیشه امروز و فردا می‌کرد و می‌گفت یک ماه دیگر طراحی داریم... و اگر نمی‌خواهید بجنگید بگویید تا ما تکلیف خودمان را بدانیم».

عملیات ثامن الائمه (ع) گرچه به عنوان یکی از چهار عملیات بزرگ و برجسته در چارچوب سلسله تلاش‌هایی که برای آزادسازی مناطق اشغالی انجام گرفت، به شمار می‌رود اما به منزله «نقطه عطف» و «حلقه واسطه» برای انتقال استراتژی جنگ از وضعیت گذشته به وضعیت جدید نیز می‌باشد. از این رو تحلیلی بر چگونگی اجرای این عملیات، ورود سپاه به صحنه طرح‌ریزی، هدایت و کنترل جنگ، روند شکل‌گیری مواضع و محورهای پدافندی، نحوه تصویب طرح عملیاتی ثامن الائمه (ع) و در نهایت تجزیه و تحلیل عوامل مؤثر بر پیروزی عملیات ثامن الائمه (ع) و دستاوردهای و پیامدهای این عملیات در سطح داخلی و خارجی ضروری به نظر می‌رسد.

شناسنامه عملیات

نام عملیات: ثامن الائمه (ع)

نوع عملیات: آفندی

تعداد مراحل: یک مرحله

رمز عملیات: نصر من الله و فتح قریب

قرارگاه فرماندهی عملیات: ستاد عملیات جنوب

تاریخ شروع عملیات: ۱۳۶۰/۰۷/۰۵ ساعت عملیات: ۱:۰۰ بامداد مدت: ۲ روز

بررسی اوضاع سیاسی - نظامی جمهوری اسلامی به ویژه در آستانه عملیات

ثامن الائمه

این مقطع زمانی تاریخ انقلاب پرمخاطره ترین لحظات حیات نظام نوپای جمهوری اسلامی به شمار می آید. چرا که دشمن اصلی انقلاب، یعنی دولت امریکا با کمک و همراهی عوامل داخلی به طراحی، سازماندهی و هدایت توطئه های بی شماری اقدام کرد. هر کدام از این تهدیدات و توطئه ها در نوع خود می توانست به تنهایی برای ساقط نمودن یک حکومت یا قدرت کافی باشد چه برسد به یک حکومت نو پا. این حوادث توانست جراحات عمده ای را به درخت نونهال انقلاب اسلامی وارد کند. این اقدامات دشمن با عنایات الهی و مدیریت عالمانه و خردمندانه حکیم انقلاب امام خمینی (ره) و حمایت های گسترده ملت با فرهنگ ایران اسلامی نقش بر آب شد. چنانچه در آن مقطع زمانی اکثر رسانه های جهان انقلاب اسلامی ایران را از لحاظ نظامی ناتوان و ضعیف، از جنبه سیاسی بحران زده، از منظر اقتصادی ور شکسته و شرایط امنیتی را بسیار آشفته ارزیابی می کرده اند که از جمله مهم ترین موضوعاتی که مطرح بود به شرح ذیل می باشد.

الف- تغییر مواضع از سوی حکومت حزب بعث به دلیل بن بست نظامی و پیدایش

بحران سیاسی در نظام جمهوری اسلامی با شکست عملیات های آفندی ایران:

با توجه به شرایط پیش آمده در ایران، عراق نسبت به درستی تحلیل ها و باورهای خود بر ناتوانی نیروهای نظامی ایران برای آزادسازی مناطق اشغالی یقین پیدا کرد. از آن تاریخ، حضور دشمن در این مناطق با آسایش خیال و بدون هیچ گونه نگرانی ادامه یافت. "کرد زمن" در بیان بازتاب

ناکامی‌های عملیات‌های آفندی ایران، بر امیدواری عراق بر دفاع و پدافند از مناطق اشغالی تأکید می‌کند و می‌گوید: نخستین تأثیر این بود که عراقی‌ها باور کردند که با کمی مقاومت‌های پدافندی می‌توانند دستاوردهای خود را حفظ کنند. (کرذمن، بی تا)

بر پایه رخداد های جدید، عراقی‌ها از طریق یاسر عرفات به ایران پیام دادند که قادرند اهواز را تصرف کنند؛ اما این کار را نمی‌کنند و منتظر فعل و انفعالاتی در تهران هستند. (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۷۸: ۱۱۹) و یا طه یاسین رمضان در مصاحبه با روزنامه الثوره اعلام می‌کند: «جنگ به پایان نخواهد رسید مگر این که رژیم حاکم بر ایران به‌طور کلی منهدم شود» و یا صدام می‌گوید "ما از تجزیه و انهدام ایران ناراحت نمی‌شویم". (سازمان عقیدتی و سیاسی ارتش - ۱۳۷۱ ۵۱-۵۲)

ب- ناتوانی ارتش ایران در مقابله با تهاجمات ارتش عراق و تلاش بنی‌صدر در تشدید بحران سیاسی به دلیل شکست ارتش در چهار عملیات:

در پی ناکامی‌های ارتش ایران در اجرای عملیات ۲۳ مهر در غرب کرخه، عملیات سوم آبان در شرق رودخانه کارون، عملیات نصر در هویزه و عملیات توکل در شرق رودخانه کارون در موقعیت سیاسی بنی‌صدر رو به تضعیف نهاد. در چنین وضعیتی، بنی‌صدر برای خروج از بن‌بست تنها تشدید بحران داخلی را به‌عنوان بهترین گزینه انتخاب نمود. در همین زمان، بیگانگان اطلاعاتی را به‌صورت محرمانه مبنی بر فوت زود هنگام حضرت امام در اختیار بنی‌صدر قرار داده بودند تا وی بتواند حرکت خود را با قاطعیت و اطمینان بیشتری ادامه دهد. در واقع بنی‌صدر چنین تصور می‌کرد که موقعیت استثنائی وی در زمینه سیاسی-نظامی و همچنین در میان روشنفکران و نیروهای ارتش به گونه‌ای است که در صورت وقوع بحران داخلی، قادر به مهار اوضاع و به دست‌گیری کامل قدرت خواهد بود. بر پایه همین عقیده، بنی‌صدر در روز ۱۴ اسفند ۱۳۵۹ با منازعه جویی در برابر نظام و انقلاب و به‌منظور از بین بردن نیروهای انقلابی، تلاش خود را با حمایت گروه‌های ضد انقلاب آغاز کرد. (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۷۸)

صدام در آبان ۱۳۵۹ با توجه به شرایط موجود ایران در مصاحبه‌ای با روزنامه المستقبل اعلام کرد که با درگذشت رئیس‌جمهور الجزایر (هواری بومدین) در سال ۱۹۷۸ میلادی قرارداد الجزایر دفن شده است (ستاد تبلیغات جنگ شورای عالی دفاع، با صلح، به نقل از مجله المستقبل، شماره ۱۹۵،

۱۵/۱۱/۷۳، ۱۹۸۰) همچنین پس از واقعه ۱۴ اسفند ۱۳۵۹ در موضع گیری جدیدی، مناطق اشغالی را همان مرزهای حقیقی اعلام کرد و با توجه به موقعیت نظامی ایران، باز پس گیری این مناطق را از موضع قدرت غیر ممکن دانست.

"موضوعی که آنها (ایران) باید آن را درک کنند این است که راه ادامه جنگ از عقب راندن نیروهای عراقی از مواضع به دست آمده با اتکا به قدرت، مسئله‌ای غیر ممکن است" (همان منبع، ۱۹۸۱: ۱۲۲)

ج- تغییر استراتژی سازمان مجاهدین (منافقین) از فاز سیاسی به فاز نظامی و پیامدهای آن:

در چنین وضعیتی، منافقین و سایر گروه‌های ضد انقلاب حول محور بنی‌صدر گرد هم آمدند. قبل از این، تقریباً در زمستان ۱۳۵۹، رجوی با خروج غیر قانونی از کشور علاوه بر بررسی مسیر خروج در حال اضطراری، با حضور در فرانسه ملاقات‌هایی را انجام داد و ضمن تشریح اوضاع داخلی ایران و موقعیت سازمان، حمایت غربی‌ها را بر ورود به فاز نظامی جلب کرد و پس از جلسات متعددی که رجوی با کادر سازمان برگزار کرد، آنها را نهایتاً متقاعد به ورود به فاز نظامی نمود. در چارچوب همین تلاش‌ها، حمایت از بنی‌صدر و ترغیب وی به ایستادگی در برابر امام و انقلاب شدت گرفت. در همین روند و در حالی که امام هیئتی سه نفره را برای حل اختلافات تشکیل داده بودند بنی‌صدر با اعلام بن‌بست در کشور، برگزاری رفراندوم عمومی را مطرح کرد. سردمدار منافقین طی نامه‌ای به بنی‌صدر ضمن تبریک به مناسبت اقدام جدید بنی‌صدر نوشت:

"اعلام حالت بن‌بست و ارائه پیشنهاد رفراندوم (حالا که انتخابات مجلس را حضرات عملی نمی‌دانند) فوق‌العاده جالب و شایسته حمایت آشکار و علنی عموم مردم و نیروها است، به عبارت دیگر، دامنه کار هیئت سه نفر را به هیئت ۳۶ میلیون نفره بایستی گسترش داد" رجوی در همین نامه به بنی‌صدر تأکید کرد "از نظر سیاسی و چه لحاظ اجتماعی در وضعیتی هستید که اگر بخواهید و اگر بایستید می‌توانید فی‌الواقع جارویش کنید" (مرکز مطالعات و تحقیقات، ۱۳۶۰/۱/۲۸، سند شماره ۵۲/۲۵۰۹۲۴)

طرح منافقین برای جابجایی قدرت بدین ترتیب بود که می‌خواستند در سایه بنی‌صدر و با اعلام

راهپیمایی به سمت جماران، امام را مورد حمله قرار داده و پس از آن مراکز قدرت را تصرف کنند (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۷۸) بدین ترتیب، با تلاش بنی صدر به موازات تغییر استراتژی منافقین، مرحله جدیدی از بحران داخلی آغاز شد، از خرداد ۱۳۶۰ با ورود منافقین به فاز نظامی و اعلام قیام مسلحانه علیه نظام جمهوری اسلامی در خرداد ۱۳۶۰ اقدام به ترور مردم و انفجار بمب در دفتر حزب جمهوری اسلامی در پائیز ۱۳۶۰ و دفتر نخست‌وزیر در ۸ شهریور همان سال، کشور به سمت شرایط بسیار بحرانی هدایت شد. در این راستا رسانه‌های غربی با اجرای یک عملیات روانی گسترده به منظور تضعیف ملت و حکومت اسلامی و تقویت نیروهای متجاوز بعثی پرداختند. مجله تایمز در گزارشی نوشت:

" انفجار بمب در نخست‌وزیری ضربه‌ای شدید ولی نه مهلک به رژیم محاصره شده خمینی بود، اما این بمب متقاعد کننده‌ترین شاهد بر این بود که انقلاب ایران با ادامه دادن به نابودی خود ممکن است ملت را به یک جنگ داخلی بکشانند" (خبرگزاری پارس، ۱۳۶۳/۶/۳۱)

و مجله نیوز نیز تیر عامل بمب‌گذار را از افراد درون حکومت اعلام کرد و به نقل از یک افسر امنیتی در تهران مدعی شد:

" مقامات مملکتی از این امر (انفجار) بسیار آشفته هستند زیرا تروریست‌ها توانستند به قلب رهبران امنیتی مملکت وارد شده و اعتبار رژیم را از بین ببرند؛ و اکنون وسوسه‌انگیزترین سؤال برای همه این است که آیا خمینی هدف بعدی تروریست‌ها خواهد بود. چرا که فقط شخصیت ممتاز خمینی است که هنوز کشور تجزیه شده را به صورت یکپارچه نگه داشته است" (همان منبع، ۱۳۶۰، ۱۲)

رسانه‌های دیگر با مطرح کردن کسالت رهبر انقلاب اسلامی و همچنین ادعای گسترش اعتراضات ضد حکومتی در ایران، آن را زمینه اوج‌گیری ناامنی و سرانجام فروپاشی نظام جمهوری اسلامی تفسیر کردند (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۸۲:۲۱)

در این راستا مجله پانوراما چاپ ایتالیا با استناد به گزارش سرویس‌های مخفی غرب نوشت:

" صد گروه ضد حکومت اسلامی در ده استان کشور از آذربایجان گرفته تا کردستان و سیستان بلوچستان پایگاه‌های مستحکمی در اختیار دارند. آنان از پشتوانه مالی بر خوردارند به طوری که پرنسس افسر پهلوی و عراقی‌ها در همه این جنبش‌ها ۵۰ میلیون دلار سرمایه‌گذاری کرده‌اند؛ طبق محاسبات متخصصان غربی در تهران، شمارش معکوس در ایران از هم‌اکنون آغاز شده است و

احتمال دارد درگیری بین رئیس‌جمهور بنی‌صدر و رهبران آینده جمهوری اسلامی پس از درگذشت (امام) خمینی به بروز یک واکنش غیر قابل کنترل منجر گردد در این باره نخست مبارزات خونین بر سر کسب قدرت و سپس برخوردهای بین احزاب و... سر گرفتن حمله شدید عراق و در پایان همه این‌ها تجزیه خاک ایران تحقق پذیرد." (خبرگزاری پارس، ۱۳۶۰ ۲۲ الی ۲۴)

مجله تایم نیز از قول مسعود رجوی نوشت:

"خمینی خیلی ضعیف است... ۹۰ درصد از رهبری خمینی از بین رفته است... مردم واقعاً خوشحال هستند و به ما (من و بنی‌صدر) تبریک می‌گفتند. ما اکنون در خط حمله هستیم و خمینی در خط دفاع" (خبرگزاری پارس، ۱۳۶۰، ۷-۸).

برخی رسانه‌های غربی اقدامات نیروهای امنیتی ایران را در دستگیری ضد انقلابیون ناقض حقوق بشر خوانده و پیامدهای آن را وحدت بیشتر نیروهای معارض و سرنگونی نظام جمهوری اسلامی پیش‌بینی کردند. روزنامه الاهرام مصر در این باره نوشت:

"مقامات ایرانی حملات خود را جهت دست‌گیری مخالفان همزمان با اجرای احکام اعدام به صورت بی‌سابقه ادامه می‌دهند. رهبران مخالفان از پاریس (بنی‌صدر و رجوی) که اعضای آنان مشکل از هزاران نفر می‌باشد از مرزهای ترکیه و ایران آماده حمله همه‌جانبه برای سرنگونی رژیم خمینی می‌شوند" (کاظمی، ۱۳۷۵: ۳۰).

و سرانجام نشریه فایننشال تایمز در سال ۱۳۶۰ نوشت:

((تمام این مسائل احتمالاً بسیاری از مقام‌های کشور غربی را بر آن داشته تا امیدوار باشند که انقلاب اسلامی، رو به اضمحلال است و بر اثر جنگ گروهی و آشفتگی اقتصادی، ایران تجزیه خواهد شد))

د- کمک و همکاری بین حکومت بعث و نیروهای معارض به خصوص اکراد علیه ایران:

طبق دستور صدام از ۱۷ دی ماه ۱۳۵۹، مسئولیت بررسی وضعیت کلی کردهای مسلح عراق و گروه‌های مسلح سیاسی مخالف دولت ایران، در مناطق کردنشین غرب کشور به عهده اداره کل استخبارات عراق به ریاست بارزانی و اداره استخبارات شمال عراق به ریاست سرتیپ خزعل

گذاشته شد. (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۵۹) در گذشته همه این مسئولیت‌ها به عهده ارتش عراق بود.

این انتقال مسئولیت، تغییر مسئولیت ماهیت همکاری‌های عراق با ضد انقلاب از نظامی به سیاسی - نظامی بود. این یک اقدام دراز مدت بود چنان‌که به تدریج با توجه به اوضاع و امکاناتی که عراق در این منطقه به وجود آورده بود قاسملو (از حزب دمکرات) با منافقین و بنی صدر فعالیت مشترک و هماهنگی را آغاز کرد. از همه مهم‌تر، منطقه کردستان به عنوان سرپل برای خروج غیرقانونی از کشور به عراق یا اروپا تبدیل شد. چنان‌که مسعود رجوی در دی ماه ۱۳۵۹ به منظور بررسی مسیرهای خروج و تماس با فرانسوی‌ها، از طریق کردستان از کشور خارج شد؛ و پس از ملاقات با فرانسوی‌ها و اعلام آمادگی برای عملیات نظامی در داخل کشور، بار دیگر به کشور بازگشت. همین امر نقطه آغاز ورود منافقین به فاز نظامی با کمک و حمایت قدرت‌های خارجی و هماهنگی با سایر جریان‌های ضد انقلابی در داخل کشور بود. فرانسوی‌ها امیدوار بودند با تأثیرگذاری در داخل ایران به بنی صدر برای به دست گرفتن قدرت مطلق، اوضاع مناسبی را برای برقراری صلح بین ایران و عراق و خلع نیروهای انقلابی فراهم سازند و بدین وسیله از موقعیت برتر در مقایسه با آمریکایی‌ها در ایران و عراق برخوردار شوند. (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۷۸: ۸۵).

روزنامه لوموند در مصاحبه با قاسملو اعلام کرد:

"ما باید مواد اولیه زندگی و سلاح را به دست آوریم تا کمبود یکی از آنها موجب آسیب‌پذیری ما نشود. در حال حاضر ما از عراق، ترکیه و شوروی که با ما مرز مشترک دارند کمک دریافت می‌کنیم به‌طور کلی عراق همان اندازه به ما وابسته است که ما به آن کشور متکی هستیم"

(اداره کل مطبوعات خارجی وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۵۹)

مصاحبه‌گر لوموند در پایان یک سؤال اساسی طرح کرد که نشان دهنده امیدواری آنها به تأثیرگذاری بی‌ثباتی سیاسی و اشغال نظامی برای از پای در آوردن ایران بود آیا جمهوری اسلامی قادر خواهد بود در جنگی که در دو جبهه وجود دارد پیروز شود یا خیر؟

این روزنامه مدتی بعد - با برداشتی که از اوضاع داخلی ایران داشت، نوشت: در پاسخ به این پرسش که چه کسی در این جنگ پیروز خواهد شد؟ به نقل از ناظران نوشت:

"یکی از ناظران عقیده دارد که قوی‌ترین رژیم، آسیب‌پذیرترین خواهد بود. به نظر وی بهتر است

صاحب مملکت کوچکی شد که سازمان یافته باشد و توسط یک فرد اداره شود نه اینکه در سرزمینی زندگی کرد که قطعه قطعه شده و دچار هرج و مرج انقلابی باشد" (اداره کل مطبوعات خارجی وزارت ارشاد اسلامی، ۱۳۵۹)

همچنین صدام طی مصاحبه‌ای رسماً اعلام کرد:

"ما جبهه تهاجم جدیدی در شمال غرب کردستان گشوده‌ایم تا رژیم آیت‌الله خمینی را وادار سازیم که دعای ما را در مورد ارضی و آب‌های ساحلی بپذیرد." (خبرگزاری پارس، ۱۳) به نقل از رادیو اسرائیل ۵۹/۱۰/۹. در همین راستا رادیو اسرائیل طی گزارشی اعلام کرد:

"دولت عراق موفق شده است شورش کردهای ایران را علیه دولت مرکزی قوت بخشیده تا از فشار نظامی ایران در جبهه‌های جنگ علیه عراق کاسته شود" (مرکز مطالعات و تحقیقات ستاد مشترک ارتش، ۱۳۵۹/۹/۱۶، سند شماره ۰۰۲۰۹۳).

سایر موارد قابل ذکر:

۱- تحریم اقتصادی علیه ایران و پائین آوردن قیمت نفت توسط دشمنان انقلاب اسلامی همچون عربستان که در این برهه از زمان ضربه‌ای بر پیکر اقتصادی نیمه جان ایران اسلامی به شمار می‌آمد.

۲- به‌منظور منزوی کردن ایران در صحنه بین‌المللی با نشر دروغ‌هایی پیرامون قدرت برتر نظامی عراق نسبت به ایران، طرح ایجاد اختلاف میان اهل تسنن و تشیع در کنفرانس طائف توسط عوامل آمریکا، جوسازی علیه ایران، شگردهای خاص تبلیغاتی در چارچوب اهداف امپریالیسم و صهیونیسم سعی در شکست روانی ایران داشتند. از آن جمله می‌توان به: بمب باران تأسیسات اتمی عراق توسط رژیم صهیونیستی و تبلیغات علیه عراق (۱۳۶۰/۳/۲۰) اشاره کرد. این اقدام اسرائیل باعث گردید تا سران کشورهای اسلامی از عراق حمایت کرده و یا شورای همکاری خلیج فارس در اجتماع سری خود در عمان تصمیم گرفت که به درخواست رژیم عراق و به‌منظور پشتیبانی از آن در جنگ، مبلغ ۱۴ میلیارد دلار کمک نماید. (صفوی، ۱۳۷۶: ۲۵ و ۱۵) و همچنین بر کناری بنی‌صدر و فرار او به همراه رجوی و تأثیرات امنیتی آن می‌توانست پیامدهای امنیتی بسیار خطرناکی را به همراه داشته باشد.

با توجه به موارد فوق هر کارشناس نظامی و سیاسی را به این نتیجه می‌رساند که امکان بقا و حیات

سیاسی جمهوری اسلامی از میان رفته است و بدین ترتیب نظام اسلامی عملاً بایستی مضمحل می‌شد.

عملیات ثامن الائمه (ع)

در دورترین منطقه جنوب غربی ایران، جزیره‌ای به نام آبادان قرار دارد که از جنوب، آب‌های گرم خلیج فارس و از شمال و مشرق رودخانه‌های کارون و بهمنشیر و از غرب، اروندرود آن را در بر گرفته‌اند. اروندرود - که تنها رودخانه قابل کشتیرانی در ایران است. تا پیش از جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، بنادر بزرگ و فعال خرمشهر و آبادان در مسیر این آبراه واقع بوده‌اند، آبادان را از عراق جدا می‌کند. تاریخ شهر آبادان با تاریخ صنعت کشورمان و به ویژه پالایشگاه آن گره خورده است.

محاصره شهر آبادان

پس از تجاوز عراق در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ و اشغال سریع بخش‌هایی از خاک ایران، خرمشهر مهم‌ترین شهر بندری ایران، پس از ۴۰ روز مقاومت دلیرانه، با خیانت آشکار لیبرال‌ها و منافقین، به دست دشمن افتاد. پس از سقوط خرمشهر، رژیم عراق در صدد برآمد تا جزیره آبادان را هم اشغال کند و تلاش کرد تا از طریق شرق کارون و شمال بهمنشیر وارد آبادان شود، زیرا عبور از این قسمت آسان‌تر از عبور از رودخانه کارون در جنوب خرمشهر بود. با چنین وضعیتی آبادان در یک محاصره ۳۳۰ درجه‌ای قرار می‌گرفت و عبور از رودخانه بهمنشیر می‌توانست آن را با خطر جدی روبه‌رو کند. دشمن می‌پنداشت اگر بتواند از این رودخانه بگذرد، آبادان را برای همیشه از آن خود کرده است. عراقی‌ها برای تصرف آبادان در ۸ آبان ۱۳۵۹، در منطقه ذوالفقاری روی رودخانه بهمنشیر پل شناور نصب و با عبور دادن قسمتی از نیروهای خود، وارد جزیره آبادان شدند و از آن جهت منطقه ذوالفقاری را انتخاب کرده بودند که با استفاده از پوشش نخلستان‌ها بتوانند از دید رزمندگان اسلام دور مانده و به راحتی وارد شهر کردند.

عملیات ثامن‌الائمه (ع) گرچه به عنوان یکی از چهار عملیات بزرگ و برجسته در چارچوب سلسله تلاش‌هایی که برای آزادسازی مناطق اشغالی انجام گرفت، به شمار می‌رود ولی این عملیات به منزله «نقطه عطف» و «حلقه واسطه» برای انتقال استراتژی جنگ از وضعیت گذشته به

وضعیت جدید بود. سردار محسن رضایی در این باره می گوید:

«عملیات ثامن الائمه (ع) نقطه عطف است و به عنوان مبدأ آغاز استراتژی مرحله دوم جنگ است و یکی از نقاط اعتماد به نفس در استراتژی مرحله دوم، عملیات ثامن الائمه (ع) بود که حلقه واسط و مبدأ تحول بود».

رزمندگان اسلام شبانه سلاح بر دوش، پیاده و سواره به منطقه شتافتند و با جانبازی و فداکاری بسیار، چنان مقاومتی از خود نشان دادند که دلاوری‌ها و شجاعت‌های آنان در این منطقه به نام «حماسه ذوالفقاری» به عنوان برگ زرینی در تاریخ دوران دفاع مقدس به ثبت رسید. در این نبرد ۲۸۰ نفر از نیروهای بعثی به هلاکت رسیده و ۱۳۰ نفر به اسارت در آمدند و رزمندگان ایران توانستند از نفوذ نیروهای دشمن به شهر آبادان جلوگیری به عمل آوردند نیروهای عراقی بعد از این شکست، سعی کردند از طرف فیاضیه (بین ایستگاه ۱۲ و خرمشهر) به سمت آبادان پیشروی کنند که در این منطقه نیز با مقاومت دلاورمردان اسلام مواجه و مجبور به عقب‌نشینی شدند. این عملیات تا ۱۸ آبان ۱۳۵۹، ادامه داشت و سرانجام نیروهای بعثی از روستای نخلستان عبادی نیز پاکسازی و تا ۴ کیلومتری شمال رودخانه بهمنشیر مجبور به عقب‌نشینی شدند.

بعد از این حماسه، جهاد سازندگی موفق شد، جاده‌ای در میان باتلاق‌های اطراف آبادان احداث کند. این جاده نیروهای دشمن را دور می‌زد و به جاده آبادان - ماهشهر وصل می‌شد. از طریق این جاده که به جاده وحدت معروف بود، تدارکات نظامی نیروهای ایرانی آسان‌تر و سریع‌تر انجام می‌گرفت.

به دنبال صدور فرمان امام خمینی (ره) در چهاردهم آبان ۱۳۵۹، مبنی بر این که: «حصر آبادان باید شکسته شود»

نیروهای مسلح تمام تلاش و امکانات خود را برای شکستن محاصره آبادان به خاطر اجرای فرمان امام خمینی (ره) به کار بستند. صدام که خود را ناتوان از تصرف آبادان می‌دید، بعد از یازدهمین نشست سران عرب در «امان» که در ۶ آذر ۱۳۵۹، تشکیل شد، چنین گفت:

«ما نمی‌خواهیم کشورگشایی کنیم. ما فقط می‌خواستیم، تهدید ایران را از شهرهای خود دور سازیم!»

این گفته بیانگر ناتوانی عراقی‌ها در پیشروی، در خاک ایران بود.

مقام معظم رهبری در مورد تأثیر سخنان امام (ره) در نجات آبادان می‌فرمایند: «آبادان در معرض حمله و خطر بود، مثل خونین شهر، منتهی همین تأکید امام که تکلیف شرعی کردند که مبادا آبادان سقوط بکند، نیروهای رزمنده را که در آن جا بود، تقویت کردند. البته در آبادان سپاه آن روز برتر از ارتش بود. بعداً ارتش هم در آبادان مستقر شد و در یک مورد که نیروهای دشمن از بهمنشیر عبور کردند و وارد جزیره آبادان شدند، بسیج توده‌ای مردم و شرافت نظامی عده‌ای از نظامیان ما حماسه آفرید و عراقی‌ها را در جایی که واقعاً بیرون کردن دشمن از آن جا بسیار دشوار بود، کوبیدند. عده‌ای را کشته و تار و مار کردند و عده‌ای را به داخل رودخانه انداختند و عده‌ای هم که توانستند، فرار کردند. عامل اصلی در حفاظت از آبادان همان فرمان امام بود و داغی که از سقوط نیمی از خونین شهر در دل برادران وجود داشت.»

شکست حصر آبادان

در نخستین ماه‌های سال ۱۳۶۰ شهید یوسف کلاهدوز قائم مقام وقت فرماندهی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، طرح شکست حصر آبادان را که توسط شهید حسن باقری طراحی شده بود، به شورای عالی دفاع ارائه داد. پس از تصویب طرح و هماهنگی با نیروی زمینی ارتش جمهوری اسلامی و نیروهای تحت امر سپاه پاسداران، چگونگی انسجام و نحوه ادغام نیروها، همچنین نام حمله، روز و ساعت آن مشخص شد. موقعیت جغرافیایی زمین و طرز گسترش و آرایش یگان‌های ارتش عراق در منطقه به گونه‌ای بود که با یک حمله غافلگیرانه و محاصره برق‌آسا، می‌توانست ضربه کمرشکنی به دشمن وارد سازد. فراتر از همه انگیزه‌هایی که برای عمل در شرق رود کارون و پاکسازی دشمن در آن منطقه به لحاظ سیاسی و نظامی وجود داشت، نظر صریح فرمانده کل قوا، یعنی امام خمینی مبنی بر این بود که حصر آبادان باید شکسته شود.

منطقه عملیات

منطقه عملیات ثامن الائمه (ع) در شرق رودخانه کارون و در حد فاصل شمال شهر آبادان و جنوب منطقه دارخوین قرار داشت و شامل سرپل دشمن به وسعت ۱۵۰ تا ۱۸۰ کیلومتر مربع می‌شد که در اشغال نیروهای عراقی بود. عوارض حساس منطقه، رودخانه کارون و دو جاده اهواز - آبادان و

ماهشهر - آبادان بودند و عوارض مصنوعی منطقه نیز بیشتر شامل مواضع و استحکامات دشمن نظیر خاکریزهای متعدد، مواضع تانک، سنگرهای اجتماعی و انفرادی می شدند. با توجه به اهمیت دو پل قصبه و حفار برای دشمن که به منزله معبر و محل اتصال عقبه های او در شرق کارون بودند، مواضع و استحکامات فراوان و تعداد زیادی نیروی رزمی در این دو محور وجود داشتند.

وضعیت دشمن

دشمن برای استقرار در منطقه سرپل، واقع در شرق رودخانه کارون، دچار تناقض بود؛ از یک سو به لحاظ اهمیت منطقه و ضرورت حفظ آن می بایست از نیروی بسیاری استفاده می کرد و از سوی دیگر، با توجه به محدودیت عقبه خود، تجمع این میزان نیرو برایش ناممکن بود. در عین حال، شناخت عراقی ها از توان نیروهای خودی در عقب راندن دشمن - به ویژه پس از ناکامی ارتش در عملیات های سوم آبان ۱۳۵۹ و بیستم دی ۱۳۵۹ - آن ها را مطمئن کرده بود که مورد تعرض جدید قرار نخواهند گرفت.

استعداد و آرایش یگان های دشمن در این منطقه برابر اسناد به دست آمده از تیپ ۸ مکانیزه ارتش عراق در ۲۶ مرداد ۱۳۶۰ عبارت بودند از:

تیپ ۸ مکانیزه از لشکر ۳ زرهی که به سه گردان مکانیزه و یک گردان تانک در شمال سرپل و جنوب سلمانیه مواضع پدافندی را اشغال و تحکیم کرده بود.

تیپ ۶ زرهی از لشکر ۳ زرهی که با سه گردان تانک و یک گردان مکانیزه در قسمت مرکزی و شرقی در شمال جاده ماهشهر - آبادان مستقر بود.

تیپ ۴۴ پیاده از لشکر ۱۱ پیاده که با یک گردان تحت امر لشکر ۳ زرهی در قسمت جنوبی منطقه سرپل و جنوب جاده ماهشهر - آبادان پدافند می کرد.

تیپ ۱۲ زرهی لشکر ۳ در غرب کارون در احتیاط قرار داشت و گردان های تانک الطارق و سیف سعد و چند گردان جیش الشعبی، گردان پیاده از تیپ ۴۴ و گردان ۱ از تیپ ۳۳ نیروی مخصوص نیز در منطقه شرق کارون استقرار داشتند. برابر شواهد، قرائن و اسناد موجود، در پی گسترش حملات رزمندگان اسلام به منطقه اشغالی سرپل در نیمه اول سال ۱۳۶۰، دشمن دچار اضطراب شده و احتمال حمله نیروهای خودی را پیش بینی می کرد. با این حال، عراقی ها همچنان به

استقرار در مناطق اشغالی اصرار داشتند و این امر بدین دلیل بود که عراقی‌ها تصور می‌کردند که نیروهای اسلام از انجام دادن عملیات دقیق و برنامه‌ریزی شده در سطحی گسترده ناتوان هستند. در واقع فرماندهی عراق احتمال تدارک حمله از محور شرق رودخانه را پیش‌بینی می‌کرد اما به هیچ وجه تصور نمی‌کرد این حمله، گسترده و همه‌جانبه باشد. استعداد دشمن در این منطقه برابر یک لشکر تقویت شده بود؛ ضمن این‌که فرمانده سپاه سوم می‌توانست از احتیاط لشکرهای ۵ مکانیزه و ۹ زرهی که در جنوب غربی اهواز و سوسنگرد مستقر بودند، برای تقویت لشکر ۳ زرهی استفاده کند.

طرح عملیات

الف) اهداف و مأموریت

هدف اصلی عملیات، انهدام نیروهای دشمن در شرق رودخانه کارون و تصرف و تأمین منطقه بود. در طرح اولیه سپاه آمده بود:

«سپاه پاسداران انقلاب اسلامی مستقر در آبادان و دارخوین و ماهشهر مأموریت دارند تا با هماهنگی و همکاری کامل لشکر ۷۷ پیاده خراسان از محور فیاضیه و دارخوین به‌طور گسترده و از سه محور ایستگاه ۱۲ و ایستگاه ۷ و جاده ماهشهر - آبادان تک نمایند و نیروهای دشمن را که از کنار کارون تا جاده ماهشهر - آبادان گسترش داشتند، به‌طور کامل محاصره و بعد از انهدام دشمن، در منطقه متصرفه پدافند نمایند.»

سران نظامی امیدوار بودند با انجام عملیات ثامن‌الائمه (ع) تهدید احتمالی دشمن برای تصرف آبادان که عراق آن را به صورت اهرم فشاری علیه ایران در تبلیغات خود مورد استفاده قرار می‌داد، خنثی شود. از سوی دیگر، در این عملیات پس از پاکسازی شرق رودخانه کارون، نیروهای خودی از خطوط پدافندی آزاد شده و امکان به کارگیری آن‌ها در مراحل بعدی آزادسازی مناطق اشغالی فراهم می‌شد.

ب) سازمان رزم خودی

ترکیب نیروهای عمل‌کننده در این عملیات، شامل ارتش، سپاه، بسیج و نیروهای ژاندارمری

به این شرح بود:

- لشکر ۷۷ با سه تیپ شامل ۹ گردان نیروی پیاده؛
- سپاه پاسداران انقلاب اسلامی با ۱۶ گردان نیروی پیاده که در سازمان سه قرارگاه تپیی عمل می کرد؛
- تیپ ۳۷ زرهی شیراز؛
- گردان ۲۵۱ تانک از لشکر ۱۶ زرهی؛
- گردان ۱۰۷ ژاندارمری؛
- گروه رزمی ۲۹۱ تانک؛
- جهاد سازندگی، علاوه بر احداث جاده وحدت در فروردین ۱۳۶۰، امور مقدماتی مهندسی عملیات را انجام داد.
- پس از حذف بنی صدر برای نخستین بار بود که نیروهای عمل کننده در چنین مقیاسی با هم ترکیب شده به نحو شایسته ای با یکدیگر همکاری و هماهنگی می کردند، چنان که این اقدام، الگوی مناسبی برای ادامه همکاری ارتش و سپاه در سایر عملیات ها شد.

ج) طرح مانور

برای اجرای عملیات، چهار محور طراحی شده بود: دارخوین، فیاضیه، ذوالفقاریه (ایستگاه ۷ و ۱۲) و جاده ماهشهر – آبادان. در این میان، محور دارخوین و فیاضیه با هدف تصرف و تأمین پل های حفار و قصبه دارای اهمیت بیشتری بودند و در صورت برخورداری نیروهای خودی از سرعت عمل، امکان انهدام و اسارت بسیاری از افراد دشمن در این محور وجود داشت.

و همین ضرورت، در آرایش نیروها مؤثر بود که به این ترتیب مشخص شد.

محور دارخوین – محمدیه: پنج گردان از سپاه (چهار گردان آفندی و یک گردان احتیاط) و سه گردان از ارتش (دو گردان آفندی و یک گردان احتیاط) و یک گردان تانک در احتیاط و پشتیبانی.

محور فیاضیه: پنج گردان از سپاه (چهار گردان آفندی و یک گردان احتیاط) و سه گردان

از ارتش (یک گردان آفندی و دو گردان احتیاط)

محور ذوالفقاریه: پنج گردان پیاده و گروه خمپاره‌انداز از سپاه و دو گردان پیاده و گردان سوار زرهی از ارتش.

محور جاده ماهشهر – آبادان: دو گردان از سپاه (یک گردان آفندی و یک گردان احتیاط) و دو گردان از ارتش (یک گردان آفندی و یک گردان پدافند)

برای پشتیبانی عملیات، سه گردان توپخانه و ۵۰ قبضه سلاح پدافند هوایی در نظر گرفته شده بود.

در مجموعه، به نظر می‌رسید، دشمن به دلیل برخورداری از نیروهای احتیاط و به ویژه امکان به کارگیری لشکرهای ۵ مکانیزه و ۹ زرهی تحت امر سپاه سوم، در موضع برتری قرار داشت، لیکن نیروهای خودی با توجه به شناخت دقیق از دشمن، ویژگی برتر عملیاتی، ترکیب جدید سپاه و ارتش – که پیش از این هرگز در این سطح وجود نداشت – و بهره‌برداری مناسب از زمین، از موقعیت بهتری برخوردار بودند. افزون بر این، دشمن به لحاظ درک و باوری که از توان نیروهای خودی داشت، به‌طور نسبی در غافل‌گیری به سر می‌برد و این عوامل در مجموع می‌توانست دست‌یابی به پیروزی را آسان کند.

در این میان، افزایش قابل توجه نیروهای سپاه در مقایسه با عملیات‌های پیشین و نقش طراحان نظامی سپاه در طرح‌ریزی و هدایت عملیات، از جمله ویژگی‌های عملیات ثامن الائمه (ع) و عامل برتری نیروهای خودی در برابر دشمن بود.

بدین ترتیب، عملیات ثامن الائمه (ع) به‌منظور شکستن محاصره آبادان و انهدام نیروهای دشمن در شرق رودخانه کارون پس از آماده‌سازی مقدمات آن، آغاز شد.

شرح عملیات

عملیات در ساعت ۱ بامداد روز پنجم مهر ۱۳۶۰ آغاز شد. قوای ایران در ساعات نخست عملیات، با تهاجم به مواضع دشمن و در هم شکستن مقاومت نیروهای آنان، خاکریزهای اول

دشمن را تصرف و تأمین کردند. مقاومت اولیه نیروهای عراقی در برخی از محورها و به ویژه تداوم آن در منطقه پل حفار، نشان دهنده هوشیاری نسبی دشمن بود. بنا بر گزارش اسیران عراقی، اسارت یکی از نیروهای خودی در منطقه عملیاتی تیپ ۸ مکانیزه در محور دارخوین سبب هوشیاری دشمن شده بود، ولی شناخت نادرست فرماندهان نظامی عراق نسبت به توان نیروهای خودی که بر مبنای برآوردهای عملیات‌های ناکام پیشین ایجاد شده بود، سبب شد در برابر حمله نیروهای خودی واکنش مناسبی نشان ندهند.

با روشن شدن هوا و ادامه پیشروی نیروهای خودی از محور شمالی به سمت پل مارد و تهدید عقبه نیروهای دشمن، نخستین ضربه شکننده بر نیروهای عراقی وارد آمد. با این حال، نیروهای دشمن در منطقه پل حفار همچنان مقاومت می‌کردند. گسترده‌گی محورهای تهاجم و عقب‌ماندگی دشمن سبب شد تا نیروهای خودی با به دست گرفتن ابتکار عمل و ادامه پیشروی در محورهای مختلف، دشمن را تحت فشار قرار دهند.

از سوی دیگر، در پی تغییر وضعیت میدان نبرد، فرماندهی نیروهای دشمن تلاش می‌کرد تا تاریک شدن هوا به مقاومت در پل حفار ادامه دهد. دشمن قصد داشت، با تقویت منطقه، ابتدا منطقه سرپل را حفظ کند و پس از آن، با نصب پل روی رودخانه کارون، نیروهای محاصره شده را نجات دهد و سپس، با استقرار در منطقه غرب رودخانه کارون، از ادامه پیشروی نیروهای خودی جلوگیری کند.

بر همین اساس، دشمن در اولین اقدام با وارد کردن تیپ ۱۰ زرهی گارد جمهوری، سعی کرد، پل حفار را حفظ کرده و با استقرار تیپ ۱۶ زرهی از لشکر ۶ زرهی در غرب رودخانه کارون، از پیشروی نیروهای خودی جلوگیری کند. تهاجم رزمندگان به نیروهای تیپ ۱۰ سبب شد تا این نیروها در همان لحظات اولیه حضور در منطقه سرپل، محاصره شده و عقب‌نشینی کنند، در صورتی که اگر در حمله به تیپ ۱۰ تأخیر صورت می‌گرفت، بی‌گمان نیروهای تیپ ۱۰ دشمن پس از حضور در منطقه، دست به ضد حمله می‌زدند با آزاد شدن جاده ماهشهر - آبادان در ساعت ۸:۳۲ بامداد روز پنجم مهر و پیشروی نیروهای خودی از شمال به جنوب و تصرف پل قصبه، امکان مقاومت از عراقی‌ها گرفته شده بود.

در بعد از ظهر همان روز بخشی از پل حفار تصرف شده بود ولی عراقی‌ها برای باز نگه داشتن عقبه نیروهای محاصره شده خود در شرق کارون، همچنان مقاومت می‌کردند، چنان که با تاریک شدن هوا حرکت ستون نیروهای دشمن از اهواز به سمت خرمشهر دیده می‌شد.

بدین ترتیب، روز اول عملیات در حالی به پایان رسید که دشمن به دلیل عقب‌ماندگی، توان مقابله با نیروهای خودی را نداشت و تنها، به تاریک شدن هوا، باز نگاه داشتن پل حفار برای تقویت منطقه و یا امکان عقب‌نشینی نیروهای محاصره شده امید بسته بود. در روز دوم عملیات (ششم مهر)، در حالی که پیشروی نیروهای خودی همچنان ادامه داشت، دشمن واکنش جدی از خود نشان نداد و از بعدازظهر همان روز نیروهای عراقی به تدریج تسلیم شده و یا عقب‌نشینی کردند و سرانجام در پایان این روز عملاً منطقه سرپل دشمن آزاد شد.

در روز سوم عملیات نیز در پی پاکسازی منطقه، محاصره آبادان به پایان رسید و فرمان امام خمینی مبنی بر شکستن حصر آبادان، در مدت ۴۸ ساعت آفند تحقق یافت و نیروهای خودی پس از پاکسازی کامل منطقه، در ساحل شرقی رودخانه کارون استقرار یافتند. در این عملیات علاوه بر آزادسازی منطقه اشغالی در شرق رودخانه، بخش وسیعی از نیروهای خودی - که درگیر پدافند در منطقه بودند - آزاد و برای عملیات‌های بعدی آماده شدند.

نتایج عملیات ثامن‌الائمه (ع)

در این عملیات جمهوری اسلامی ایران به نتایج مهمی دست یافت، از جمله: نیروهای خودی از خطوط پدافندی پراکنده و گسترده در منطقه شرق کارون آزاد شده و با اتکاء به مانع طبیعی مناسب (رود کارون)، با حداقل نیرو و امکانات خطوط پدافندی تشکیل دادند. آبادان از محاصره یک ساله خارج شد.

بیش از ۱۵۰ کیلومتر مربع از اراضی اشغال شده، آزاد گردید.

بیش از ۳ هزار نفر از نیروهای دشمن کشته و زخمی شدند و ۱۶۵۶ نفر نیز به اسارت در آمدند.

تلاش‌های رژیم عراق برای بهره‌برداری سیاسی و نظامی از ادامه محاصره آبادان خنثی گردید.

دو جاده مهم اهواز - آبادان و ماهشهر - آبادان از تصرف دشمن خارج شد. تعداد ۹۰ دستگاه تانک و نفربر، ۱۰۰ دستگاه انواع خودرو دشمن منهدم گردید و تعداد ۳ فروند هواپیما و یک فروند هلی کوپتر عراق نیز سرنگون شدند. همچنین ۱۰۰ دستگاه تانک، ۶۰ دستگاه نفربر، ۳ دستگاه لودر و ۱۵۰ دستگاه خودرو به غنیمت گرفته شد. صدام پس از این شکست ۷ تن از فرماندهان خود را تیرباران کرد. با توجه به نقش شجاعانه لشکر ۷۷ پیاده با تصویب شورای عالی دفاع در تاریخ یازدهم مهر ۱۳۶۰، به لشکر پیروز خراسان تغییر نام داد.

پیامدهای شکسته شدن محاصره آبادان

موفقیت عملیات ثامن الائمه (ع) در ابعاد مختلف پیامدهایی به همراه داشت که آن را در دو محور عمده، داخلی و خارجی ارزیابی می کنیم.

الف - پیامدهای داخلی

- ✓ با انجام موفقیت آمیز اولین عملیات وسیع ایران در جبهه ها، روحیه نیروهای رزمنده تقویت و توانمندانۀ تر از پیش به نبرد با دشمن پرداختند.
- ✓ از نظر سیاسی وضعیت سیاسی کشور منسجم تر شد و کمتر از یک هفته بعد از این عملیات، مردم با شرکت در سومین انتخابات ریاست جمهوری، حضرت آیت الله خامنه ای را به ریاست جمهوری برگزیدند که این امر منجر به موفقیت بیشتر در سیاست های خارجی نظام نیز گردید.
- ✓ با تثبیت دولت اسلامی و وحدت نظر مسئولین نظام، موضع گیری های قاطعانه و به موقعی در قبال مسائل خارجی انجام گرفت.

ب - پیامدهای خارجی

- ✓ مهم ترین پیامد خارجی این عملیات، تشکیل شورای همکاری خلیج فارس توسط کشورهای حاشیه جنوبی خلیج فارس، به منظور جلوگیری از گسترش و نفوذ انقلاب

اسلامی و یاری رساندن به رژیم متجاوز عراق بود، همچنین تحرکات نظامی آمریکا در خلیج فارس به منظور اعمال فشار بر ایران و حمایت از کشورهای منطقه بیشتر شد.

✓ آمریکا با اعزام ناوگان نظامی خود در خاورمیانه و آب‌های دریای عمان، مانورهایی انجام داد و تهاجم تبلیغی گسترده‌ای را علیه ایران آغاز کرد و با نشر اکاذیب و شایعات، وحشت بی‌مورد رژیم‌های منطقه را از ایران بیشتر کرد.

✓ متأسفانه پس از انجام موفق عملیات موفق ثامن‌الائمه و اعلام تبریک خبر شکست حصر آبادان به امام، هواپیمای سی - ۱۳۰ حامل شماری از فرماندهان جنگ هنگام بازگشت به تهران سقوط کرد. در این سانحه که روز هفتم مهرماه اتفاق افتاد محمد جهان‌آرا فرمانده سپاه خرمشهر، جواد فکوری فرمانده نیروی هوایی ارتش، یوسف کلاهدوز قائم‌مقام فرماندهی سپاه پاسداران، ولی‌الله فلاحتی رئیس ستاد مشترک ارتش و موسی نامجو وزیر دفاع و نماینده امام در شورای عالی دفاع که همگی در طراحی و اجرای عملیات شکست حصر آبادان شرکت داشتند، به همراه تنی چند از افسران و همراهان به شهادت رسیدند.

پاسخ امام خمینی (ره) به تلگرام فرماندهان در خصوص شکستن حصر آبادان

بسم الله الرحمن الرحيم

تیمسار سرتیپ فلاحتی، تیمسار سرتیپ ظهیر نژاد و جناب آقای محسن رضایی ایدهم الله تعالی.

تلگراف شما در خصوص فتحی بزرگ که خداوند تعالی نصیب ارتش و نیروی هوایی و هوانپروز و سپاه پاسداران و بسیج و ژاندارمری و فداییان اسلام و سایر نیروهای مردمی فرموده و محاصره آبادان به طور کامل شکسته شده است، واصل گردید.

این جانب این پیروزی بزرگ را به فرماندهان تمامی نیروهای مسلح و به سربازان ارجمند و سپاهان نیرومند تبریک می‌گویم و امید است این سرافرازی‌ها را که برای اسلام و میهن فراهم می‌کنند، منظور نظر مبارک ولی‌الله الاعظم بقیه‌الله (ارواحنا له الفدا) باشد و آخرین پیروزمندی را

که بیرون راندن نیروهای متجاوز کافر از سرزمین میهنمان است، ملت شریف ایران به زودی مشاهده کند.

این جانب به اسم ملت بزرگ ایران از رزمندگان دلیر ارتش و سپاه و دیگر قوای مسلح (ایدهم الله تعالی) تقدیر و تشکر می کنم. از خداوند متعال توفیق نصرت و عظمت اسلام و مسلمین و به خصوص نیروهای مسلح اسلامی را خواستار است.

استفاده از حداکثر ابتکار

در تمامی صحنه های عملیاتی، استفاده از ابتکار عامل موفقیت محسوب می شد چرا که این امر موجب تغییر شیوه و تاکتیک هایی می گردد که قدرت عکس العمل های منطقی از دشمن را سبب می کند از این رو نیروی آفند کننده با بکارگیری این اقدامات به راحتی ابتکار عمل را به دست گرفته و هر چه سریع خود را به اهداف می رساند. در عملیات ثامن الائمه (ع) چندین ابتکار جدید به کار گرفته شد که این ابتکارها نقش مهمی را در پیروزی عملیات ایفا نمودند. اهم آنها عبارتند از:

۱ - هم زمانی تک در چندین محور عملیاتی عمده که تقریباً هر محور مجدداً به چند محور کوچکتر تقسیم می شد. همین امر موجب شد تا در یک زمان به تمامی خطوط دشمن حمله شود از این رو نیروها و فرماندهان دشمن قادر به هیچ گونه عکس العمل منطقی نبودند.

۲ - اجرای تک شبانه با توجه به اینکه یکی از عملیات های دشوار اجرای تک شبانه است. زیرا به نیروهای آموزش دیده و زبده و فرماندهان مجرب نیاز دارد چرا که کنترل و هدایت نیروها در شب بسیار دشوار و پیچیده است. از سوی دیگر اجرای چند عملیات بزرگ کلاسیک در روز انجام شده بود. در فکر و تخیل فرماندهان عراق نمی گنجید که رزمندگان بتوانند چنین عملیاتی را در شب انجام دهند، به همین دلیل کاملاً غافلگیر شدند.

۳ - استفاده از تونل زیر زمینی برای شکستن خط فیاضیه.

۴ - عبور از نهر شادگان در محور دارخوین که به عقب نشینی دشمن ختم گردید. خالد حسین النقیب از افسران عراقی در این عملیات درباره تأثیر حمله از محور نهر شادگان در شکست عراق نوشته است:

"مهاجمین در محور اول (تیپ ۸ در جبهه شمالی، دارخوین) به دو ستون تقسیم شدند، ستون اول تیپ را مستقیماً مورد حمله قرار داد و ستون دوم از طریق شکاف موجود بین تیپ ۸ و گردان شناسایی صلاح‌الدین نفوذ کرد و طولی نکشید که خود را به پشت تیپ ۸ رسانید و این یگان را از عقب مورد هجوم قرار داد و برخی از افراد این ستون، پیش روی به سمت منطقه پل‌ها را ادامه دادند. در نتیجه در همان دقایق نخست برخی از مواضع تیپ ۸ سقوط کرد و درگیری برای پاکسازی کامل آن ادامه یافت. انصافاً بایستی گفت که نیروهای ایرانی با شجاعت کم‌نظیری در صحنه نبرد می‌جنگیدند" (النقیب، جلد ۲: ۶۶)

۵- باز کردن میادین مین قبل از عملیات موجب نفوذ و رخنه سریع در خطوط دفاعی دشمن بدون هیچگونه مقاومتی گردید.

۶- آتش زدن سطح کارون: مهم‌ترین ابتکار علیه جبهه دشمن که در نوع خود بی‌نظیر بود، آتش زدن سطح رودخانه کارون در صبح عملیات بود. این امر برای قطع کامل ارتباط عراق با جبهه غربی صورت گرفت. تأثیر عمده آن به گونه‌ای شد که امکان هر گونه مانور هوایی از دشمن سلب گردید. در این مورد خالد حسین النقیب می‌نویسد:

"جالب اینجاست که حریقی در منطقه سلیمانیه اتفاق افتاد که دود غلیظ ناشی از آن آسمان منطقه را پوشانید، به‌طوری که هر گونه مانور هوایی عراق در صحنه نبرد را به دلیل عدم دید کافی سلب کرد" (النقیب، جلد ۲: ۶۶)

۷- استفاده صحیح از آتش در طرح مانور

قدرت آتش ضرورت انهدام یگان در جهت فائق آمدن بر دشمن و تمایل دشمن برای جنگیدن را از بین می‌برد و همچنین موجب سرعت بخشیدن به مانور می‌گردد. در عملیات ثامن برای اولین بار با یک هماهنگی و ثبت دقیق اهداف کلیدی با هماهنگی برادران سپاه و برادران ارتشی طرح‌ریزی به نحو احسن اجرا گردید که اصلاً برای دشمن قابل پیش‌بینی نبود. در این مورد در کتاب حزب بعث و جنگ آمده است:

"یگان‌ها در منطقه‌ای به فاصله ۴ کیلومتری رودخانه کارون به عنوان نیروی احتیاط منطقه در

شرق رودخانه استقرار یافته بودند. در شب ۲۷ سپتامبر ۱۹۸۱ (۱۳۶۰/۷/۵) و قبل از ساعت ۱۲ در معرض آن چنان آتش پر حجمی قرار گرفتیم که نظیر آن را در هیچ منطقه‌ای ندیده بودم. تمامی سلاح‌ها اعم از توپ، خمپاره و کاتیوشا به کار گرفته شد و شب ظلمانی را به روز مبدل ساخت. صدای انفجارهای پیاپی زمین را در زیر پای ما به ارزه در آورد" (النقیب، جلد ۲: ۶۵)

عوامل مؤثر در پیروزی عملیات ثامن الائمه (ع)

۱- فرمان تاریخی امام مبنی بر شکست حصر آبادان

از آنجایی که یک رابطه قلبی بین امام و ملت برقرار بود به‌خصوص شدت این رابطه قلبی میان نسل جوان و امام بیشتر بود با فرمان امام جان تازه به رزمندگان اسلام بخشید آنها اجرا و تحقق کامل این فرمان را بر خود واجب می‌دانستند در این مورد سردار صفوی می‌گوید:

"از نظر ما که مطیع فرمان ولایت و مقلد ایشان بودیم کلمه باید یک دستور قاطع محسوب می‌شد یعنی انجام یک تکلیف در حد واجب که باید به آن عمل کرد" (نگین ایران، شماره ۶: ۱۱۶)

لذا تمامی فرماندهان و نیروها از هیچ کوشش برای تحقق بخشیدن این فرمان دریغ نکردند. به همین دلیل این فرمان مهم‌ترین عامل در افزایش روحیه و انگیزه بخصوص فداکاری و شهادت رزمندگان اسلام شد. چون این فرمان باور در توانستن را به وجود آورد. می‌توان از این رو این فرمان را مهم‌ترین عامل در پیروزی عملیات دانست.

۲- اشتباهات دشمن

قبل از هر چیز باید توجه نمود که در عملیات عبور از رودخانه تصرف و تأمین سر پل مطمئن امری ضروری است. در غیر این صورت یگان‌های عبور کننده به دلیل نداشتن عمق و عقبه‌های مطمئن هر لحظه در معرض خطر و تهدید جدی از طرف نیروهای مقابل قرار می‌گیرند. در تهاجم و تجاوز عراق به سرزمین مقدس ایران دشمن پس از عبور از کارون با توجه به مقاومت سر سخته‌ها نیروهای مسلح و مردمی نه تنها به اهداف خود دست نیافت بلکه بر حسب اجبار در آن‌سوی کارون مجبور به توقف شد که عمق این سر پل تصرف شده به یازده کیلومتر می‌رسید.

لذا اولین اشتباه تاکتیکی مهم، او توقف در این سر پل بود چرا که این سر پل برای پدافند کننده کاملاً آسیب پذیر و نامطمئن بود.

دوم: دشمن برای تداوم پشتیبانی و تقویت و یا عقب نشینی فقط به دو پل قصبه و حفار متکی بود.

سوم: عدم استفاده صحیح از رودخانه غیر قابل عبور بهمنشیر: در پدافند از ساحل نزدیک رودخانه، سر پل اولیه در آن سوی رودخانه در اختیار رزمندگان اسلام قرار گرفت که این سر پل نقش مهمی در عملیات ثامن ایفا نمود ولی اگر عراقی ها در ساحل نزدیک رودخانه پدافند می نمودند یقیناً مشکلات عمده ای را در طرح و اجرای عملیات ثامن به وجود می آمد.

چهارم: نوع استقرار و گسترش منطقه پدافندی مانند یک زائده محدب نامتعادل محسوب می شد که از تمامی سمت ها به غیر از شرق کارون کاملاً آسیب پذیر و شکننده بود. به همین دلیل دشمن با هیچ روشی نمی توانست ساختار و سیستم دفاعی خود را در مقابل یک آفند گسترده سازمان دهد.

پنجم: برخورداری از فرماندهی و کنترل مؤثر و کارآمد در هر عملیاتی از مهم ترین عوامل موفقیت آن عملیات به شمار می روند که در آن، نوع زمین، نوع آرایش یگان ها، تعداد محورهای وصولی، رده های فرماندهی، سیستم فرماندهی و مخابرات و فرماندهی لایق و شجاع نیروهای آموزش دیده و با انگیزه از اهمیت زیادی برخوردار هستند. به نظر می رسد با توجه به نوع آرایش غلط دشمن، تعداد زیاد محورهای وصولی و نفوذی موجود در منطقه، تقریباً بلا تکلیفی در فرماندهی واحد دشمن به وجود آمد چرا که یگان های موجود در منطقه را عناصری از لشکر ۳، لشکر ۱۱ و تیپ های نیروی مخصوص و کماندو تشکیل می دادند. در این شرایط می بایست فرماندهی و کنترل این منطقه به یک رده بالاتر یعنی سپاه واگذاری شد ولی عملاً به این شکل نبود. لذا با یک حمله هم زمان از چندین محور به یک باره سازمان پدافندی دشمن از هم پاشیده شد و فرماندهی دشمن نتوانست هیچ کنترل را در هدایت نیروهایش انجام دهد.

ششم: استقرار یگان های تانک و مکانیزه در خط پدافندی و استقرار یگان های پیاده و کماندو

در عمق (به نقشه وضعیت دشمن مراجعه شود...) و عدم توجه به پیش‌بینی احتیاط‌های مجزای متحرک قوی تانک بخصوص در نزدیکی مراکز ثقل (پل حفار و قصبه) و هم‌چنین عدم وجود احتیاط‌های قابل دسترس در آن‌سوی رودخانه یکی دیگر از اشتباهات مهم دشمن در این منطقه بوده است.

۳- طرح‌ریزی مناسب و هماهنگی کامل بین برادران ارتش و سپاه

زمانی که دو نیرو از دو سازمان مستقل بخواهند عملیاتی را انجام دهند، یقیناً طراحی و اجرای آن با مشکلات زیادی روبرو می‌گردد. به همین دلیل است که اصول و مبانی عملیات مشترک با اصول و مبانی عملیات مرکب و اصول مبانی عملیات تک نیرویی مقدار زیادی تفاوت دارد. فرماندهان و طراحان با نگرانی و دغدغه خاطر بیشتری به طراحی عملیات مشترک و مرکب می‌پردازند تا عملیات تک نیرویی. حال در نظر بگیرید که برای اولین بار عملیاتی نسبتاً بزرگ بعد از عدم موفقیت‌های عملیات‌های کلاسیک قبل می‌خواهد انجام شود آن هم بین دو نیرو که یک نیرو دارای فرماندهان جوان و یک نیرو دارای فرماندهان میان سن مطمئناً مشکلات بایستی دوجندان شود ولی نه اینکه مشکلات بیشتر نشد بلکه این عامل خود یکی از عوامل مهم در پیروزی محسوب گردید. زیرا تأکیدات حضرت امام بر وحدت و یکپارچگی بین ارتش و سپاه و هماهنگی کامل به‌منظور تهاجم علیه دشمن، بدون شک مؤثرترین عامل در وحدت قبلی گردید نه وحدت ظاهری. در این مورد سردار صفوی می‌گوید:

"امام خمینی یک جمله‌ای فرموده بودند که نه سپاه می‌تواند به تنهایی جلو برود. نه ارتش و هیچ کدام از اینها بدون کمک مردم به پیروزی نخواهند رسید، ما در میدان عمل فرمان امام را که یک وحدت بسیار خوب بین سپاه و ارتش و کمک مردم بسیار والایی از مردم بود تجربه کردیم و در حقیقت باب الفتوحی شد" (صفوی، بی تا)

در اجرای این عملیات کلیه هماهنگی لازم در مورد فرماندهی و جانشینی هر رده، بکارگیری آتش توپخانه و ادوات، هوانیروز، هوایی و هماهنگی کامل در مانور به‌خصوص شکستن خط انجام گرفت. از آنجایی که این وحدت و هماهنگی بر باورهای ایمانی و توکل بر خدا استوار بود جای هیچ‌گونه نگرانی را در دل‌ها و فکرها باقی نگذاشت و در هنگام هدایت به نحو مطلوب کلیه موارد

فوق اجرا گردید.

۴- آماده‌سازی روحی، روانی و ایجاد انگیزه

آمادگی روحی و روانی برای هر عمل و اقدامی، مهم‌ترین رکن آن به حساب می‌آید. از آنجایی که چون جنگ یک مقوله ویژه با شرایط و دشواری‌های بسیار سخت و طاقت‌فرسا است، یکی از مهم‌ترین چرخه‌ای حرکت جنگ، آمادگی روحی و روانی بر اجرای آن می‌باشد. در این مورد ریچاردسون می‌گوید: روحیه، نیرویی است پنهانی در یک فرد و اجتماع که نمایانگر ترکیب خلاق بین بعضی از عوامل مادی و غیر مادی برای برانگیختن نیرو، شجاعت، صبر در فرد به‌منظور غلبه بر دشواری‌ها و مقابله بر تسلیم نشدن در هر شرایط است.

و در جای دیگر می‌گوید بهترین راه دستیابی به روحیه عالی در زمان جنگ، پیروزی است زیرا انسان هنوز مهم‌ترین اسلحه جنگ است و روحیه سربازان مهم‌ترین عامل آن محسوب می‌شود و انسان هنوز از ارزشمندترین سلاح و همچنین گران‌بهاترین نوع آنها است (ریچاردسون، ۱۹۸۵)

به همین دلیل است که روحیه مهم‌ترین فاکتور غیر فیزیکی توان رزم به حساب می‌آید. روحیه رزمندگانی که در عملیات ثامن شرکت کرده بودند به دلیل خداجویی، شهادت‌طلبی و خودسازی و عشق به ولایت بسیار عالی و سرشار از نشاط و انگیزه بود که قلم محقق قادر به بیان آن نمی‌باشد. ذکر این نکته از بیان خالد حسین النقیب افسران عراقی در این عملیات کافی می‌باشد که انصافاً باید گفت که نیروهای ایرانی با شجاعت بی‌نظیری در صحنه نبرد می‌جنگیدند (النقیب، جلد ۶۶:۲) از جمله مواردی که برای تقویت روحیه رزمندگان استفاده شد می‌توان: مراسم‌های عبادی، سیاسی، توسل به اهل بیت، حضور روحانیون در بین رزمندگان، حضور مستمر فرماندهان با رزمندگان، حمایت بی‌دریغ مردم از رزمندگان و مهم‌تر از همه تأکید بر تحقق فرمان امام مبنی بر شکستن حصر آبادان اشاره کرد.

۵- سازماندهی نیروها

با توجه به اینکه عملیات سپاه متکی بر نیروی پیاده بود و با توجه به تجربه یک‌ساله عملیات‌های محدود نیروها در قالب گردان‌ها سازماندهی شدند. از این‌رو با توجه به سازماندهی جدید، محورهای عملیاتی یگان‌های سازماندهی شده در قالب گردان در آمده و سپس تحت امر

محورهای عملیاتی قرار داده شدند. در بعضی از محورها مانند دارخوین بر اساس مانور و حساسیت هر محور، سازمان رزمی جدید که تلفیقی از نیروهای ارتش و سپاه بود انتخاب گردید. (به کتاب نیروهای شرق کارون مراجعه شود)

۶- توجیه نیروها

با توجه به تجربه عملیات‌های محدود به خصوص عملیات فرماندهی کل قوا، یکی از دلایل مهم در پیروزی‌های گذشته، توجیه کامل نیروهای تک ور بود. زیرا با اتخاذ این روش، آنها کاملاً در منطقه عملیات و وضعیت یگان‌های پدافندی دشمن توجیه شده و از طرفی خود را در طرح و اجرا سهیم دانسته و مسئولانه در رسیدن به هدف تلاش می‌کردند. شهید حسن باقری در این مورد می‌گوید "اما بر خلاف ارتش که هنگام حمله نیروهایش نسبت به طرح مانور در بی‌خبری به سر می‌بردند، ما جزئیات طرح عملیات را با ذکر نکات ریز و ظریف آن برای همه فرماندهان تا فرمانده دسته بازگو می‌کردیم تا ضمن آگاهی از اهداف عملیات چنان‌که نقطه نظر اصلاحی دارند از آن بهره‌مند شده و استفاده کنیم". (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، سال سوم: ۳۷) در این مورد سردار صفوی می‌گوید:

"یک روز قبل از عملیات نیروها کاملاً نسبت به منطقه عملیات توجیه شده بودند و ... نه تنها فرمانده گردان بلکه بقیه نیروها را روی خاکریز خط اول آورده بودند و گردان به گردان توجیه کرده بودند تا منطقه عملیاتی خود را بشناسند" (مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، سند شماره ۴۵۳/۴۹۹)

در واقع این توجیه‌ها هم از نظر نظامی بسیار مهم بود و هم از نظر تقویت روحیه و انگیزه بسیار مؤثر بود. در این مورد می‌توان از ناپلئون نام برد، چرا که گفته‌اند او در تمامی عملیات‌ها هدف‌های مربوط به هر حمله و مأموریت نظامی را دقیقاً پیش از شروع حمله برای فرماندهان خود تشریح می‌نمود و این توجیه را عامل مهمی در پیروزی می‌دانست. (کبوری، ۱۳۷۰)

۷- بسیج نیروهای مردمی در سازمان رزم سپاه

یکی دیگر از عوامل مهمی که تا پایان جنگ بر پیکره ارتش بعثی ضربات خرد کننده‌ای وارد نمود، حضور نیروهای مردمی در سازمان رزم سپاه بود. این ارتباط قلبی بین فرماندهان و

نیروهای مردمی از کمترین سن تا مسن‌ترین با انگیزه بسیار قوی و روحیه عالی از شاخص‌ترین خصوصیات این افراد در صحنه‌های جنگ بود. که تأثیر بسزایی در افزایش توان رزمی داشت. با توجه به این ویژگی‌ها و عقایدی که از اسلام ناب محمدی (ص) خصوصاً عشق به عاشورای حسینی نشأت می‌گرفت، رزمندگان اسلام در حمایت از فرامین رهبرشان امام خمینی (ره) هیچ یاس و ناامیدی در هیچ شرایطی بر آنها مستولی نمی‌گشت و همواره در جهت ادای تکلیف الهی و فرامین رهبر گام می‌نهادند. سپاه با بکارگیری این نیروها موفق به اجرای عملیات‌های محدود گردید و طبق مصوبه مجلس به بکارگیری نیروهای مردمی به سپاه واگذار گردید:

"با توجه به مسئولیت سپاه و سازماندهی بسیج نیروهای مردمی که پایه‌های آن را سپاه به وجود آورده است و از طرف ملت و نمایندگان محترم مجلس شورای اسلامی رسماً به سپاه محول شد. لازم است امکانات و تجهیزات کافی در اختیار سپاه قرار گیرد تا به نحو شایسته این نیروی عظیم مردمی را سازمان‌دهی و اهداف عالی امام را به نحو احسن اجرا کند" (روزنامه انقلاب اسلامی ۱۳۵۹/۹/۲۵)

در چنین وضعیتی سپاه با استفاده از توانمندی‌ها و قابلیت‌هایی که کسب کرده بود توانست از خرداد تا مهر ۱۳۶۰ در مجموع هفت عملیات محدود را به موازات گسترش بحران سیاسی در داخل کشور با بکارگیری نیروهای مردمی در سازمان رزم خود طرح‌ریزی و اجرا نماید. بدین ترتیب سپاه با یک استراتژی جدید یعنی توسعه سازمان رزم با استفاده از نیروهای در این عملیات توانست به موفقیت دست پیدا کند. در استراتژی جدید می‌بایست جذب و سازماندهی نیروهای مردمی در مقایسه با عملیات‌های قبلی افزایش یابد. بر همین اساس، یازده ماه پس از اجرای عملیات دارخوین که حدود ۲ گردان سازماندهی شده بودند در عملیات بیت‌المقدس، بیش از ۱۰۰ گردان در سازمان تیپ با قرارگاه لشگری وارد عمل شدند. این تفکر و ایده در بین فرماندهان سپاه یکی دیگر از عوامل مهم در پیروزی‌های هشت سال دفاع مقدس به ویژه پیروزی عملیات ثامن‌الائمه (ع) بوده است. چرا که اولین سازماندهی گردان‌ها در قالب محوری از این عملیات شروع شد. در خصوص نیروهای مردمی سپاه، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای رئیس‌جمهور وقت و نماینده امام در شورای عالی دفاع در مصاحبه‌ای در اردیبهشت ۱۳۶۲ عنصر تعیین‌کننده در این

تغییر وضعیت را چنین تشریح می‌نمایند:

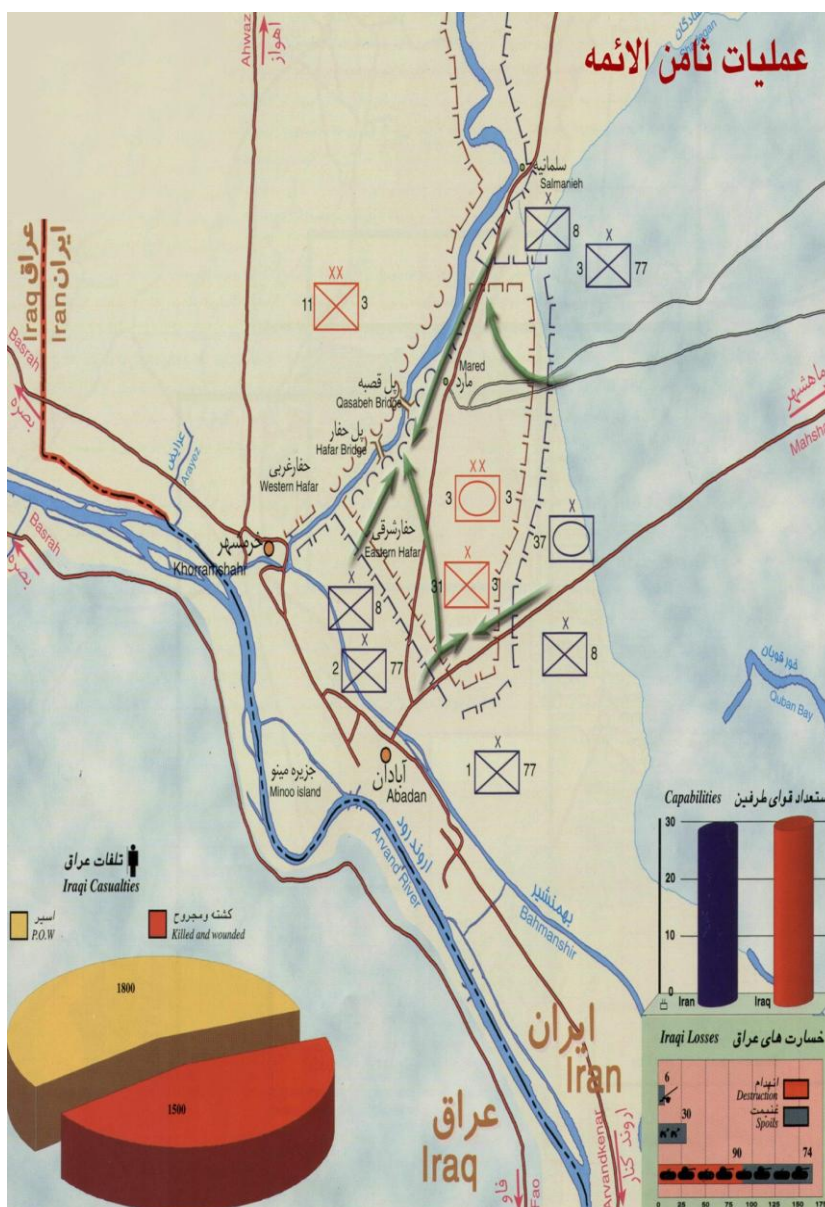
"کلا تا قبل از عملیات ثامن‌الائمه (ع) عملیات‌ها غالباً موفق نبوده است و شاید یک یا دو عملیات را بتوان نشان داد که تا حدودی موفق بوده و علتش هم این است که تا قبل از عملیات ثامن‌الائمه نیروهای مردمی به کار گرفته نمی‌شدند یعنی از سپاه و بسیج در عملیات به‌صورت کامل خبری نبود و ..."(انتشارات سروش، مجموعه مصاحبه‌ها، سال ۱۳۶۱ و ۱۳۶۲ اما مصاحبه با مجله پیام انقلاب، ۶۲/۲/۱۶ (تهران: سال ۱۳۶۶): ۱۱۹)

نتیجه‌گیری

قبل از هر چیز عوامل مؤثر بر پیروزی عملیات ثامن‌الائمه (ع) را باید مرهون عنایت خداوند دانست؛ چرا که واقعیت مهم تاریخ این است که فرماندهان و طراحان این عملیات در آن مقطع زمانی اکثریت در سنین جوانی بوده‌اند که نه در دانشکده‌های نظامی دوره‌های تخصصی را طی نموده و نه تجربه طرح‌ریزی و فرماندهی عملیات‌های بزرگ را داشتند؛ بلکه حداکثر تجربه برخی از آنها، جنگ در کردستان بود. یا اینکه تجربیات محدودی به دست آورده بودند. حال چه اتفاقی در این صحنه رخ داد که آنها با شجاعت، جسارت و خودباوری به سراغ عملیاتی رفتند که هم در حوزه طرح‌ریزی و هم در حوزه هدایت حتی برای فرماندهان و طراحان خبره نظامی بسیار پیچیده و دشوار بود. عملیاتی که: شبانه بود، وسعت منطقه عملیات نسبتاً گسترده و وسیع بود، امکانات و مقدرات مورد نیاز یک عملیات شبانه از نظر کلاسیک موجود نبود، برای اولین بار عملیاتی با ساختار و سازمان کاملاً متفاوت انجام می‌شد و در نهایت تجربه چنین عملیاتی از قبل وجود نداشت. اینجاست که هر انسان خداجویی پی به قدرت لایزال الهی می‌برد؛ چرا که امام و امت در این کارزار و معرکه‌ای وارد شده بودند که تمامی مقاصدشان فقط و فقط رضای خداوند و انجام تکلیف الهی بود و نه چیز دیگر، چه زیباست مصداق آیات کریمه الهی سوره انفال آیه ۱۰ که می‌فرماید: " شما مطمئن باشید و بدانید که نصرت و پیروزی نسبت مگر از جانب خداوندی که کمال قدرت و حکمت است " و یا آیه ۱۵۱ سوره آل‌عمران که می‌فرماید: " اگر خدا شما را یاری کند محال است کسی بر شما غالب آید و اگر نجواری واگذارد آن کیست که بخواهد از آن پس شما را یاری کند و اهل ایمان به خدا باید اعتماد کنند."

عملیات پیروزمند ثامن الائمه (ع) را به دلیل ماهیت و نوع اجرا و نتیجه حاصله بایستی به عنوان نقطه عطفی در طول هشت سال دفاع مقدس دانست چرا که باعث به وجود آمدن خودباوری در کلیه سطوح فرماندهی و بدنه دخیل در جنگ و به وجود آمدن سرمنشأ جدیدی در طراحی نوع و زمان عملیات و حرکت یگان‌های مانوری و... شده و طلیعه فتوحات عظیم در عملیات‌های بعدی گشت.

در حقیقت، ضامن بقا و حیات این شجره طیبه، ملتی با ایمان است که با پشتیبانی و اطاعت کامل از رهبر معظم انقلاب اسلامی و عمل به آموزه‌های اسلامی، دژ نفوذناپذیری را در مقابل دشمن بنا نموده است. امید است که این مقاله گوشه‌ای ناچیز از جانفشانی‌های شهدای گرانقدر هشت سال دفاع مقدس از سر و جان خود در راستای اجرای فرامین مولا و مقتدایشان حضرت امام خمینی (ره) گذشتند، باشد را نشان داده باشد به امید اینکه ما نیز میراث‌دار خوبی برای پاسداری از خون این عزیزان بوده و بسان آنان پای در رکاب فرزند خلف و شایسته آن امام همام، حضرت امام خامنه‌ای باشیم. انشاء...

منابع

۱. اداره کل مطبوعات خارجی وزارت ارشاد اسلامی، نشریه بررسی مطبوعات جهان ۱۳۵۹/۱۱/۱۵ به نقل از لوموند ۱۳۵۹/۹/۱۹
۲. امام خمینی، روح الله، ۱۳۶۰: صحیفه نور، جلد ۱۳
۳. انتشارات پیام آزادی، سرگذشت‌های ویژه از زندگی امام خمینی، جلد دوم (تهران فروردین ۱۳۶۲)
۴. باقری کبورق، علی، ۱۳۷۰، کلیات و مبانی جنگ و استراتژی، چاپ اول مرکز بین‌الملل
۵. جدی، سید مجید، تحولات آغازین جنگ تحمیلی: زمینه‌های پیدایش عملیات ثامن‌الائمه، ۱۳۷۴، مجله سیاست دفاعی.
۶. خبرگزاری پاریس، ۱۳۶۰/۵/۱۱، خبرگزاری رویتر (۶۰/۵/۱۲)
۷. درودیان، محمد، جنگ: بازایی ثبات، ۱۳۸۲، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ.
۸. دکترین طرح‌ریزی عملیات مشترک، دوره عالی جنگ دانشکده فرماندهی و ستاد، مترجم سعید کافی - تهران، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، دانشکده فرماندهی و ستاد دوره عالی جنگ، ۱۳۸۲
۹. رضایی، محسن، سخنرانی درباره استراتژی دفاع مقدس: ۱۳۶۰/۷/۷
۱۰. رضایی، محسن، درس‌های تجزیه و تحلیل جنگ ایران و عراق: دانشکده فرماندهی و ستاد سپاه، دوره عالی جنگ. ۱۳۷۴/۴/۱۹
۱۱. سازمان عقیدتی - سیاسی ارتش جمهوری اسلامی ایران، نقش ارتش در ۸ سال دفاع مقدس، جلد سوم، اشغال خرمشهر و شکستن حصر آبادان (تهران، بهار ۱۳۷۳)
۱۲. سازمان عقیدتی - سیاسی ارتش جمهوری اسلامی ایران، اشغال خرمشهر و شکستن حصر آبادان ۱۳۷۳، تهران.
۱۳. سازمان عقیدتی و سیاسی ارتش ج.ا.ا. نقش ارتش در ۸ سال دفاع مقدس حمله نیروهای غرب دزفول، تهران بهار ۱۳۷۱
۱۴. سند شماره ۰۰۲۶۰۶، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ دفتر اطلاعات و تحقیقات نخست‌وزیری، ۱۳۵۹/۱۰/۲۱
۱۵. سند شماره ۵۲/۲۵۰۹۲۰۴ مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ نامه (۱۳۶۰/۱/۲۱)

۱۶. سند شماره ۴۰۲ د/ مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، مصاحبه اختصاصی نویسنده کتاب جنگ، بازیابی ثبت با سردار رحیم صفوی
۱۷. سند شماره ۴۰۲ د/ مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، دفتر ثبت جنگ (یادداشت‌های روزانه شهید حسن باقری) (۶۰/۱/۱ - ۱۳۶۰/۱۲/۲۶)
۱۸. سند شماره ۴۰۲ د/ مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ دفتر سالنامه و یادداشت‌های روزانه شهید حسن باقری، ۶۰/۱/۱ تا ۱۳۶۰/۱۲/۲۶
۱۹. صفوی، سید رحیم، ۱۳۷۶، عملیات ثامن الائمه، جلد ۳، چاپ دانشکده فرماندهی و ستاد
۲۰. فصلنامه مطالعات جنگ ایران و عراق. نگین ایران سال دوم، شماره ۶، پائیز ۱۳۸۲
۲۱. کاظمی، اصغر (۱۳۷۵). خرمشهر در اسناد ارتش عراق، دفتر ادبیات و هنر و مقاومت
۲۲. کاظمی، اصغر، خرمشهر در اسناد ارتش عراق، ۱۳۷۵، تهران، دفتر ادبیات و هنر و مقاومت.
۲۳. مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۷۸ و ۱۳۸۲
۲۴. مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۸۲، آبادان در جنگ، اطلس راهنما - ۶ - چاپ اول
۲۵. مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، مصاحبه اختصاصی نویسنده کتاب جنگ: بازیابی ثبت با سردار رحیم صفوی
۲۶. مرکز مطالعات و تحقیقات ستاد مشترک ارتش ۱۳۵۹/۹/۱۶ سند شماره ۰۰۲۰۹۳۰
۲۷. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی - بررسی مطبوعات جهان، شماره ۸۹ - ۱۳۶۰/۷/۷، لس آنجلس تایمز، چاپ امریکا ۳۱ اوت ۱۹۸۱
۲۸. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، صحیفه نور، مجموعه رهنمودهای امام خمینی جلد ۱۵ (تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی)
۲۹. وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، در مکتب جمعه، جلد ۳. ۲۷-۲۸ نماز جمعه ۱۳۶۰/۴/۱۲.
۳۰. هاشمی رفسنجانی، علی اکبر، ۱۳۷۸، عبور از بحران، دفتر انتشارات معارف انقلاب.

بررسی عملیات های نظامی مسلحین در تصرف شهر استراتژیک حلب

مطالعه موردی: عملیات ابو عمر سراقب

بهرام اصلی زاده^۱، حمید نجف زاده^۲

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۵/۲۰

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۶/۳۰

چکیده

از زمان شروع جنگ داخلی سوریه در سال ۲۰۱۱ م، شهر حلب به عنوان یکی از قطب های اقتصادی و جمعیتی این کشور از اهمیت استراتژی در روند سیاسی-نظامی این بحران برخوردار بوده است. از این رو طرفین جنگ اعم از دولت سوریه و جبهه مقاومت از یک طرف و معارضین و حامیان آنها از سوی دیگر، عملیات های نظامی متعددی به منظور تصرف این شهر استراتژیک طراحی و اجرا نموده اند. جنگ در حلب به قدری از اهمیت و محوریت برای طرفین رسیده که از آن به عنوان مادر جنگ ها یا استالینگراد سوریه یاد شده است. این پژوهش در پی پاسخگویی به این مسئله است که چرا مسلحین در تصرف شهر استراتژیک حلب با وجود انجام عملیات های متعدد نظامی ناکام ماندند؟ نگارنده با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی تلاش کرده است تا ضمن اشاره به مراحل مختلف عملیات های مسلحین برای تصرف شهر حلب (عملیات جاده کاستلو-عملیات بازپس گیری جنوب حلب-عملیات ابراهیم یوسف-عملیات ابو عمر سراقب یا عملیات خروج از محاصره شرق حلب) در قالب مطالعه موردی، عملیات ابو عمر سراقب را مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار دهد. یافته های پژوهش نشان می دهد که عواملی چون فقدان رهبری واحد، وجود اختلاف در بین گروه های مختلف مسلحین، تکیه بر شیوه تکراری استفاده از انتحاری، برآورد نادرست سازمان رزم با توجه جغرافیای منطقه عملیات و... در ناکامی مسلحین در تصرف شهر حلب مؤثر بوده است.

کلید واژه ها: جنگ سوریه، حلب، عملیات ابو عمر سراقب، معارضین سوریه.

۱- مدرس و پژوهشگر دانشکده امام علی (ع)

۲- پژوهشگر دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین (ع)

مقدمه و بیان مسئله

سوریه در منطقه غرب آسیا از جایگاه و اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. واقع شدن سوریه در کناره دریای مدیترانه، همسایگی آن با رژیم صهیونیستی و حضور این کشور در محور مقاومت، موقعیت ویژه‌ای به این کشور داده است. این موقعیت موجب ممتاز باعث شده است تا تحولات این کشور و پیامدهای آن، در عرصه منطقه‌ای و بین‌المللی با حساسیت زیادی دنبال شود. به دنبال وقوع خیزش‌های مردمی و انقلاب‌های عربی در منطقه غرب آسیا، برخی از مناطق سوریه نیز از ابتدای سال ۲۰۱۱ میلادی شاهد موجی از اعتراض‌ها و ناآرامی‌هایی شد که همه نهادها و مؤسسات دولتی این کشور را نگران ساخت. اعتراض‌ها در فوریه همان سال به صورت مسالمت‌آمیز و به منظور همبستگی با خیزش‌های مردمی در کشورهای تونس، مصر و لیبی شکل گرفت اما از نیمه دوم مارس ۲۰۱۱ میلادی این اعتراض‌ها منجر به درگیری نظامی میان دولت و معترضان شد و با حمایت بازیگران منطقه‌ای و بین‌المللی از مخالفان دولت سوریه، این ناآرامی‌ها از بحران داخلی به بحرانی منطقه‌ای و بین‌المللی تبدیل شد؛ و با شعله‌ور شدن شراره‌های جنگ داخلی، این کشور را به کانون اصلی تحولات استراتژیک غرب آسیا مورد توجه قرار گرفت.

درواقع با شروع جنگ داخلی در سوریه و تداوم آن، امریکا و متحدان غربی و عربی حوزه خلیج فارس را امیدوار کرده بود که به زودی دولت سوریه سقوط خواهد کرد و با سرنگونی نظام سوریه یکی از اضلاع جبهه مقاومت از بین خواهد رفت و بدین ترتیب جبهه مقاومت از هم خواهد پاشید و راه برای تقویت جبهه صهیونیستی در منطقه هموار خواهد شد و با عادی‌سازی روابط کشورهای عرب با رژیم صهیونیستی، این منطقه مهم و استراتژیک کاملاً در اختیار جبهه سازش قرار خواهد گرفت؛ از این رو اردوگاه غربی - عربی با تمام توان خود از ظرفیت معارضین سوری و تروریسم تکفیری نظیر داعش و جبهه النصره برای سرنگونی نظام سیاسی سوریه استفاده نمود و بر آتش جنگ داخلی در این کشور دامن زد.

در طول جنگ داخلی در سوریه، استان حلب به عنوان یکی از قطب‌های اقتصادی و جمعیتی سوریه، اهمیت استراتژیک فزاینده‌ای برای طرفین جنگ داشت؛ به گونه‌ای که تسلط بر این استان علاوه بر نتایج نظامی و میدانی، می‌توانست نهایی بر جنگ سوریه پیامدهای سیاسی و استراتژیکی مترتب کند. از این رو از ژوئیه ۲۰۱۲ دامنه درگیری‌ها در این استان وسعت و عمق بیشتری پیدا کرد

و هر یک از طرفین جنگ- ارتش سوریه و محور مقاومت و معارضین و مسلحین مخالف نظام سوریه - برای تسلط بر این استان عملیات های نظامی متعددی را انجام دادند. در میان عملیات های مختلف معارضین دولت سوریه برای تصرف این منطقه استراتژیک که همگی با شکست و ناکامی مواجه شد؛ عملیات های جاده کاستلو، عملیات بازپس گیری جنوب حلب، عملیات ابراهیم یوسف و عملیات ابو عمر سراقب بسیار حائز اهمیت هستند.

سؤال تحقیق

چه عواملی در شکست و ناکامی مسلحین در عملیات ابو عمر سراقب مؤثر بوده است؟

سؤال های فرعی

۱- بحران سوریه تا چه اندازه در ناکامی و شکست مسلحین در عملیات ابو عمر سراقب مؤثر بوده است؟

۲- نقش بازیگران منطقه ای و فرا منطقه ای تا چه اندازه در ناکامی و شکست مسلحین در عملیات ابو عمر سراقب مؤثر بوده است؟

۳- جایگاه شهر حلب و وقایع آن تا چه اندازه در ناکامی و شکست مسلحین در عملیات ابو عمر سراقب مؤثر بوده است؟

روش تحقیق

در این مقاله نگارنده با استفاده از روش توصیفی و تحلیلی و با در نظر گرفتن اهمیت عملیات ابو عمر سراقب به لحاظ نظامی و گستردگی آن، به دنبال واکاوی عوامل مؤثر بر شکست مسلحین در این عملیات می باشد.

ادبیات پژوهش

بحران سوریه

سوریه از ویژگی های مهم راهبردی برخوردار است. از مهم ترین این ویژگی های راهبردی می توان به همجواری با فلسطین اشغالی، همجواری با لبنان به عنوان کانون توجه قدرت ها، همجواری با عراق به عنوان شکل دهنده و متوازن کننده بازیگری منطقه ای، همسایگی با اردن با

موقعیت مهم در ژئوپلیتیک منازعه عربی-صهیونیستی و عقبه با اهمیت در کلیه طرح‌های توسعه طلبانه رژیم صهیونیستی، اشاره کرد. همجواری با دریای مدیترانه، داشتن طولانی‌ترین مرز به طول (۸۲۲ کیلومتر) با ترکیه، که به عنوان یکی از بازیگران مقتدر منطقه و عضو مهم ناتو در غرب آسیا؛ و همچنین کریدور حمایت لجستیکی از مقاومت در لبنان از دیگر ویژگی‌های راهبردی سوریه است.

موقعیت جغرافیایی سوریه، محل پیوند سه قاره آسیا، اروپا و آفریقا می‌باشد و این کشور بخش با اهمیت ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی این منطقه را تشکیل می‌دهد که در ابعاد مختلفی نیز پیوند تنگاتنگی با جمهوری اسلامی ایران دارد.

سوریه همچنین جایگاه ممتازی در ژئوپلیتیک انرژی جهان داراست و همه این عوامل در کنار هم موجب شده است تا این کشور و بحران آن به یکی از با اهمیت‌ترین مسائل منطقه و جهان مبدل گردد.

مهم‌ترین علل شکل‌گیری بحران در سوریه به عوامل ذیل وابسته است:

- انباشتگی خواسته‌های مردمی و مشکلات سیاسی-اجتماعی و اهمال و بی‌توجهی نظام به این خواسته‌ها
- اقدامات تحریک‌آمیز عناصر امنیتی
- تنش سنتی میان حزب بعث و اخوان المسلمین
- انفجار جمعیتی به‌ویژه در مناطق روستایی و حاشیه‌نشین شهری و سوءاستفاده کشورهای عربی خلیج فارس (عربستان و قطر) در ترویج افکار وهابی و تکفیری در این کشور
- تأثیرپذیری جامعه سوریه به‌ویژه جوانان از تحولات ناشی از خیزش‌های مردمی در منطقه عربی بعد از بیداری اسلامی در جهان عرب
- طراحی بازیگران منطقه‌ای به‌ویژه ترکیه، قطر و سعودی علیه سوریه، با اهداف مختلف و کاربرد مشترک برای پیشبرد اهداف و منافع خودشان در منطقه
- خصومت سنتی میان سوریه با بعضی از بازیگران منطقه‌ای به‌ویژه عربستان سعودی
- برخورد برخی از بازیگران منطقه‌ای از جمله ترکیه و قطر با رویکردی ایدئولوژیک نسبت

به تحولات سوریه

- نقش رژیم صهیونیستی در تحریک عوامل داخلی و خارجی بحران
- تلاش غرب برای ضربه زدن به سوریه و محور مقاومت
- خصومت سنتی واشنگتن با دمشق به دلایل متعدد به ویژه روند صلح خاورمیانه و نقش تخریبی سوریه در آن، موضوع عراق و به هم زدن بازی غرب در این کشور و...
- اهداف پنهان در پروژه های انرژی در منطقه
- مهندسی بحران از سوی برخی کشورهای عربی حوزه خلیج فارس با هدف منحرف ساختن و جهت گیری تحولات مردمی جهان عرب
- رقابت میان مسکو و واشنگتن در منطقه مدیترانه
- تأثیر گذاری رسانه ها به خصوص الجزیره و العربیه در شکل گیری و گسترش دامنه بحران از طریق ایجاد جنگ رسانه ای و جنگ روانی بر ضد سوریه (عقیلی، زهرا: ۱۳۹۵)

اهمیت تحولات در سوریه

هر نتیجه ای که از تحولات جاری در سوریه حاصل شود، پیامدهای قابل ملاحظه ای بر جای خواهد داشت که توجه به این پیامدهای احتمالی، درجه اهمیت این بحران را آشکار می سازد.

به عنوان مثال با فرض پیروزی معارضین در بحران سوریه، زیان های راهبردی قابل توجه جمهوری اسلامی ایران و جبهه مقاومت می شود. برخی از این زیان ها عبارتند از:

- تفسیر موازنه قدرت در منطقه به سود حامیان معارضین: اختلال در این روند تبعات منفی را برای امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران در پی خواهد داشت. همچنین موجب سرایت اپیدمی جنگ طایفه ای و جریان افراط گرایی در کل منطقه خواهد شد که این وضعیت در ابعاد مختلف و به صورت های متفاوت بر روی امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران و افزایش هزینه های دفاعی ما تأثیر خواهد داشت. در پی این موضوع عراق نیز دچار مشکلات بیشتر خواهد شد و این وضعیت ممکن است زلزله سیاسی منطقه ای را ایجاد نماید.
- ایجاد خلأ راهبردی در اردوگاه مقاومت در صورت شکست سوریه: در این صورت قضیه فلسطین دچار ضایعات استراتژیک خواهد شد. فقدان سوریه به عنوان متحد منطقه ای، سیاست

منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران را با عنوان معضلات سیاسی و امنیتی روبرو خواهد ساخت و حلقه انزوای تحمیلی علیه جمهوری اسلامی ایران و جبهه مقاومت را تنگ‌تر می‌کند و به دنبال آن احتمال تقسیم سوریه و عراق تقویت شده و باعث تشدید تنش و واگرایی در منطقه و بحران در دیپلماسی منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران می‌شود.

بدین ترتیب سوریه به عنوان یک بازیگر مهم از دایره منازعه عربی-صهیونیستی، خارج خواهد شد. این امر روی توانمندی و ظرفیت جبهه مقاومت علیه رژیم صهیونیستی تأثیرگذار خواهد بود. این وضعیت قدرت مانور رژیم صهیونیستی را به عنوان دشمن ما در منطقه افزایش خواهد داد و روند سازش و عادی‌سازی روابط با این رژیم را تسهیل خواهد نمود.

مواضع بازیگران بین‌المللی و منطقه‌ای در قبال بحران سوریه

با آغاز بحران سوریه (۲۰۱۱) مواضع بازیگران بین‌المللی و منطقه‌ای در قبال این بحران در دو جبهه مخالف و موافق دولت بشار اسد صف‌آرایی شد. از یک سو، کشورهای اروپایی و آمریکا به عنوان مخالفان دولت اسد و در سوی دیگر، کشورهای چین، روسیه و ایران به عنوان حامیان دولت مرکزی سوریه قرار گرفتند. دامنه شکاف‌ها میان این طیف حامیان و مخالفان به گونه‌ای بوده که می‌توان از بازگشت به نمادهای جنگ سرد و تقسیم جهان به دو جناح شرق و غرب سخن به میان آورد.

۱- آمریکا و ادامه هژمونی

در رویکردی بنیادین، فهم موضع آمریکا به عنوان رهبر بلوک غرب و مهم‌ترین بازیگر حاضر در نظام بین‌الملل، بدون توجه به اهداف و راهبرد استراتژیک این کشور در منطقه خاورمیانه ممکن نمی‌باشد. واشنگتن در خاورمیانه چند هدف و راهبرد اساسی پی‌گیری می‌نماید که از جمله آنها می‌توان به این موارد اشاره نمود: <>۱- تضمین جریان انرژی منطقه به سوی غرب، ۲- پیشبرد فرآیند به اصطلاح صلح خاورمیانه، ۳- تأمین و تضمین منافع اسرائیل، ۴- ستیز با اسلام سیاسی، با عنوان مبارزه با تروریسم و بنیادگرایی، ۵- مقابله و یا حداقل کنترل کشورهای مخالف منافع آمریکا، ۶- گسترش فرهنگ آمریکایی در پوشش ایجاد دموکراسی، ایجاد بازار آزاد و سکولاریسم در منطقه>> (جوادی فتح، ۲۶: ۱۳۸۴-۲۷).

با توجه به شش مؤلفه اساسی نام فوق می توان استراتژی و راهبرد آمریکا را در جریان بحران سوریه مورد تحلیل و ارزیابی قرار داد. اولین نکته این است که به نظر می رسد اساساً سوریه فاقد منابع نفتی و زیرزمینی عمده می باشد؛ و از این رو دولت اوباما در سوریه به امید تأمین جریان انرژی مورد نیاز غرب مداخله کرده است. در سطح دیگر واشنگتن، با توجه به تغییر استراتژیک در ماهیت دکترین سیاست خارجی خود بعد از روی کار آمدن باراک اوباما، به بهانه حمایت از حقوق بشر و پیشگیری از کشتار مردم، سعی می کند به عنوان نمونه ای ایده آل، فرهنگ و ارزش های آمریکایی را در سوریه حاکم نماید. واشنگتن در این مسیر به شدت بر اهمیت ایجاد نظام بازار آزاد و سکولاریسم در سوریه تأکید دارد (نیاکوبین و بهمنش، ۱۳۹۱: ۱۱۷-۱۱۴). اما مهم ترین هدف آمریکا در منطقه خاورمیانه که به طور کامل تبیین کننده دیگر اهداف این کشور در سوریه است، حمایت از امنیت و منافع اسرائیل در منطقه غرب آسیا است. در واقع، حاکمان آمریکایی برای حراست از امنیت اسرائیل از هیچ گونه تلاشی در راستای تضعیف کشورهای مخالف منافع آمریکا در منطقه پرهیز نکرده اند. در همین راستا آنها به طور جد سیاست تضعیف و نابودی جریان های رادیکال اسلامی را که به طور حتم تهدیدی علیه منافع اسرائیل محسوب می شوند، در پیش گرفته اند.

به طور کلی، با توجه به سیاست های آمریکا در منطقه غرب آسیا و رسیدن به منافعی چون عملی کردن نفوذ فرهنگ لیبرال دموکراسی در منطقه، حمایت از کشورهای حافظ منافع غرب، ایجاد امنیتی پایدار برای اسرائیل و تضعیف قدرت و مواضع کشورهای مخالف آمریکا در منطقه از جمله ایران و روسیه است. از این رو می توان عنوان نمود که آمریکا تلاش می کند با تضعیف نقش منطقه ای سوریه و ساقط کردن نظام حاکم بر آن امنیت و موجودیت رژیم صهیونیستی را تأمین نماید.

۲- اسرائیل و نگرانی های دیرین

برای دهه های متمادی اسرائیل به سوریه به عنوان تلخ ترین دشمن عربی ضد خود می نگریست. ناسیونالیسم موجود در کشور سوریه به شدت ضد اسرائیلی است و همین امر باعث شده است تا نزاع های مرزی دو کشور دائماً در حاشیه ی ستیز قرار گیرد. آخرین اقدام نظامی

اسرائیل بر علیه سوریه بمباران تأسیسات نظامی سوریه در "عملیات باغستان سال ۲۰۰۷"، توسط یک اسکادران اسرائیلی بود. شروع بحران داخلی سوریه در ۲۰۱۱ م ضرورتی را برای سیاست خارجی اسرائیل ایجاد نمود؛ بر این اساس که تل آویو در مقام کشوری دارای منافع در سوریه، می‌بایست رویکردها و مواضع خاصی اتخاذ نماید.

حاکمان اسرائیل از همان ابتدای شروع اعتراضات در سوریه به شدت مخالفت خود را با رژیم بشار اسد نشان دادند و حتی در برهه‌ای طرح حمله نظامی به سوریه را به بهانه حفظ امنیت ملی خود در دستور کار قرار دادند. به طور کلی، در تحلیل رویکرد و مواضع اسرائیل در قبال بحران سوریه می‌توان چهار دلیل اصلی را بازشناخت «۱. دلیل اخلاقی در حمایت مردمی که در اثر حملات نیروهای ارتش سوریه کشته شده‌اند، به گونه‌ای که اسرائیل قصد دارد تا خود را حامی حقوق بشر معرفی نماید ۲. تأثیر منفی حمایت از اسد در روابط با کشورهای عربی منطقه در صورت حمایت اسرائیل از حکومت مرکزی سوریه، علناً اکثر کشورهای عربی منطقه که مخالف بشار اسد هستند با بحران روبرو خواهد شد ۳. ناتوانی اسرائیل در روند نتایج سیاسی کشورهای همسایه خود. واقعیت این است که اسرائیل نه محبوبیت داشته و نه این توان را دارد که معادلات کشورهای همسایه خود را رقم بزند ۴. دلیل چهارم و مهم‌ترین دلیل این است که حمایت از «اسد» نشان دهنده شناخت نادرست و ناقص از واقعیت‌های استراتژیک منطقه است. سوریه تحت حکومت خاندان «اسد» باثبات‌ترین متحد جمهوری اسلامی ایران در خاورمیانه می‌باشد و ایران مهم‌ترین چالش استراتژیک امنیت ملی اسرائیل محسوب می‌شود؛ بنابراین، تضعیف ایران اولویت اول سیاست خارجی اسرائیل می‌باشد. سرنگونی «اسد» ضربه محکمی برای تلاش ایران برای سلطه بر منطقه غرب آسیا خواهد بود و تضعیف نفوذ ایران در منطقه در جهت منافع اسرائیل است» (اینبار، ۱۳۹۲).

با قدرت‌گیری دونالد ترامپ در آمریکا، اسرائیل بیش از پیش در تلاش برای تغییر ساختار منطقه غرب آسیا در جهت منافع خود برآمد امری که در زمان اوباما میسر نبود. تضاد بین اسرائیل و باراک اوباما تا حدی بود که وقتی نتانیاهو به دعوت کنگره آمریکا به این کشور رفت، اوباما با او دیدار نکرد؛ اما رابطه نتانیاهو با ترامپ کاملاً برعکس بود چرا که کار تا جایی پیش رفت که

حضور آمریکا در منطقه تنها برای خود منافع اسرائیل است.

یکی از شعارهای انتخاباتی ترامپ در زمان کاندیداتوری او برای ریاست جمهوری، خارج کردن نیروهای آمریکا از منطقه غرب آسیا بود؛ اما این شعار با لابی‌گری‌های اسرائیل تغییر پیدا کرد به طوری که در جهت منافع اسرائیل دست به اقدامات متهورانه‌ای زد. دو مورد از اقدامات دیوانه‌وار ترامپ در این راستا، تغییر پایتخت اسرائیل از تل‌آویو به قدس و دیگری خارج شدن از برجام می‌باشد. نتانیاهو می‌خواست در زمان ریاست جمهوری ترامپ به تمامی خواسته‌های خود از جمله آنها الحاق کامل قدس به خاک خود دست یابد. این راستا گام‌هایی نیز برداشت. طرح آمریکا برای صلح خاورمیانه موسوم به معامله قرن تماماً در این راستا صورت گرفت. اسرائیل سعی دارد که با لابی‌گری‌های مداوم ترامپ را به تبعیت از خواسته‌هایش هدایت کند و در این امر نیز تا حدودی موفق بود.

تقابل اسرائیل با ایران در سوریه تنها در رابطه نتانیاهو با آمریکا خلاصه نمی‌شود. اسرائیل همواره سعی می‌کرد تا روسیه را متقاعد کند تا با چانه‌زنی با ایران، بتواند ایران را از سوریه خارج کند. به همین دلیل و در راستای تلاش مضاعف در یک سال، سه بار به روسیه سفر کرد. هر سه بار نیز با ولادیمیر پوتین حول مسائل سوریه و نقش ایران مذاکره کرد. البته روسیه به خواسته‌های اسرائیل تن در نداد. تن دادن روسیه به این خواسته‌ها به معنای تن دادن به نظم آمریکایی بود و این موضوع برای روسیه یعنی از دست رفتن حوزه نفوذ آن کشور در منطقه خاورمیانه.

اسرائیل که سوریه را به واسطه حضور ایران میدانی خطرناک برای امنیت ملی خود محسوب می‌کرد حتی از اقدام نظامی در این کشور نیز فروگذار نکرده. از این رو چندین بار مواضع ارتش سوریه و بعضاً ایران را در سوریه هدف قرار داده و در یکی از این موارد ارتش سوریه واضع اسرائیل در حيفا را هدف قرار داد. تقابل اسرائیل و ایران در سوریه به حدی رسید که برخی کارشناسان از احتمال وقوع جنگ بین این دو کشور البته در میدان سوریه سخن می‌گفتند.

۳- عربستان سعودی و تلاش برای تغییر ساختار منطقه غرب آسیا

به طور کلی، نسبت به موضع و جایگاه عربستان در جناح‌بندی قدرت‌های بزرگ در قبال بحران سوریه می‌توان تأکید کرد که «حکام عربستان از طرفی بقاء خویش و حضور مقتدرانه در

منطقه را در اتحاد قوی با آمریکا دانسته و از سویی دیگر، خود را به عنوان رهبر جهان اهل سنت معرفی می نمایند. رهبری که وظیفه دارد در مقابل ایران شیعی، مقاومت و از نفوذ آن جلوگیری نماید. از این رو، عربستان از همان ابتدای پیروزی انقلاب اسلامی ایران، به عنوان موازنه کننده و مانعی برای جلوگیری از تأثیرات منطقه ای و نفوذ ایران، همواره ایفای نقش نموده است» (فیضی، بهار ۱۳۹۰).

در کل، کشور عربستان علاوه بر اتحاد استراتژیک با آمریکا در سطح منطقه، با داعیه رهبری جهان اسلام در صدد مقابله با نفوذ ایران در سطح منطقه می باشد. از این رو می توان عنوان نمود که عربستان اساساً به مسأله سوریه و مقابله با نفوذ شیعیان در منطقه را از بعد امنیتی و به صورت تدافعی می نگرد. با توجه به تحولات چنددهه اخیر در منطقه غرب آسیا، به وضوح مشاهده می شود که عربستان در کشورهای عراق، لبنان و سوریه قافیه را به ایران باخته است. از همین جهت این کشور با دامن زدن به بحران سوریه، در صدد این است که قدرت ایران را در منطقه به چالش بکشد و به بهانه حمایت از اعتراضات مردمی خواهان سقوط بشار اسد است. در نهایت می توان عنوان نمود که هدف عربستان سعودی از دامن زدن به بحران سوریه و دخالت در آن، تسویه حساب های قدیمی با رهبران عرب، از بین بردن پل ارتباطی بین ایران و جنبش های مقاومت حزب الله و حماس در منطقه و همچنین گسترش نفوذ خود در سطح منطقه از طریق روی کار آمدن دولت های سنی دست نشانده است.

۴- روسیه

روسیه و هم پیمانانش از لحظه شروع شورش های داخلی علیه دولت بشار اسد، به شیوه ای تزلزل از حکومت مرکزی این کشور حمایت کرده و در شورای امنیت سازمان ملل مانع از تصویب تحریم ها علیه این کشور شده اند.

برای نمونه در اواخر اکتبر ۲۰۱۲ میلادی روسیه و چین در نشست شورای امنیت از حق وتوی خود استفاده نمود و قطعنامه سازمان ملل را که در محکومیت سوریه در رفتار با مخالفانش صادر شده بود، وتو کردند.

تحلیل گران، روابط روسیه و سوریه را با مفهوم "عمل گرایی ژئوپلیتیکی" توضیح می دهند

بدیم معنی که سوریه متحد بلندمدت روسیه در خاورمیانه می باشد. پایگاه دریایی روسیه در بندر طرطوس سوریه نیز همچنان باقی مانده است. به طور کلی، می توان منافع و پیوندهای روسیه را در سوریه در سه محور اساسی جمع بندی نمود: ۱. صنعت تسلیحات نظامی، ۲. روابط تجاری، ۳. بندر طرطوس.

در حقیقت علاوه بر مسائل امنیتی، "انگیزه های اقتصادی" از جمله مهم ترین دلایلی هستند که باعث حمایت قوی روسیه از سوریه شده است. سوریه از ۲۰۰۵ میلادی، یعنی از زمانی که روسیه ۷۳ درصد از بدهی قبلی ۱۳/۴ میلیون دلاری این کشور به اتحاد جماهیر شوروی را به این کشور بخشید، محل ورود فزاینده تسلیحات روسی بوده است. به گونه ای که تا قبل از ۲۰۱۱ میلادی دمشق در مقام بزرگترین خریداران تسلیحات روسی بر اساس گزارش مرکز تحقیقات صلح بین الملل استکهلم، روسیه ۷۸ درصد از کل تسلیحات سوریه را طی پنج سال گذشته (۲۰۰۷ تا ۲۰۱۲) تأمین کرده است. همچنین، بر اساس آمارها در زمینه تجارت، سرمایه گذاری روسیه فقط در سال ۲۰۰۹ به ۱۹/۴ میلیون دلار رسیده است.

علاوه بر این عوامل ترغیب کننده برای ایجاد همکاری و ارتباط کرملین با رژیم بشار اسد باید به رویه ای دیگر از قضیه عمیقاً توجه داشت و آن این است که حتی ممکن است با سقوط رژیم بشار اسد، روسیه بتواند عواید و منافع بیشتری را از آنچه که در حال حاضر در سوریه کسب کرده است، به دست بیاورد؛ با این وجود، مسئله اینجاست که چرا روسیه هم چنان بدون نشان دادن هیچ لغزشی بر حمایت خود از رژیم بشار اسد پافشاری می کند؟ در تحلیل این مسأله "آلکسی ورویوف" تحلیل گر روسی بیان داشته است که: "از نظر کرملین، بحران سوریه نه تنها کشمکش ایران و سوریه نبوده، بلکه این کشمکش روسیه با غرب می باشد. البته این فقط نوعی دعوی، کشمکش و مبارزه است؛ اما این پیام ساده و آشکار را به داخل و خارج می دهد که ما قدرتمند هستیم و از هیچ قدرتی باکی نداریم" (آدس، ۱۳۹۲).

درواقع، می توان ادعا نمود که مسکو ممکن است به مورد سوریه مانند همچون آزمون نهایی برای جلوگیری از سنگربندی "سناریوی لیبی" در اقدام بین الملل نگاه کند؛ بنابراین، هر نوع دخالت نظامی کشورهای غربی در سوریه می تواند مقدمه ایجاد بحران خطرناکی باشد. روسیه به دلیل محاصره شدن در جمهوری های شوروی سابق و همچنین چشمانداز مداخله نظامی غرب در

نزدیک مرزها و ن بیش از هر چیز، به سوریه به عنوان یک سرمایه گذاری برای آینده کشور خود می نگرد.

به طور کلی، سوریه به عنوان تنها متحد باقی مانده روسیه در میان کشورهای عرب، می تواند آخرین تلاش مقامات کرملین برای حفظ نفوذ خود در میان اعراب باشد. در حقیقت، "روسیه با حمایت از رژیم سوریه، خود را به مرکز قدرت جهانی وارد کرده و بعد از جنگ سرد بار دیگر خود را به طور جدی مطرح نموده است". از این رو، بسیار بعید به نظر می رسد که موضع سفت و سخت روسیه در برابر کشورهای غربی تغییر پیدا کند. چرا که مسکو اساساً مسأله را در بُعدی فراتر از یک بحران منطقه ای در نظر دارد و از هر تلاشی برای ایجاد موازنه در سطح بین المللی فروگذار نیست.

۵- ترکیه و چرخش های مداوم

با شروع جنگ داخلی در سوریه، موضع ترکیه نیز به موضوعی پیچیده و متغیر تبدیل شده است. سیاست ترکیه در چرخش های متعدد از میانجی گری و داوری به مهیا کردن امکانات و مدیریت مخالفان تا لشکر کشی و تهدید به جنگ متمایل شده است. در طی چند دهه اخیر، دولت ترکیه در دو مسأله مهم، اختلافاتی جدی با زمامداران سوریه داشته است. اولین مسأله میان دو کشور، در سرچشمه های آب مشترک میان دو کشور می باشد؛ به گونه ای که همواره میان این دو کشور بر سر منابع آبی که از مرزهای ترکیه به سوی سوریه سرازیر می شود، کشمکش وجود داشته است. دیگر مسأله منازعه آفرین میان دو کشور، حمایت دولت مرکزی سوریه از گروه کُرد مسلح معارض ترکیه یعنی حزب کارگران کردستان است. درواقع، دولت ترکیه همواره دولت بشار اسد را به حمایت از گروه های شورشی متهم نموده است.

اما از طرف دیگر، با توجه به دکتترین عمق استراتژیک احمد داوود اوغلو وزیر امور خارجه سابق ترکیه، بعد از دهه ها آنکارا توجه خاصی را به نفوذ منطقه ای معطوف کرده است که اساساً با عنوان "نئو عثمانی گرایی" خوانده می شود. بر مبنای این سیاست دولت مداران ترک، دو هدف عمده را در راستای همکاری با بلوک غرب در جریان کرده سوریه پی گیری می نمایند. از یک سو، از طریق بحران سوریه تلاش می کنند تا شکوه و عظمت امپراتوری عثمانی را بازسازی و

بتوانند از مسیر سوریه راهی برای ورود به جهان عرب پیدا کنند تا به این طریق منافع و خواسته های خود را محقق و خود را به عنوان بازیگر مهم و تأثیرگذار منطقه ای در راستای افول نقش عربستان سعودی و مصر در منطقه مطرح کنند. از سوی دیگر، با نظر به این رویکرد که در آینده دولت بشار اسد سقوط خواهد کرد، دو ملاحظه را در نظر دارد: یکی، ممانعت و پیشگیری از تبدیل شدن خاک سوریه برای استقرار حزب کارگران کردستان و دیگر جناح های تندرو اسلامی و دیگری، نفوذ عمیق در دولت آینده سوریه و مشارکت در بازسازی سوریه جنگ زده که می تواند عواید اقتصادی زیادی را برای این کشور داشته باشد (امیدی و رضایی، ۱۳۹۰: ۲۶۷-۲۳۱).

اما مواضع ترکیه به این موارد خلاصه نمی شود و پیچیدگی فراوانی دارد. به ویژه اگر تقابل و تضاد آمریکا و ترکیه بر سر مسئله کردهای سوریه و جدا شدن ترکیه از آمریکا به لحاظ سیاسی، بیشتر خود را نشان دهد.

۶- جایگاه و موضع ایران در صف بندی غرب و شرق در قبال بحران سوریه

تاریخچه اهمیت سوریه در ملاحظات ملی و امنیتی ایران را می توان از همان ابتدای استقلال این کشور در سال ۱۹۴۶ میلادی پی گیری کرد. در مجموع تا زمان پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، روابط میان دو کشور بسیار پرفراز و نشیب بود؛ به گونه ای که در مقاطعی از تاریخ، روابط میان طرفین بسیار سرد بود. دلیل عمده این سردی نیز ناشی از اتحاد نظام سیاسی ایران با آمریکا و اسرائیل می شد؛ اما بعد از روی کار آمدن نظام اسلامی و نیز با توجه به ماهیت انقلابی دولت جمهوری اسلامی ایران، سوریه جایگاه ویژه ای را در سیاست خارجی ایران پیدا کرد. در کل، این کشور به واسطه نقش اساسی خود به عنوان حلقه ارتباطی و نفوذ ایران میان شیعیان منطقه به ویژه حزب الله لبنان، در اولویت سیاست خارجی ایران قرار گرفت؛ بنابراین، می توان سوریه را به عنوان حفاظ امنیتی ایران در مقابل نفوذ غرب و نیز اهرم اصلی ایران برای اجرای سیاست های خود در سطح منطقه ای ارزیابی نمود.

سوریه علاوه بر اهمیت راهبردی عمومی، به دلیل جایگاه ممتازش در جبهه مقاومت و ارتباط و اتحاد با جمهوری اسلامی، در محاسبات منطقه ای و جهانی، اهمیتی مضاعف پیدا کرده است. از این رو، تبیین این موقعیت برای ایران امری ضروری است. در یک نگاه کلی اهمیت راهبردی

سوریه را برای ایران می‌توان در محورهای زیر خلاصه نمود:

۱. قرار گرفتن در محل پیوند قاره آسیا، اروپا و آفریقا.

۲. همسایگی با لبنان، عراق، ترکیه، فلسطین اشغالی به عنوان اجزای مهم ژئوپلیتیک منطقه.

۳. مناسبات مستقل منطقه‌ای و بین‌المللی سوریه به عنوان تنها کشور عربی

۴. انتقال نفت و گاز ایران و عراق به اروپا.

۵. تأثیرگذاری در معاملات سیاسی لبنان (فرزندی، ۱۳۹۱).

متعاقب شروع بحران داخلی سوریه، ایران برای حفظ امنیت ملی خود در قبال تهدیدهای به وجود آمده، رویکرد حمایت همه جانبه خود را از دولت بشار اسد به اجرا گذاشت. در این راستا اتحادی را با کشورهای روسیه و چین برای جلوگیری از سلطه غرب بر این منطقه اتخاذ نمود و سیاست خارجی خود را در این راستا تنظیم کرد. با توجه به این ملاحظات، در ارتباط با مواضع و جایگاه جمهوری اسلامی ایران در بحران سوریه می‌توان به چهار مسأله اساسی اشاره نمود:

۱. سقوط رژیم بشار اسد می‌تواند در سیاست خارجی ایران در سطوح تمایلات ایدئولوژیکی، بسط هژمونی در مدیترانه شرقی و نقش سمبولیک در روند صلح اعراب-اسرائیل، تأثیرگذار باشد. ایران در پی وقوع بهار عربی در تونس و مصر، آن را به بیداری اسلامی تعبیر کرد و امیدوار بود این روند در خاورمیانه همراه با افزایش قدرت و نفوذ ایران اسلامی منجر باشد. روابط ایران و سوریه در زمره یکی از صبورترین و در عین حال نامتحمل‌ترین روابط در منطقه غرب آسیا مدرن قرار دارد.

۲. ایران از طریق سوریه در جهان عرب از محور راهبردی مناسبی برخوردار است و آمریکا تلاش می‌کند با سقوط رژیم بشار اسد، این پایگاه را از ایران سلب نماید. از این طریق، همچنین نیروهای مسلح طرفدار ایران از قبیل حزب‌الله نیز در محاصره قرار گرفته و ارتباط آن‌ها با دشواری روبرو خواهد شد. به این ترتیب ایران در برابر این تهاجم نیز موضع دفاعی اتخاذ کرده و در این راستا منافع خود را با بلوک شرق هم‌راستا می‌داند.

۳. در صف‌بندی بلوک شرق نسبت به رویکرد ایران، می‌توان بر این امر تأکید نمود که ایران باور دارد حمله مستقیم آمریکا به سوریه رخ نخواهد داد. علاوه بر این حمله به سوریه، به هر حال

می تواند توجیهات بیشتری را برای ایران جهت دسترسی به سلاح هسته ای بدهد. همین امر باعث شده است که مسئله هسته ای ایران با بحران سوریه پیوند عمیقی برقرار کند.

۴. در میانه منازعات، ایران توجه خاصی به اتحاد و ائتلاف با روسیه و چین دارد و در مقابل، این دو ابر قدرت نیز توجه خاصی به نقش کارا و فعال ایران در عرصه حمایت از رژیم بشار اسد و تقابل با بلوک غرب دارند. جیمز اف جفری سفیر اسبق آمریکا در عراق و عضو اندیشکده واشنگتن می گوید: "روسیه و چین می توانند به یک تاکتیک دیگر هم متوسل شوند: اتحاد بیشتر با ایران و تحکیم هرچه بیشتر کارزار ضد آمریکایی ایران. برای مثال چین می تواند کاهشی که اخیراً در خرید نفت از ایران داشته را افزایش دهد و بدین وسیله تحریم های آمریکا بر علیه ایران را به چالش بکشاند. روسیه هم می تواند در تصمیم خود مبنی بر ندادن تجهیزات هوایی به ایران بازبینی کرده و از این راه به ایران کمک کند تا تحریم ها را دور بزند و از دام آن بگریزد" (جفری ۷ اردیبهشت ۱۳۹۲). همان گونه که آریل کوهن اذعان می کند "روسیه به هیچ وجه خواهان تضعیف قدرت ایران به عنوان اصلی ترین هم پیمان سوریه نیست. درواقع، دولت پوتین معتقد است جنگ سوریه که کشورهای ترکیه، قطر و عربستان را در بر گرفته است، با هدف تضعیف قدرت ایران انجام پذیرفته و دولت روسیه هرگز نمی خواهد قدرت ایران در منطقه تضعیف گردد." (کوهن، ۱۱ خرداد ۱۳۹۲)

نگاهی به تحولات حلب و تأثیرات آن در منطقه

حلب قبل از بحران، بزرگترین شهر سوریه و مرکز بزرگترین استان از نظر جمعیت بود. همچنین این شهر یکی از قدیمی ترین شهرهای سوریه است که تمدن های متعددی بر آن حاکم شده است از جمله می توان به تمدن آرامی، آشوری، فارس، هلنی، رومانی، بیزانسی، اسلامی اشاره کرد.

حلب در دوره عباسی به عنوان پایتخت دولت حمدانی انتخاب شد و تا موصل امتداد پیدا کرد. حلب آخرین حلقه جاده ابریشم از آسیای میانه تا بین النهرین بود و به عنوان سومین شهر بزرگ امپراطوری عثمانی بعد از استانبول و قاهره نامیده می شد. با سقوط امپراطوری عثمانی بخش های شمالی حلب جزو خاک ترکیه باقی ماند. (غازی عانتب آصنا مرسین) این شهر همچنان

بعد از جنگ جهانی اول اهمیت اقتصادی خود را حفظ کرد و به عنوان مهم‌ترین مرکز کشاورزی سوریه خصوصاً کشت پنبه قرار گرفت و با توجه به سابقه تاریخی‌اش در سال ۱۹۸۶ به عنوان یک اثر تمدنی در یونسکو به ثبت رسید.

اهمیت حلب در دوره جنگ

- بخش شرقی حلب در اوایل سال ۲۰۱۳ به دست گروه‌های مسلح معارضه سقوط کرد. حلب به عنوان بزرگترین شهر سوریه، ظرفیت مناسبی را برای معارضین فراهم کرد. حاکمیت بیش از ۶۰ درصد شهر در دست معارضین در سال ۲۰۱۳ به عنوان اولین شهر بزرگ نمایشی از توان آنها برای تسخیر شهرهای دیگر بود.

- این شهر ظرفیت پایتختی دولت موقت معارضین را داشت. با سقوط ادلب معارضان مصمم شدند گام مهمی در جهت آزادسازی کامل حلب و اعلام این شهر به عنوان پایتخت خود بردارند. همچنین ترکیه، غرب و کشورهای عربی حامی معارضین سقوط حلب را به عنوان کلید سقوط دیگر مناطق از جمله دمشق دانسته و آن را شمارش معکوسی برای سقوط رژیم می‌دانستند. حلب برگه مذاکراتی قوی برای معارضین در گفتگوها محسوب می‌شد.

- این شهر با توجه به داشتن مرز مشترک با ترکیه (فاصله ۵۰ کیلومتری) از یک سو و محل تلاقی با استان‌های ادلب، رقه، حمص، از سویی دیگر به مهم‌ترین کریدور لجستیک برای معارضین مسلح در حلب و از حلب به جبهه‌های شمالی تبدیل گشت.

- این استان با توجه به تراکم جمعیتی به مناسب‌ترین مکان برای جذب نیرو برای گروه‌های مسلح تبدیل شد.

- حلب تنها شهری بود که معارضین به اصطلاح معتدل و مورد حمایت ترکیه و غرب به آن سیطره داشتند.

بقیه مناطق از جمله ادلب به صورت مشترک از سوی جریان‌های مختلف مسلح از جمله گروه‌های افراطی و تکفیری مدیریت می‌شدند و سیطره معارضین بر حلب در واقع توازن قوا را در ابعاد سیاسی و نظامی به نفع معارضان شکل داد.

آمار مربوط به حوادث حلب

- تعداد ساکنین شهر قبل از شروع عملیات: ۱۲۲ هزار نفر
- تعداد افرادی که از شهر خارج شدند: ۱۰۰ هزار نفر
- تعداد افرادی که قرار شد در جریان تبادل خارج شوند: ۹۰۰۰ نفر
- تعداد مسلحینی که طبق توافق قرار شد از شهر خارج شوند: ۴۵۰۰ مسلح با سلاح سبک
- تعداد کشته ها ۳۰ هزار نفر
- تعداد مجروحینی که قرار بود از فوعه و کفریا خارج شوند: ۱۲۰۰ نفر
- از مهم ترین عوامل عمده شکست معارضین می توان به عوامل زیر اشاره کرد:
- طولانی شدن عمر بحران و خستگی مسلحین در محاصره
- بروز اختلافات داخلی بین گروه های مسلح
- تبعیت بخش عمده ای از جریان های مسلح از خارج به ویژه ترکیه
- تغییر اولویت میدانی ترکیه
- سردرگمی و بی برنامه بودن دولت آمریکا در سوریه به ویژه در مقطع انتخابات
- عزم دولت سوریه و هم پیمانان وی در پایان دادن به وضعیت حلب قبل از شروع دور جدید مذاکرات
- دست برتر نظامی سوریه و هم پیمانان آن.

مراحل آزادسازی حلب

با سقوط ادلب خطر سقوط قطعی حلب به دست معارضین برای طراحان نظامی احساس شد. فشارهای شدید نظامی به بخش های تحت محاصره به ویژه مناطق شیعه نشین در استان های ادلب و حلب (فوعه و کفریا، نبل و الزهرا) مشاوران نظامی ایران را برای کاستن این فشارها ترغیب به طراحی عملیات در شمال حلب نمود که در نهایت به آزادسازی نبل و الزهرا تا نزدیکی اعزاز در مرز ترکیه انجامید.

حلب طی چندین ماه به تدریج از حاکمیت معارضین با کمک نظامیان ائتلاف آزاد شد و در ماه های ژانویه، فوریه، می، جولای (شروع عملیات جاده کاستلو)، اگوست (آزادسازی جاده

کاستلو)، سپتامبر (عملیات مسلحین برای بازپس گیری جنوب حلب و شکستن حلقه محاصره)، اکتبر (مقابله با حمله مسلحین و تکمیل حلقه محاصره)، نوامبر (پیشروی به سمت شرق حلب و تنگ تر شدن حلقه محاصره)، دسامبر (آزادسازی کامل شرق حلب) این عملیات به طول انجامید.

بررسی عملیات ابو عمر سراقب

مسلحین به منظور خروج از محاصره در محله های شرقی حلب و به دنبال ناکامی های حاصله از عملیات های آکادمی و عملیات ابراهیم یوسف، عملیات "ابو عمر سراقب"، طراحی و در تاریخ ۲۰۱۶/۱۰/۲۲ آغاز کردند.

اهداف عملیات

- وارد کردن ضربه سنگین به جبهه مقاومت و ارتش سوریه با اجرای عملیات نظامی سنگین و گسترده و تصرف مناطق مهم و حساس: ضاحیه الاسد و مشروع ال ۳۰۰۰ و جمعیه الزهرا.
- فراهم کردن شرایط مناسب برای ایجاد تأمین بر روی مسافت گسترده ای از آکادمی تا صلاح الدین و در نتیجه شکسته شدن محاصره حلب.
- توسعه در عمق با تصرف و یا نفوذ در مناطق مهم مانند حلب جدید و حمدانیه.

اهم اقدامات قبل از عملیات

- تقریباً دو ماه قبل از عملیات، اردوگاه ها و مراکز آموزشی مسلحین فعالیت خود را در دو شاخه اصلی آغاز کرد:
  - الف- دوره های آموزشی نظامی با تأکید بر تاکتیک نفوذ و خط شکنی با تکیه بر انتحاری.
  - ب- اجرای دوره های عقیدتی با ارائه دروس دینی و سخنرانی ها و برانگیختن احساسات طایفه ای عناصر هجوم.
- فعالیت های اطلاعاتی: استفاده از تعداد زیادی پهبادهای شناسایی فانتوم ۳ و ۴ به منظور مراقبت و رصد دائمی منطقه و ثبت تمام تغییرات و فعالیت های منطقه عملیات.

- آماده سازی تعداد زیادی انواع قبضه توپ (۱۲۲ م.م)، (۱۳۰ م.م) و ادوات که در مجموع بیش از ۱۲۰ قبضه با پشتیبانی کشور ترکیه بنا به درخواست مسلحین برای این عملیات اختصاص داده شد. علاوه بر آن تعداد زیادی از انواع موشک های گراد، فیل و شام که دارای قدرت تخریب زیادی هستند نیز بنا به طرح در محورهای عملیاتی توزیع شد.
- تأمین بیش از ۲۰۰ تن مواد منفجره برای آماده سازی ۱۲ دستگاه خودرو و نفربر انتحاری.

حضور فرماندهان و رهبران در سطوح بالا مثل "ابومحمد الجولانی" رهبر جبهه فتح الشام و "ابوعبید المصری" رهبر حرکة احرار الشام در جلسات و دیدارهای فرماندهان و گروه های مختلف که در عملیات شرکت داشتند.

مراحل عملیات

این عملیات در چندین مرحله تقسیم بندی شد:

مرحله اول (شوگ بزرگ)

منظور از این مرحله ایجاد شوگ و وارد کردن ضربه سنگین بر پیکره نیروهای مقاومت و ارتش سوریه و نهایتاً تصرف مناطق از پیش تعیین شده بود (شکستن خط دفاعی مقاومت و نفوذ به ساختمان های حلب جدید، تصرف منطقه بنیامین شامل کارگاه های چوببری و کارخانه کارتن سازی، منطقه ضاحیه الاسد، مجتمع های ساختمانی ۱۰۷۰ و ادامه عملیات به سمت جمعیه الرواد). در این مرحله دشمن توانست با استفاده از ۴ دستگاه زره پوش انتحاری (۳ انتحاری در الضاحیه و ۱ انتحاری در ۱۰۷۰) با درگیری های سنگین و شدید بخشی از اهداف خود را محقق کند (ضاحیه الاسد و کارخانه کارتن سازی تصرف شد اما در محور حلب جدید و مجتمع های ساختمانی ۱۰۷۰ با شکست مواجه شد).

مسلحین به منظور تکمیل مأموریت خود در این مرحله به جمعیه الزهرا از محور الفاملی هاوس و بنیامین و ۱۰۷۰ پیشروی کردند و علی رغم استفاده از انتحاری در تمامی محورهای پیشروی فقط توانستند برای چند ساعت در منطقه بنیامین و الفاملی هاوس تسلط پیدا کنند و نهایتاً با

پاتک^۱ نیروهای جبهه مقاومت و ارتش مجبور به عقب‌نشینی شدند.

- مرحله دوم

ایجاد رخنه از دو محور در منطقه مشروع ال ۳۰۰۰ و جمعیه الرواد از یک سو و منطقه حلب جدید از سوی دیگر با استفاده از ۴ انتحاری (یکی در ۱۰۷۰ و دیگری در الرواد و دو مورد در حلب جدید) این مرحله هیچ دستاوردی غیر از تلفات و خسارات سنگین در عده و عده برای مسلحین در پی نداشت. در این مرحله نیروهای جبهه مقاومت و ارتش سوریه ابتکار عمل را بدست گرفته و در ارتفاع الرخم که کلید پیروزی در منطقه ۱۰۷۰ به شمار می‌آمد را بدست گرفته و تا مدرسه حکمت تسلط و حضور خود را گسترش دادند.

- مرحله سوم (حفظ حیثیت - آبرو)

به دنبال شکست عملیات در ۲ مرحله قبلی، فرماندهان گروه‌های مسلحین به سرعت توان باقی مانده خود شامل گروه‌های رزمی، امکانات و ۳ دستگاه نفربر انتحاری را بسیج کردند تا از ۲ محور شمالی و جنوبی به سمت حلب جدید تکی کنند و بخش‌هایی از آن را به تصرف خود دریاورند؛ اما نیروهای جبهه مقاومت و ارتش سوریه در یک اقدام پیش‌دستانه مسلحین را غافلگیر و منطقه بنیامین و کارخانه کارتن‌سازی را باز پس گرفتند و به دنبال آن کل ضاحیه الاسد را تصرف و بر آن تسلط پیدا کردند.

مسلحین تلاش کردند با شدت آتش بر مناطق راموسه و صلاح‌الدین و مشغول کردن جبهه مقاومت و پراکنده کردن آنها فشار بر مسلحین جبهه غربی را کاهش دهند که در این امر نیز موفق نشدند.

نکات ضروری در طرح‌ریزی "عملیات ابو عمر سراقب"

• استفاده از پرنده‌های بدون سرنشین به‌ویژه کوادکوپترها:

- شناسایی مراکز و مقرهای نیروهای ارتش و جبهه مقاومت، مواضع توپخانه، ضد زره‌ها قبل و حین عملیات.

---

^۱- پاتک: عمل آفندی است که با تمام و یا بخشی از نیروی پدافند کننده علیه نیروی تکی و به منظور ترمیم لجمین در پدافند منطقه ای و یا به دام انداختن و انهدام نیروهای دشمن در محل در پدافند متحرک انجام می‌گردد.

- استفاده از پرندهای بدون سرنشین به منظور هدایت آتش و رسیدن به دقت بالا در اصابت اهداف.
- با توجه به برتری هوایی ارتش سوریه و جبران این ضعف از پرندهای بدون سرنشین بمب افکن برای مورد هدف قرار دادن اهداف اثربخش استفاده شد.
- هدایت نفرهای انتحاری
- تعیین محل کشته ها و زخمی ها و کمک به نیروهای امداد گر جهت تخلیه کشته ها و مجروحین.
- ثبت و ضبط اتفاقات صحنه نبرد به منظور بهره برداری و ایجاد ترس و وحشت و اجرای عملیات روانی.
- اجرای عملیات در مقیاس بزرگ تر نسبت به عملیات آکادمی از لحاظ تعداد محورها و مراحل عملیات و همچنین تعدد اهداف موجب شد تا مسلحین نیازمندی امکاناتی خود را با پشتیبانی ترکیه و عربستان سعودی مرتفع نمایند. از جمله آنها می توان به تحویل گرفتن ۱۲۰ قبضه انواع توپ و ادوات از ترکیه، تأمین نیروی انسانی مورد نیاز خود را از استان های ادلب و حماه اشاره کرد.
- با توجه به جغرافیای منطقه عملیات (منطقه ساخته شده) و وجود ساختمان های بزرگ و نزدیک بودن درگیری، انواع توپ و ادوات و موشک های گراد و فیل در تعداد بسیار بالا و به جای تیربارهای معمول برآورد و مورد بهره برداری قرار گرفت.
- بر خلاف آنچه که دشمن به لحاظ زمانی در گذشته به آن تکیه داشت، حوالی عصر (کمی قبل از غروب آفتاب) را برای ساعت س.روز.ر تعیین می کرد، در این عملیات الزامی برای زمان تعیین شده نداشت. مطابق با شرایط هر مرحله از عملیات و نیاز به هجوم یا بهره برداری از شکست جبهه مقاومت، عملیات انجام می شد.
- تعیین اهداف و مأموریت برای گروه های شرکت کننده در این عملیات بر اساس اهمیت هدف و شیوه های رزمی گروه ها:
- در جمعیه الرواد مأموریت جیش الفتح.
- در مجتمع های ۱۰۷۰ مأموریت گروه ترکستانی.

- در ضاحیه الاسد مأموریت جبهه الشام و مسلحین ترکیه‌ای.
- در حلب جدید مأموریت گروه‌های تاجیکستانی، صقورالشام، احرارالشام و نورالدین الزنکی.
- عملیات شکستن خط دفاعی با استفاده از انتحاری: این روش شیوه متداول در جیش الفتح بود مانند خان طومان. آنها ابتدا نفوذ کرده و با ورود زره‌پوش انتحاری و انجام عملیات باعث حرکت و انتقال گروه‌های هجوم با انواع خودروهای زرهی به خط دفاعی و پاکسازی و بهره‌برداری از وضعیت به وجود آمده می‌شدند.
- استفاده از مسلحین سلفی خارجی به عنوان نوک حمله (پیشانی جنگی) در بعضی از محورها با تکیه بر توانایی‌های رزمی و تجارب جنگی آنها مثل لواء ترکستانی در خان طومان.
- پیشروی و کسب موفقیت هر چند محدود به‌ویژه در مناطق حلب جدید، جمعیه الزواد و مشروع ال ۳۰۰۰ و ایجاد حالت سردرگمی و آشفتگی در صفوف نیروهای جبهه مقاومت به‌ویژه ارتش و استفاده از وضعیت پیش آمده برای نفوذ و تسلط کامل بر کلیه مناطق. همان‌طور که در تصرف ادلب از این شیوه استفاده کردند.
- رعایت پدافند غیرعامل در اشکال مختلف آن:
  - آتش زدن لاستیک‌ها در مناطق مختلف در حجم گسترده به‌منظور تأثیرگذاری بر دید انواع هواپیماها و بالگردها.
  - انتقال شبانه توپ‌های صحرایی و تانک‌ها و نفربرهای زرهی ۳ روز قبل از شروع عملیات و توزیع آنها در محورها براساس طرح عملیات به‌منظور در امان ماندن از دید نیروهای جبهه مقاومت.
  - قرار دادن قبضه‌های خمپاره در طبقات زیرین ساختمان‌های مسکونی و تونل‌ها برای در امان ماندن از دید انواع پرنده‌ها و آسیب ندیدن در اثر آتش جبهه مقاومت.
  - برپا کردن قبضه‌های خمپاره زیر درخت‌ها و استفاده از پوشش گیاهی مناطق خان العسل و سوق الجبس برای پراکنده کردن قبضه‌ها.

- استتار تانک ها و نفربرها به رنگ خاکی و مخفی کردن آنها در زیرزمین و طبقات زیرین ساختمان ها تا زمانی که برای مأموریت فراخوانده شوند.
- احداث خاکریزها و مواضع با رعایت اصل تأمین و حفاظت از نیروها در برابر انواع آتش های جبهه مقاومت.
- تأکید بر برگزاری فعالیت های اعتقادی با ایراد سخنرانی ها و خطابه های حماسی-جهادی در یک فرصت کوتاه قبل از شروع عملیات و همچنین حضور رهبران معنوی در بین نیروها قبل از عزیمت به عملیات.
- با توجه به جغرافیای منطقه عملیات (شهری) و برتری هوایی ارتش سوریه، مسلحین از تاکتیک جدیدی استفاده کردند. آنها در جابه جایی سریع نیروها و انتقال مهمات و تخلیه مجروحین از موتورسیکلت استفاده کردند.
- فراهم کردن شرایط استفاده از گاز کلر در هر مرحله از عملیات که شکست قطعی باشد، همچنان که در آخرین روزهای عملیات در مناطق ضاحیه الاسد و حلب جدید از آن استفاده کردند.
- مخابرات:
- بکارگیری وسیع شبکه های مخابراتی دیجیتال برای تمامی یگان ها و اختصاص شبکه عمومی برای هماهنگی بین محورهای عملیاتی.
- استفاده از فرکانس های داخلی بدون ریپتر برای افزایش شعاع ارتباطی و دشواری در ردگیری و شنود.
- بعضی از اطلاعات و دستورالعمل های عملیاتی به طور انحصاری از طریق اینترنت و با کد و رمز ردوبدل شدن.
- از کار انداختن و بستن سریع کانال بی سیم هایی که توسط جبهه مقاومت به غنیمت گرفته می شد.
- تلاش برای ایجاد پارازیت بر روی بعضی فرکانس های مخابراتی (جنگ الکترونیک).

- تهیه جداول کد و رمز برای هر منطقه و رمزگذاری ساختمان‌ها و اهداف با اعداد برای هر گروه.
- شنود بی سیم‌های ارتش و جبهه مقاومت.
- جنگ رسانه‌ای:
  - همراهی گزارشگر جنگی با تیم‌های هجوم به منظور پوشش رسانه‌ای و توضیح اقدامات و روند عملیات از طریق عکس‌های هوایی و کالک‌های عملیاتی.
  - عدم نشر هرگونه هجوم یا تلاش و اقدام ناکام از طریق رسانه‌ها و دستگاه‌های مخابراتی.
  - انتخاب حرفه‌ای کلیپ‌های ویدئویی برای ایجاد جنگ روانی.
  - ایجاد نمایش تبلیغاتی برای سکنه غیرنظامی منطقه عملیات به عنوان منجی و حامی آنان بخشند.
  - تمرکز بر بیان حجم تلفات وارده بر جبهه مقاومت و اجتناب از بیان تلفات جبهه مسلحین.
  - صدور فتوا از طرف رهبران مبنی بر حرام بودن مضمون که مشاهده کلیپ‌ها و تصاویر منتشر شده از سوی جبهه مقاومت.

علل ناکامی عملیات ابوعمر سراقب

- فقدان فرماندهی واحد جهت مدیریت صحنه عملیات و وجود چند اتاق عملیات موجب آشفتگی و سردرگمی در بین گروه‌های مختلف مسلحین شد. همچنین عدم هماهنگی میان محورهای عملیاتی موجب شد تا فرماندهان میدانی تصمیماتی خارج از طرح مانند از جمله عقب‌نشینی از ضاحیه الاسد بعد از پیشروی جبهه مقاومت در منطقه بنیامین بدون هیچ‌گونه هماهنگی با فرماندهان عملیات اتخاذ نمایند.
- تکیه بر شیوه تکراری استفاده از انتحاری و به دنبال آن نفوذ نیروهای خط‌شکن که در این عملیات علی‌رغم استفاده از ۱۱ دستگاه انتحاری به دلیل عدم غافلگیری و آمادگی نیروهای مقاومت برای مقابله با این شیوه نتایج چشم‌گیری حاصل نشد.

- ناگزیر بودن به همکاری با مسلحین سوری وابسته به جنبش نورالدین الزنکی و بعضی گروه های دیگر که به عدم ثبات قدم در میدان و فرار و خالی کردن مواضع مشهور بودند.
- اصرار بر تصرف منطقه حلب جدید و مشروع ال ۳۰۰۰ با وجود دو پاتک موفق و حساب شده از طرف جبهه مقاومت، عامل بخش زیادی از تلفات مسلحین و فرسایشی شدن عملیات بود. این امر بر روحیه و توان رزمی مسلحین تأثیر منفی گذاشت.
- ضعف در اجرای شیوه متداول انتحاری از جمله در منطقه ۱۰۷۰ که به دلیل عدم هماهنگی بین خودروی انتحاری و تیم های نفوذ، تعداد زیادی از مسلحین به دنبال انفجار خودروی انتحاری کشته و زخمی شدند. همچنین کیفیت پایین در عملکرد تیم های نفوذ که در بعضی از مناطق به دنبال خودروی انتحاری وارد میدان شده و بعد از مواجه با آرایش تاکتیکی نیروهای مقاومت سریعاً اقدام به عقب نشینی می کردند.
- عدم تأثیرگذاری روانی بر نیروهای جبهه مقاومت و مردم حاضر در منطقه علی رغم موفقیت در بعضی از محورها با توجه به اقدام پیش دستانه ارتش سوریه و جبهه مقاومت در قطع اینترنت و ارتباطات.
- برآورد نادرست سازمان رزم لازم برای این عملیات به ویژه نیروی انسانی به طوری که در آخرین مراحل عملیات با کمبود نیروی انسانی مواجه شدند. (علی رغم فراخوانی و انتقال نیرو از استان های ادلب و حماه)

دلایل پیروزی رزمندگان جبهه مقاومت و ارتش سوریه

- عنایت و لطف خداوند به رزمندگان اسلام
- برتری اطلاعاتی و پوشش اطلاعاتی قبل و حین عملیات به واسطه دیدگاه ها و پرنده های بدون سرنشین و برپا کردن اتاق اطلاعات در خط تماس به منظور ارائه تصویری درست و واقعی از صحنه نبرد و پیش بینی اقدامات مسلحین

- وجود هماهنگی عالی میان گروه‌های مختلف جبهه مقاومت و ارتش به سبب اعتقاد واحد و همچنین وجود فرماندهان با تجربه در سطوح بالا و فرماندهان میدانی شجاع و توانمند در کنترل و هدایت رزمندگان
- ممانعت هواپیماهای ارتش سوریه و روسیه از به پرواز درآمدن پهپادهای مسلحین و از طرفی مورد هدف قرار گرفتن پهپادهای فانتوم در حین پرواز از طرف نیروهای مقاومت، فرصت چندانی برای پرواز و اجرای مأموریت پهپادها فراهم نکرد.
- انجام طرح‌ریزی مناسب برای مقابله با انتحاری:
  - شناسایی مراکز تجمع و محورهای پیشروی مسلحین و هدف قرار دادن آنها به وسیله جنگنده‌ها
  - توزیع سلاح‌های ضد زره با توجه به طبیعت منطقه و بعد آن به‌منظور هدف قرار دادن خودروی انتحاری
  - ایجاد میادین مین به‌ویژه مین‌های ضدتانک مکانیکی در مسیر پیشروی زره‌پوش انتحاری
  - ایجاد موانع به‌منظور ممانعت از پیشروی انتحاری از طریق ایجاد کانال‌های عریض جلوتر از خطوط پدافندی
  - در نظر گرفتن نیروی احتیاط در عقبه که مأموریتشان ورود به میدان بعد از انفجار انتحاری و ایجاد رخنه به‌وسیله تیم‌های مسلحین است. آن‌چنان که در حلب جدید و جمعیه الرواد و ۱۰۷۰ اتفاق افتاد
  - آموزش مناسب نیروها به این ترتیب که بعد از رسیدن انتحاری و قبل از نفوذ تیم‌های هجوم اقدام به عقب‌نشینی تاکتیکی بوده و با اجرای آتش‌های از پیش ثبت شده سنگین شرایط را برای بازگشت نیروها و احیای دوباره خطوط پدافندی فراهم کرد.
- قدرت آتش بالا، تهیه بانک اهداف، دقت بالا در اصابت اهداف، انعطاف‌پذیری در جابه‌جایی قبضه در کوتاه‌ترین زمان

- استفاده از عناصر عرب زبان در کنار سایر نیروهای جبهه مقاومت (فاطمیون - زینبیون و ...) که این امر موجب سهولت در فرایند هماهنگی شده بود.
- انتخاب و اجرای بی نقص تاکتیک پدافندی دفاع در عمق^۱ و همچنین اجرای سریع و صحیح پاتک که در واقع تجارب درگیری های گذشته با مسلحین در مناطق مختلف، جبهه مقاومت را به این نتیجه رسانده بود.
- نیروی انسانی کافی و پرکردن اغلب شکاف ها.
- ایجاد مواضع مستحکم بعد از عملیات آفندی و ترمیم خطوط پدافندی با توجه به کارآمدی یگان مهندسی رزمی.
- در خلال درگیری هایی که از تاریخ ۲۰۱۶/۱۰/۲۲ تا ۲۰۱۶/۱۱/۱۲ ادامه داشت، نیروهای جبهه مقاومت توانستند بر منطقه تل بازو و کتیبه دفاع جوی تسلط یابند.

جدول تلفات و خسارات وارده به مسلحین

کشته ها	زخمی ها	تانک	نفربر	توپ	بلدوزر	پرنده بدون سرنشین	خودروی انتحاری	انواع خودروهای تاکتیکی
۵۵۱	۱۱۷۱	۹	۱۶	۱۰	۱	۱۵	۱۲	۴۸

نتایج سیاسی و نظامی آزادسازی حلب

- آزادسازی حلب از نظر نظامی، توازن نسبی نظامی بین معارضان و دولت سوریه که چهار سال پایدار مانده بود را به نفع دولت سوریه تغییر داد.
- معارضین از لحاظ سیاسی فشار قابل ملاحظه ای متحمل شدند که بدون شک این وضعیت در شرایط و وضعیت مذاکراتی معارضین و کشورهای حامی آنها تأثیر منفی بجای خواهد گذاشت

۱- دفاع در عمق: یکی از ملاحظات رزم پدافندی بوده و در آن یگان ها در هر رده ی فرماندهی به منظور نگه داری عوارض حساس داخل منطقه می بایستی در عمق گسترش یابند. با قرار دادن عناصری از نیروهای خودی در مواضع جلو یا جلوی مواضع سدکننده در روی عوارض حساس در عمق منطقه و قرار دادن جنگ افزارهای پشتیبانی در عمق اصول پدافند در عمق را میتوان را رعایت نمود.

- معارضان علاوه بر تحمل فشارهای سیاسی و نظامی، متحمل فشار روانی در حلب و دیگر جبهه‌ها نیز شدند.
- احتمال تقویت بیشتر جریان‌های کردی و در نتیجه آن ضعف گروه‌های مورد حمایت ترکیه
- ضربه‌پذیری امنیت ترکیه به دلیل تقویت حضور نظامی ارتش سوریه و تقویت اکراد مخالف ترکیه بالا خواهد رفت و تضعیف گروه‌های مسلح در ادلب مقدمه‌ای برای آزادسازی این شهر خواهد شد.
- اعمال فشار بیشتر به ترکیه در نتیجه افزایش مهاجرت آوارگان و تعمیق شکاف بین صفوف گروه‌های مسلح و همچنین شکل‌گیری و تقویت چرخه اقتصادی سوریه با توجه به موقعیت اقتصادی این شهر در منطقه
- بسته شدن راه امداد گروه‌های مسلح از ترکیه
- قرار گرفتن سیاست مدیریت آثار سلبی ناشی از سقوط حلب در دستور کار ترکیه با توجه به افزایش خطر کردی و ناامنی داخلی در این کشور.
- در جریان آزادسازی حلب نتایج مثبتی نصیب جمهوری اسلامی ایران گردید:
- پررنگ شدن نقش ایران به عنوان یک بازیگر فعال و تأثیرگذار در تحولات منطقه‌ای و همچنین مطرح شدن ایران به عنوان محوری باثبات و هم‌پیمانی قابل اعتماد و قابل اتکا و ایجاد فضای اعتماد به نفس در محور مقاومت.
- هم‌پیمانی فعال روسیه با سوریه در پی به اعتماد مواضع با ثبات ایران.
- ورود حزب‌الله به بحران سوریه و نوع بازیگری این مجموعه، آن را به عنوان یک بازیگر منطقه‌ای قابل اعتماد و دارای مواضعی مبتنی بر منطق و استدلال نشان داد.
- حرکت پیش‌دستانه ایران در مقابله با تروریسم در سوریه موجب دور شدن خطر تروریسم از محیط پیرامونی ایران و داخل ایران شد.
- صحنه نبرد در سوریه موجب افزایش تجربه جنگی در انواع مختلف نبرد میدانی برای

نیروها و فرماندهان نظامی ایران شد و نیروی نظامی ایران توانستند امکان نبرد در خارج از مرزهای خود را تجربه کنند.

- افزایش تجربه نظامی حزب الله لبنان به عنوان هم پیمان استراتژیک ایران و برقراری نوعی فرماندهی مشترک بین نیروهای محور مقاومت (چند ملیتی) توسط ایران تجربه شد.

پیشنهاها

با توجه به بررسی و تجزیه و تحلیل بعمل آمده و براساس جمله معروف (علم جدید در تجربه هاست) پیشنهادهای زیر ارائه می شود:

- شناسایی جریان های سلفی - تکفیری و شیوه های رزمی آن ها به عنوان حافظان منافع استکبار و صهیونیسم در منطقه به عنوان یک عنوان درسی در اولویت های آموزشی گنجانده شود.
- جنگ های اخیر سوریه و عراق نشان داد که برخلاف جنگ های خطی گذشته، جنگ در دل شهرها و هم ردیف با جریان زندگی مردم اتفاق می افتد، لذا ایجاد اعتماد و اعتقاد به حق بودن جبهه مقاومت موجب همگرایی و پشتیبانی مردمی خواهد شد و این بهترین فرصت جهت صدور امواج انقلاب اسلامی ایران است.
- تجربیات حاصل از جنگ حلب با مقتضیات مکانی آن (مناطق ساخته شده متراکم) در آموزش های نیروهای مسلح کشورمان، جنگ شهری به کار گرفته شود.
- از جمله عوامل کلیدی در پیروزی جبهه مقاومت، وجود فرماندهان میدانی جوان و شجاع بود و این همان تجربه ۸ سال دفاع مقدس است که تکیه بر نیروهای جوان و استفاده از نظر آن ها و بها دادن به آن ها در فرماندهی نظامی را اثربخش ساخته است. تربیت فرماندهان جوان یک اولویت قرار گردید.
- رسیدن به ابتکار عمل بستگی به دسترسی به اطلاعات و سرعت و دقت در تحلیل آن دارد. استفاده از تکنولوژی پهپادها که در اوایل جنگ سوریه چندان مورد

- توجه قرار نگرفت، در عملیات بزرگی چون حلب نقش کلیدی داشت. لذا توصیه می‌شود فرماندهان نظامی دانش به کارگیری انواع تکنولوژی را در جریان عملیات‌های نظامی فرا گرفته و به کار گیرند.
- با توجه به حضور گروه‌های مختلف در عملیات شهر حلب از طرف جبهه مقاومت (حزب ا...، فاطمیون، زینیون، گروه‌های مختلف سوری و...) ضرورت دارد به منظور هماهنگی هرچه بهتر این گروه‌ها، برنامه‌هایی در راستای آموزش‌های مشترک، تمرینات مشترک نظامی صورت گیرد.
  - با توجه به حضور مستشاری سپاه پاسداران انقلاب اسلامی در این وسعت در سوریه، آموزش و یادگیری زبان عربی ضرورت دارد.

منابع

- ۱- جوادى فتح، سارا (۱۳۸۴)، موداهای ایالت متحده در صلح خاورمیانه بزرگ، مجله راهبرد، شماره ۳۵، ص ۲۳-۳۹.
- ۲- نیاکون، سید امید و بهمنش، مبین (۱۳۹۱)، بازیگران معارض در بحران سوریه: اهداف و رویکردها، فصلنامه روابط خارجی، سال چهارم، شماره چهارم، ص ۹۷-۱۳۵.
- ۳- فرزندی، عباسعلی (۱۳۹۱)، اهمیت راهبردی سوریه برای ایران، پیام انقلاب، شماره ۶۲، ص ۲۲-۲۴.
- ۴- کوهن، آریل (۱۳۹۲)، اندیشکده هریتج: تحویل سلاح های روسی به سوریه چه پیامدهایی برای ایران و آمریکا خواهد داشت.
- ۵- اینبار، افرايم (۱۳۹۲)، اندیشکده «بگین سادات»: اسرائیل چه منافعی در سوریه دارد؟
- ۶- امیدی، علی و رضایی، فاطمه (۱۳۹۰)، «عثمانی گرایی جدید در سایت خارجی ترکیه: شاخص ما و پیامدهای آن در خاورمیانه»، فصلنامه روابط خارجی، سال سوم، شماره ۳، ص ۲۳۱-۲۶۷.
- ۷- عقیلی، زهرا (۱۳۹۵) تحولات سوریه و چشم انداز آن، فصلنامه امنیت ملی، شماره ۵۸، بهمن ۹۵ ص ۸۲-۷۵
- ۸- محمودی کیا، محمد، فرهادی، عباس (۱۳۹۸) بررسی مقایسه ای کنش سیاست خارجی ایران و ترکیه در قبال بحران سوریه بر اساس نظریه سازه انگاری، فصلنامه مطالعات روابط بین الملل، سال دوازدهم، شماره ۴۷، پاییز ۹۸ ص ۱۷۸-۱۵۱
- ۹- کوشکی، محمدصادق، گودرزی، مریم (۱۳۹۵) نقش راهبردی ترکیه در تحولات خاورمیانه (مطالعه موردی بحران سوریه)، سومین کنفرانس بین المللی پژوهش های نوین در مدیریت، اقتصاد و علوم انسانی، خردادماه ۱۳۹۵
- ۱۰- فیضی، سیروس (بهار ۱۳۹۰) منطقه نفوذ، راهبرد قدرت های بزرگ، فصلنامه راهبردی جهان اسلام، موسسه مطالعات اندیشه سازان نور، سال دوازدهم، شماره ۴۵، ص ۷-۳۴
- ۱۱- قاسمیان، روح الله، سیم بر، رضا، جانسیز، احمد (۱۳۹۷) بحران سوریه و جنگ سرد جدید، فصلنامه پژوهش های سیاسی جهان اسلام، سال هشتم، شماره ۱، بهار ۹۷ ص ۱۹۵-۱۵۹

- ۱۲- جمعی از نویسندگان (۱۳۹۵) آشنایی با جریان‌های سلفی - تکفیری، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، مرکز باقرالعلوم (ع).
- ۱۳- صفوی، سیدحمزه و نبوی، سید مهدی (۱۳۹۴) رفتارشناسی ترکیه در قبال تحولات سوریه در پرتو دکترین عمق راهبردی، مجله سیاست دفاعی، سال ۲۴، شماره ۹۴ ص ۱۱۹-۱۳۷
- ۱۴- میرکوشش، امیرهوشنگ، نوکنده، بهادر، پهنه کلایی، سید حسین (۱۳۹۷) نقش آمریکا در بحران سوریه با تأکید بر مدل مدیریت بحران مایکل برچر، مجله راهبرد سیاسی سال دوم، شماره ۴ ص ۴۹-۷۶
- ۱۵- آدمی، علی، آخر الدین، مهری (۱۳۹۲) سیاست خارجی روسیه در قبال بحران سوریه، ریشه‌ها، اهداف و پیامدها (۲۰۱۱-۲۰۱۲) فصلنامه علوم سیاسی دوره نهم شماره ۲۲ ص ۴۷-۶۹
- ۱۶- رستمی، محمود (۱۳۸۶) فرهنگ واژه‌های نظامی انتشارات ایران سبز
- ۱۷- صادقی، ذوالفقار (۱۳۸۵) درآمدی نو بر اصول و قواعد اساسی جنگ، ج ۱، انتشارات قراقرش
- ۱۸- روزنامه کیهان ((شبهات‌های نبرد حلب با جنگ استالینگراد به روایت بشار اسد)) ۱۵ مهر ۱۳۹۹؛ قابل دسترس است در <http://www.kayhan.ir>
- ۱۹- العالم ((حلب استالینگراد سوریه)) ۱۹ آذر ۱۳۹۵
- ۲۰- خبرگزاری دانشجو ((جایگاه نبرد حلب در شطرنج نظامی سوریه))، ۳۰ آذر ۱۳۹۵.
- ۲۱- اهداف و منافع عربستان سعودی در سوریه چیست؟ <http://www.yjc.ir>
- ۲۲- مرکز نئورس للدراسات ((کیف سقطت حلب)) ۱۷، ۲۰، ۱۰، ۱۱، ۲۰۱۶، <http://www.facebook.com/nors.studies>
- ۲۳- عمران للدراسات الاستراتيجية ((ثوار حلب فی مواجهة الطوق الايراني الروس)) الباحث، احمدابازید، ۱۰، ۱۱، ۲۰۱۶؛ قابل دسترس در <http://www.omrandirasat.org>
- ۲۴- مرکز معلومات حلب ((دراسة عن اسلوب و تكتيك العدو فی المعركة الاخيره)) ملحمه حلب الکبری، ۲۸، ۱۰، ۲۰۱۶.

تبیین اندیشه دفاعی امام خمینی (ره) در دوران دفاع مقدس

رضا شاهقلیان قهفرخی^۱

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۴/۲۰

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۶/۱۸

چکیده

هدف از این پژوهش بررسی و تبیین سیاست دفاعی از منظر بنیان‌گذار انقلاب اسلامی، حضرت امام خمینی (ره) در دوران هشت سال دفاع مقدس می‌باشد. با توجه به ماهیت موضوع و در مسیر پاسخگویی به پرسش در این مقاله از روش تحلیل محتوا جهت بررسی موضوع استفاده شده است و از نظر نوع تحقیق در دسته پژوهش‌های نظری - کاربردی قرار دارد. روش و ابزار گردآوری اطلاعات و داده‌ها نیز به شیوه کتابخانه‌ای - اسنادی، منابع اینترنتی و فرمایشات گران‌بهای امام خمینی (ره) می‌باشد. با تجزیه و تحلیل پرسش این مقاله که عبارت است از «سیاست‌های دفاعی امام خمینی (ره) در هشت سال دفاع مقدس کدامند؟»، پاسخ روشنی برای آن داده شد و مدلی از سیاست دفاعی بنیان‌گذار انقلاب اسلامی، تبیین و طراحی گردید. نتایج تحقیق نشانگر آن است که محقق با بررسی سیاست‌های دفاعی امام خمینی (ره) در دوران دفاع مقدس به چهار اصل در سیاست‌های دفاعی بکار برده در این دوران دست یافته که می‌توان به تعدادی از آن‌ها اشاره نمود: سیاسی (صدور انقلاب و بیداری امت اسلامی)؛ نظامی (حفظ اسلام)؛ فرهنگی (خودباوری فرهنگی و مقابله با تهاجم فرهنگی) و اقتصادی (خودکفایی).

کلید واژه‌ها: دفاع، سیاست دفاعی، امام خمینی (ره)، دفاع مقدس.

مقدمه

در روزگار معاصر که قدرت‌های استکباری و نظام‌های ضدمذهبی تلاش می‌کردند تا ارزش‌های اخلاقی و معنوی را از جوامع انسانی دور ساخته و طبق اصول مادی و برنامه‌های ضدارزشی خود، انسان را شکل و جهت بخشند، چهره‌ای درخشید که آئینه تمام نمای مکتب؛ و جان او جام جهان‌نمای استقامت و معنویت بود. گفتار و رفتارش هم تجلی نور حقیقت بود، به‌طوری که سیاست‌های دفاعی ایشان پایگاه مستحکمی برای مبارزان راه حق و مجاهدان مدافع اسلام و ارزش‌های متعالی آن محسوب می‌شد. در دین اسلام، دفاع یک وظیفه شرعی است و امام خمینی (ره) در این مورد می‌فرمایند: «اگر دشمنی که از او بر اساس اسلام و اجتماع مسلمین ترس باشد، بلاد مسلمین و یا مرزهای آن را مورد هجوم قرار دهد، بر همه مسلمانان واجب است که از آن به هر وسیله‌ای که ممکن است با بذل مال و جان دفاع نمایند» (امام خمینی، ۱۳۸۶: ۵۵۱). امام خمینی (ره) یکی از الگوهای مدیریتی در عصر کنونی است که پژوهش در سیره عملی و نظری ایشان می‌تواند در عرصه تصمیم‌گیری‌ها مؤثر باشد. یکی از موضوعات مهم، به‌ویژه در شرایط خاص کنونی حاکم بر منطقه غرب آسیا، مطالعه، تحقیق و تحلیل سیاست‌های دفاعی حضرت امام خمینی (ره) می‌باشد. از آن‌جا که کشور ما در طول تاریخ دویست سال گذشته مکرر از سوی بیگانگان مورد تهاجم، تاخت و تاز قرار گرفته و مخصوصاً در دوران حکومت قاجار در هر حمله‌ای قسمتی از خاک ایران توسط دشمنان از کشور جدا شده است، به جرئت می‌توان گفت که در تنها جنگی که نیروهای مسلح توانستند با شایستگی از کشور دفاع کنند و حتی اجازه ندهند تا یک وجب از خاک میهن اسلامی را به دست دشمنان بيفتند، همین دفاع همه‌جانبه در جنگ هشت ساله حزب بعث عراق علیه ایران بود جنگی که با وجود حمایت و پشتیبانی همه‌جانبه ابرقدرت‌های غرب و شرق از حکومت بعثی عراق، همراه با موفقیت برای جمهوری اسلامی ایران بوده است. بررسی آراء و نظرات حضرت امام (ره) در زمینه مسائل دفاعی، آثار ارزشمندی برای نیروهای مسلح جهان اسلام دارد، این نیروها بدون تبیین نظرات دفاعی و استخراج تئوری و تدوین فرهنگ دفاع، به استقلال دفاعی دست نخواهند یافت. مهم‌ترین بخش استقلال دفاعی، دستیابی به فرهنگ دفاع خودی است و چه کسی اولی از امام راحل (ره) که یک نبرد بسیار مُدرن، عظیم و طولانی را در هشت سال دفاع مقدس هدایت کرد و با آزادسازی کلیه سرزمین‌های اسلامیمان،

حسرت الحاق حتی یک وجب از خاک کشورمان را به دل دشمن گذاشت و با موفقیت بی‌نظیری ملت سربلند ایران را از آن نبرد خارج کرد (ایوبی، ۱۳۹۳). لذا هدف از این مقاله بررسی و تبیین سیاست‌های دفاعی امام خمینی (ره)، بنیان‌گذار و معمار بزرگ انقلاب اسلامی در دوران هشت‌ساله دفاع مقدس می‌باشد.

امام خمینی (ره) از نادر افرادی بودند که با درک صحیح و جامع از مکتب اسلام و انبیاء، به تمامی زوایای دین اشراف داشتند. سیره عملی و نظری ایشان از قوانین الهی نشأت گرفته و دیدگاه دفاعی ایشان از کوثر اسلام ناب سیراب شده است. اگر جنگ و دفاع یکی از ارکان اسلام به شمار نمی‌رفت، مطمئناً ایشان به آن توجهی نمی‌کردند. سیاست‌های دفاعی حضرت امام خمینی (ره) به‌خصوص در دوران دفاع مقدس را باید سرلوحه افکار و عقاید خود قرار داده و فرهنگ‌سازی شود تا در آینده به عنوان الگو و اسوه جهانی مدنظر قرار گیرد و با ترویج معنویت در آینده همه در صلح و آرامش زندگی کنند. در طول تاریخ همواره دشمن هنگام حمله و یا پیروزی می‌کوشد تا فرهنگ و نمادهای فرهنگی را مورد تعرض قرار دهد تا هویت جمعی امت و ملتی را از میان بردارد. با از میان بردن فرهنگ‌ها و نمادهای فرهنگی می‌توان هویت جمعی ملتی را از میان برداشت و بر آنان مسلط شد و فرهنگ و نمادهای دیگر را تحمیل کرد و ملتی را این‌گونه از میان برداشت. امام خمینی (ره) به مقوله دفاع و بازدارندگی که ضامن حفظ موجودیت و حقوق انسانی است تأکید داشتند. ایشان در این مورد می‌فرمایند: «عقل هم به ما حکم می‌کند که تشکیلات لازم است تا اگر به ما هجوم آوردند، بتوانیم جلوگیری کنیم؛ اگر به نوامیس مسلمین تهاجم کردند، بتوانیم دفاع کنیم. شرع مقدس هم دستور داده که باید همیشه در برابر اشخاصی که می‌خواهند به شما تجاوز کنند، برای دفاع آماده باشید» (امام خمینی، ۱۳۸۸: ۵۰). سیاست‌های دفاعی امام خمینی (ره) محوری‌ترین مبحث در پیروزی ماست. سیاست‌های دفاعی امام (ره) هم بیانگر شخصیت و افق فکری امام راحل است و هم می‌تواند راهی برای تبیین استراتژی و خط‌مشی همیشگی نظام مقدس جمهوری اسلامی باشد. اگر این نوع هدایت جامعه نبود، تاریخ شیعه مفاهیمی مثل؛ استقامت، سپاه و بسیج را به خود نمی‌دید. شناخت اندیشه‌ها، دیدگاه‌های دفاعی، تفکرات و آگاهی از دلایل امام امت (ره) برای مبارزه علیه مثلث شوم زر، زور و تزویر به ما کمک می‌کند اسلام ناب محمدی (ص) را آن‌چنان که او شناخته بود، بشناسیم و در جهت تحقق اهداف و

آرمان‌های اسلام بدون افتادن در مسیرهای انحرافی و پیروی از منحرفین گام برداریم و مسئولیت‌ها را همان‌گونه انجام دهیم که خداوند متعال از ما می‌خواهد (شبان، ۱۳۷۶: ۳۱۹). لذا با نگرش به اینکه امام خمینی^(ره)، رهبری بودند که با ارائه سیاست‌ها دفاعی توانست این نظام را در مسیر اصلی خود به جلو ببرند، این موضوع در دوران دفاع مقدس بهتر خود را آشکار می‌سازد، می‌توان دغدغه محقق از انجام این پژوهش را بررسی و تبیین اندیشه‌های دفاعی حضرت امام خمینی^(ره) بنیان‌گذار انقلاب اسلامی ایران در دوران دفاع مقدس شمرد با بررسی و تبیین این نقطه‌نظرات که مهم‌ترین مسأله این تحقیق است؛ می‌توان راه روشنی را در جهت سیاست دفاعی انقلاب اسلامی متصور نمود. هدف اصلی از انجام این مقاله، بررسی و تبیین اندیشه‌های دفاعی حضرت امام خمینی^(ره) بنیان‌گذار انقلاب اسلامی ایران در هشت سال دفاع مقدس می‌باشد و پرسش اصلی این پژوهش عبارت است از؛ اندیشه‌های دفاعی حضرت امام خمینی^(ره) بنیان‌گذار انقلاب اسلامی ایران در هشت سال دفاع مقدس کدامند؟

اهداف پژوهش:

هدف اصلی:

بررسی و تبیین اندیشه‌های دفاعی حضرت امام خمینی^(ره) بنیان‌گذار انقلاب اسلامی ایران در هشت سال دفاع مقدس.

اهداف فرعی:

- ۱- تبیین اندیشه‌های دفاعی امام خمینی^(ره) در حوزه سیاسی در هشت سال دفاع مقدس؛
- ۲- تبیین اندیشه‌های دفاعی امام خمینی^(ره) در حوزه نظامی در هشت سال دفاع مقدس؛
- ۳- تبیین اندیشه‌های دفاعی امام خمینی^(ره) در حوزه فرهنگی در هشت سال دفاع مقدس؛
- ۴- تبیین اندیشه‌های دفاعی امام خمینی^(ره) در حوزه اقتصادی در هشت سال دفاع مقدس.

پرسش‌های پژوهش:

پرسش اصلی:

اندیشه‌های دفاعی حضرت امام خمینی^(ره) بنیان‌گذار انقلاب اسلامی ایران در هشت سال دفاع مقدس کدامند؟

سؤال‌های فرعی:

- ۱- اندیشه‌های دفاعی امام خمینی (ره) در حوزه سیاسی در هشت سال دفاع مقدس کدام است؟
- ۲- اندیشه‌های دفاعی امام خمینی (ره) در حوزه نظامی در هشت سال دفاع مقدس کدام است؟
- ۳- اندیشه‌های دفاعی امام خمینی (ره) در حوزه فرهنگی در هشت سال دفاع مقدس کدام است؟
- ۴- اندیشه‌های دفاعی امام خمینی (ره) در حوزه اقتصادی در هشت سال دفاع مقدس کدام است؟

ادبیات نظری تحقیق

۱- مفهوم شناسی

۱-۱- سیاست: سیاست در اصطلاح، تعاریف مختلفی یافته است و ارایه یک تعریف جامع و مانع از آن امری سهل و ممتنع می‌باشد؛ ولی در جمع‌بندی، سیاست به معنی مدیریت کلان دولت و راهبرد امور عمومی در جهت مصلحت جمعی و انتخاب روش‌های بهتر در اداره شئون کشور، یا علم اداره یک جامعه متشکل و یا هنر تمشیت امور مردم در رابطه با دولت، آمده است که ارتباط با زندگی انسان‌ها دارد (عمیدزنجانی، ۱۳۷۴: ۵۶). در متون دینی نیز این واژه مکرراً به کار رفته است. از جمله اوصافی که در ادعیه و زیارت‌ها برای ائمه اطهار^(ع) وارد شده، "ساسة‌العباد" است. به عنوان مثال امام صادق^(ع) در معرفی اهل بیت می‌فرماید: «و نحن اخیار الدهر و نوامیس العصر و نحن ساسة‌العباد و ساسة‌البلاد» (بحارالانوار، ج ۹۱: ۳۷). در تمام دوره‌های تاریخ بشری، همه فیلسوفان، در پی آن بودند که بحران‌ها، معضلات و تضادهای درون جامعه را ریشه‌یابی کنند و شیوه‌های معقول دستیابی به نظم مطلوب را برای سعادت بشر نشان دهند. هر یک بر اساس بینش و نگرش خاص خود نسبت به انسان، جامعه، حکومت و دیگر پدیده‌ها و مفاهیم و ساخت‌های سیاسی-اجتماعی، آرای خود را تجویز می‌کردند (بابایی، ۱۳۸۴: ۱۶۰). اختلاف نظر در مفهوم سیاست به عوامل متعددی برمی‌گردد که مهم‌ترین آن، اختلاف در نوع نگرش فلاسفه و دانشمندان علوم سیاسی است به‌طوری که گروهی تأکید بر اصالت فرد کرده و گروهی بر اصالت اجتماع اصرار ورزیده‌اند (بابایی، ۱۳۸۹: ۱۶۸).

۱-۲- **دفاع:** دفاع، نظام یا الگویی مرتبط با ساخت و کارکرد روانی است که از طریق آن، فرد یا گروه واکنش لازم را برای مقاومت یا دفع خطر خیالی یا واقعی به منظور حفظ تعادل و تمامیت خود نشان می‌دهد (کوهپایی، ۱۳۷۷: ۱۷۹). دفاع نوعی حق ذاتی، مشروع و طبیعی است که از جانب خداوند در موجودات به ودیعه قرار داده شده تا بتوانند در مقابل تجاوز از خود محافظت کنند و به حیات خود ادامه دهند (بلبسی و همکاران، ۱۳۹۴: ۲۴۷). در مبانی دینی نیز دفاع به عنوان نیازی حیاتی تعریف شده است که سبب رشد و بالندگی و امنیت و هدایت جامعه می‌شود و در صورت ترک یا سستی در آن، پیامدهایی همچون زیوری، افزایش توطئه‌ها، گرفتاری‌ها و انواع بلاها و فتنه‌ها، سلب شدن قدرت تفکر و تصمیم‌گیری جامعه و... را در پی خواهد داشت (درویش‌شانی، ۱۳۹۳: ۱۵۱).

۱-۳- **سیاست دفاعی:** سیاست دفاعی هر دولت واکنشی است به تهدیدات عینی و ذهنی برخاسته از محیط امنیتی خود با توجه به اهداف، منافع، ارزش‌های اساسی و میزان قدرت دولت. سیاست دفاعی دارای دو کارکرد ویژه است، نمایش قدرت و استتار قدرت، یعنی پوشاندن نقاط آسیب‌پذیر (کلانتری و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۰). این سیاست دفاعی است که تشخیص می‌دهد در چه زمانی باید به نمایش قدرت و در چه زمانی باید به استتار آن پرداخت. سیاست دفاعی آینده‌نگر در حوزه نظامی واجد خصوصیات تهاجمی، تدافعی و بازدارنده و در سایر حوزه‌ها دارای مناسب‌ترین رویکرد و نگرش‌هاست (حسنلو، ۱۳۸۸: ۱۵۴). سیاست خط‌مشی‌ها و رهنمودهایی هستند که برای راهنمایی، تفکر، تصمیم و اقدامات مدیران و فرودستان آن‌ها در اجرای راهبرد سازمان تدوین می‌شوند (پیرس و رایبسون، ۱۳۸۴: ۵۲). سیاست دفاعی، خط‌مشی‌ها و راه کارهای یک دولت اعم از نظامی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و... برای بکارگیری عناصر قدرت ملی به منظور برقراری امنیت ملی و رفع تهدیدات داخلی و خارجی و رویارویی با حوادث غیرمترقبه است (نوروزی، ۱۳۸۵: ۴۱۹). از سیاست دفاعی دو معنا می‌توان برداشت کرد: در معنای اول، سیاست دفاعی خط‌مشی‌ها کلی (اعم از نظامی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و...) یک دولت به منظور رفع تهدیدات امنیتی است. از این منظر، سیاست دفاعی با اصطلاحاتی هم‌چون سیاست امنیت ملی و راهبرد ملی مترادف است. در معنای دوم، آن بخش از سیاست‌های یک دولت را که بیشتر متوجه مسائل نظامی است، سیاست دفاعی می‌نامند. از این دیدگاه، سیاست دفاعی با سیاست

نظامی مترادف است و در کنار دیگر سیاست‌های دولت مانند سیاست اقتصادی و سیاست آموزشی قرار می‌گیرد (حسینی جیردهی، ۱۳۷۳: ۴۵).

در ادامه مطالب و جهت تکمیل بحث فوق می‌توان گفت؛ دفاع به مجموعه اقداماتی گفته می‌شود که انسان برای حفظ و حراست از حیات، اعتقادات، سرزمین و... خود در برابر خطراتی که او را تهدید می‌کند، انجام می‌دهد. در موضوع اندیشه یا سیاست دفاعی، ساز و کار فلسفی و واقع‌گرایانه در موضوع دفع دشمن و بازدارندگی مؤثر، یک قاعده‌مبنایی است که اقدامات دفاعی را هدایت می‌کند یا تحت تأثیر قرار می‌دهد و می‌تواند به عنوان راهنمای عمل یا مبنایی برای پایداری و مقاومت در برابر ظلم و تجاوز معرفی شود و بنابراین، فایده و دستاورد عمده تعیین اصول در معقوله دفاعی، پی‌ریزی شالوده‌ای است که بتوان با اتکال به آن، ساختارهای لازم و مستحکم دفاعی و بازدارنده را ایجاد کرد تا این اصول بنیادین، استحکام روبنای آن را تضمین کند. بر این اساس، تفکر در مبنای اندیشه دفاعی اسلام، از مقدمات اولیه تنظیم امور دفاعی جامعه اسلامی به شمار می‌رود. همانند همه مسائل سیاسی و اجتماعی، اندیشه دفاعی در اسلام را می‌توان در دو منبع، مورد بررسی قرار داد. متون و منابع اولیه اسلام یعنی قرآن و دوم آرا و اندیشه‌های اندیشمندان بزرگ مسلمان نظیر امام خمینی^(ره) و مقام معظم رهبری^(حفظه‌الله) (واثق و همکاران، ۱۳۹۵: ۹۴). سیاست و اندیشه‌های دفاعی شامل سه مؤلفه اصلی است که عبارت است از: نحوه مواجهه با دشمن؛ تعیین مطلوبیت‌ها در مواجهه با تهاجمات و تعیین راه کار مطلوب در امر دفاع. پس لازمه سیاست دفاعی کارآمدی آن است که اولاً نحوه مواجهه با دشمن در مواقع ضروری معلوم شود و دوم اینکه بتوان از بهترین راه‌ها برای مواجهه با تهاجمات استفاده کرد و سوم اینکه راه کار مطلوب در امر دفاع مشخص شود تا پیروزی حاصل آید.

۱-۴- دفاع مقدس: به مجموعه مجاهدت‌ها، حماسه‌ها، پایمردی‌ها و فعالیت‌های متنوعی که ملت شریف و مسلمان ایران و نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران در طول هشت سال (۲۸۹۶ روز) در برابر تهاجم رژیم بعث عراق به خاک ایران اسلامی انجام داده‌اند و در این امتحان الهی سربلند و پیروز بیرون آمدند دوران دفاع مقدس می‌گویند (نوروزی، ۱۳۸۵: ۳۴۶).

۲- مبناها در اندیشه‌ها و سیاست‌های دفاعی انقلاب اسلامی

مبناها در سیاست دفاعی از سه رکن مهم نشأت گرفته است که عبارتند از: اصول و معیارهای دینی؛ اندیشه امامین انقلاب اسلامی و قانون اساسی (منصوری لاریجانی، ۱۳۷۹: ۲۹).

۲-۱- اصول و معیارهای دینی: اصولاً در حکومت دینی، رهبران باید بر اساس معیارهای دینی جامعه را اداره کنند و تمام تصمیم‌گیری‌ها و رهنمودها را با معیارهای دینی منطبق نمایند. از این جهت مهم‌ترین شاخصه حکومت دینی (در اینجا منظور ما حکومت اسلامی است) عبارتند از: ۲-۱-۱- عبودیت خالص: شکل‌گیری حکومت دینی به این جهت است که فلسفه حیات را تعریف کند و با الهام از جهان بینی اهداف زندگی را مشخص کرده، سمت و سوی جامعه را بر اساس آن تنظیم نماید. از این رو مهم‌ترین مأموریت انبیای الهی را می‌توان عبودیت دانست؛ زیرا در حلقه عبودیت؛ حقیقت حیات و فلسفه چگونگی و به کجا شدن معنی شده است. خداوند متعال با صراحت در این زمینه می‌فرماید: «لقد بعثنا فی کل امه رسولاً ان اعبدوا الله و اجتنبوا الطاغوت»؛ به تحقیق ما در هر امتی رسولی فرستادیم که بسوی عبودیت حق بیایند و از طاغوت دوری گزینند (سوره نحل/۳۶).

۲-۱-۲- تزکیه یا شناخت بی‌ابهام: معیار دیگر حکومت اسلامی تزکیه نفوس است، بدین معنا که انسان به‌طور روشن و شفاف حقایق دین خود را درک کند و بدان معتقد گردد، چنانچه خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: «هو الذی بعث فی الامیین رسولاً منهم یتلوا علیهم آیاته و یزکیهم و یعلمهم الکتاب و الحکمه و ان کانوا من قبل لفی ضلال مبین»؛ او خدایی است که از بین خود مردم رسولی را برانگیخت تا آیات خدا را بر آنان تلاوت کند تا آنان پس از تزکیه، کتاب و حکمت کنند و بیاموزند در حالی که قبل از آن در گمراهی آشکار بوده‌اند (سوره بینه/۲). از آنجا که بعد از «تزکیه» لفظ «کتاب» و «حکمت» آمده است، برمی‌آید که منظور از تزکیه، پالایش درون از تردیدها و شبهه‌ها نسبت به حقیقت دین و معیارهای دینی است و حکمت در واقع تحصیل حقایق اشیاء و امور است که جوهر یقین در معرفت به شمار می‌آید؛ یعنی معرفت نسبت به حقایق حکومت دینی و مبادی آن باید بی‌ابهام باشد.

۲-۱-۳- اقامه عدل و قسط: از مهم‌ترین خصوصیات اسلام، اقامه عدل و قسط در همه ابعاد فردی و اجتماعی است. چنانچه می‌فرماید: «لقد ارسلنا رسلنا بالبینات و انزلنا معهم الکتاب و

المیزان ليقوم الناس بالقسط»؛ به تحقیق ما رسولان را با حجت و دلیل فرستادیم و کتاب و میزان را با آنها همراه کردیم تا مردم به قسط قیام کنند (سوره حدید / ۲۵). البته عدل و قسط از نظر مفهومی با هم تفاوت دارند، اصولاً عدل تعیین منزلت می‌کند و قسط حق و حقوق آن منزلت یا جایگاه را تأمین می‌نماید.

۲-۱-۴- رهبری پویا و عشق آفرین: اصولاً عبودیت، معرفت پاک و روشن و عدالت، سه عنصر اصلی هستند که در اثر ترکیب در فرآیند جامعه، حرکتی جذاب و عشق آفرین را بوجود می‌آورند که لاجرم رهبری و هدایت منسجم آگاهانه را طلب می‌کنند، این حرکت جذاب که نشانه سیر سالم یک جامعه به سوی حق تعالی است، هر چه پاک‌تر و سالم‌تر باشد، تمایل او به پذیرش رهبری و هدایتگری او بیشتر است، چنانچه در قرآن کریم می‌خوانیم: «قل ان کنتم تحبون الله فاتبعونی یحبکم الله»؛ ای پیامبر! به آنها بگو اگر خدا را دوست دارید از من تبعیت کنید (سوره آل عمران/ ۳۱). تا خدا شما را دوست بدارد. یهودیان ادعا می‌کردند که خدا آنها را دوست دارد، لذا خدای متعال به پیامبر اکرم صلی الله علیه و اله فرمود: به آنها بگو اگر خدا را دوست دارند از تو تبعیت کنند تا این دوستی دوام و بقا پیدا کند؛ یعنی تعلق محبت خدا به بندگانش در سایه اطاعت از رهبری جامعه است، ضرورت این تعلق همان ذاتی بودن انسجام عناصر حکومت اسلامی به منظور هدایت و تربیت مردم است.

۲-۱-۵- ضرورت حکومت اسلامی: از طبیعت مشخصه‌های حکومت اسلامی برمی‌آید که مخصوص انسان‌های خاص در عصر خاصی نیست، بلکه این حکومت مأمور است تا فیض رحمت الهی را در عالمیان جاری کند، چنانکه در قرآن کریم می‌فرماید: «و ما ارسلناک الا رحمة للعالمین»؛ ما تو را نفرستادیم مگر اینکه رحمت الهی در همه عالم باشی (تحف العقول: ۲۳۸) و همچنین از آیه ذیل وجوب و استمرار حاکمیت و رهبری اثبات می‌شود: «و ما کان لمؤمن ولا مؤمنة اذا قضی الله و رسوله امرا ان یکون لهم الخیرة من امرهم و من یعص الله و رسوله فقد ضلّ ضلالاً مبیناً»؛ هیچ مرد و زن مؤمنی را در کاری که خدا و رسولش حکم کردند اختیاری نیست. هر کس از خدا و رسولش نافرمانی کند سخت در گمراهی افتاده است. همان‌طور که بیان شد مهم‌ترین شاخصه حکومت اسلامی آمیختگی رهبری اسلامی با ارکان حکومت است. به‌طوری که این آمیختگی مرکز ثقل تربیت و هدایت به حساب می‌آید و از اینجا است که ثبات و دوام رهبری

در ولایت فقیه نشان داده می‌شود؛ یعنی امکان ندارد ضرورت حکومت را بپذیریم اما رهبری را از آن ضرورت استثنا کنیم، زیرا رهبری جزء لاینفک حکومت اسلامی است و ارکان حکومت، بدون رهبری نه معنا می‌شوند و نه منشأ اثر واقع می‌گردند؛ بنابراین مشروعیت رهبری از آمیختگی آن با متن احکام دینی ناشی می‌شود که تربیت و هدایت انسان‌ها را در مجرای دین میسر می‌سازد، چنانچه حضرت امام حسین^(ع) به این نکته ظریف این‌گونه اشاره فرمودند: «مجارى الامور و الاحکام على أیدی العلماء بالله و الامناء على حلاله و حرامه»؛ جریان امور و احکام اسلامی به دست علمای دینی است که بر حلال و حرام خدا امین هستند (تحف العقول: ۲۳۸).

در تبیین ریشه همه امنیت‌ها باید گفت که بستر تربیت و هدایت، امنیت روانی و اجتماعی مردم است و به همین لحاظ درجه اهمیت امنیت روانی و روحی مردم نیز بیشتر از امنیت اجتماعی است و تکیه‌گاه امنیت روانی در امت، عدالت رهبری است، ملکه بودن عدالت در رهبر به عنوان شرط مهم رهبری نیز از اینجا ناشی می‌شود؛ بنابراین وقتی مردم رهبرشان را عادل یافتند، به او اعتماد می‌کنند و این اعتماد پایه و اساس هر نوع امنیتی را تشکیل می‌دهد. از این‌رو امام حسین^(ع) می‌فرمایند: «فلعمری ما الامام الا الحاکم بالکتاب. القائم بالقسط و الدائن بدین الله و السلام»؛ سوگند به جانم، امام کسی است که به قرآن حکم کند و با مردم به عدالت رفتار نماید و به دین خدا پایبند باشد (میزان الحکمه). بدین ترتیب رهبر الهی با عدالت، امنیت درونی و برونی مردم را تضمین می‌کند و این امر زمینه اطاعت صادقانه مردم را فراهم می‌کند و رهبری با نفوذ در اعماق جان انسان‌ها به سهولت امر تربیت و هدایت مردم را انجام می‌دهد و این حقیقت ولایت و رهبری در اسلام است که ضرورت علی الدوام را موجب می‌شود.

۲-۲- قانون اساسی: دومین مبنا برای تبیین سیاست دفاعی، قانون اساسی است که نقش رهبری را در ساختار دفاعی کشور عمدتاً بر اساس اصول ۱۱۰ و ۱۱۳ و ۱۷۶ مورد توجه قرار داده است. در اصل ۱۱۰ می‌توان مواردی را به عنوان مبنای قانونی جایگاه رهبری در سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران مورد تأکید قرار داد. این موارد عبارتند از:

- ۱- تعیین سیاست‌های کلی نظام جمهوری اسلامی ایران (از جمله سیاست‌های دفاعی)؛
- ۲- نظارت بر حسن اجرای سیاست‌های کلی نظام (از جمله نظارت بر اجرای سیاست‌های دفاعی نظام سیاسی)؛

۳- فرماندهی کل نیروهای مسلح (و مسئولیت‌هایی که با توجه به این سمت دارا خواهند بود)؛

۴- اعلام جنگ و صلح و بسیج نیروها (با توجه به برآورد موضوع، تحلیل محیط عملیاتی و بازتاب‌های آن سیاست و شرایط کلی نظام سیاسی)؛

۵- نصب و عزل و قبول استعفای رئیس ستاد مشترک ارتش جمهوری اسلامی، فرماندهی کل سپاه پاسداران انقلاب اسلامی و فرماندهان عالی رتبه نیروهای نظامی و انتظامی؛

۶- حل اختلاف و تنظیم روابط قوای سه گانه.

در جهت اجرا و انجام اهداف فوق، شورای عالی امنیت ملی در میان مقامات نظامی (که عمدتاً از سوی مقام معظم رهبری^(مدظله‌العالی) تعیین می‌گردند)، با حضور رؤسای قوای سه گانه، رئیس ستاد کل نیروهای مسلح، عالی‌ترین مقام ارتش و سپاه در ارتباط با مورد و یا وظیفه‌ای خاص و دو نفر نماینده مقام معظم رهبری^(مدظله‌العالی) تشکیل می‌گردد. (علاوه بر افراد فوق وزرای خارجه، کشور، اطلاعات و رئیس سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور نیز شرکت دارند).

کلیه مصوبات این شورا، صرفاً بعد از تصویب مقام معظم رهبری^(مدظله‌العالی) لازم‌الاجرا می‌باشد. این امر نقش مقام معظم رهبری^(مدظله‌العالی) را در برنامه‌ریزی، سازماندهی، ارائه خط‌مشی و رویه رفتاری برای نیروهای مسلح و همچنین ارائه استراتژی و سیاست دفاعی مشخص و متمایز می‌سازد. به این ترتیب مقام معظم رهبری^(مدظله‌العالی) با توجه به جایگاه مهمی که دارا می‌باشد، در ساختار دفاعی جمهوری اسلامی ایران نقش تعیین کننده و منحصر به فردی دارند؛ به گونه‌ای که می‌توان گفت، از یک سو مشروعیت بسیاری از تصمیمات، ناشی از تصویب مقام معظم رهبری^(مدظله‌العالی) بوده و از سوی دیگر می‌توان به نقش رهبری و تأثیر رهنمودهای ایشان در تبیین استراتژی دفاعی کشور که در جهت کاهش یا خنثی کردن تهدیدات بالقوه و بالفعل مورد توجه قرار می‌گیرد، اشاره نمود. از این رو سعی می‌شود تا با توجه به رهنمودها، دیدگاه‌ها و نظرات مقام معظم رهبری^(مدظله‌العالی) به تبیین سیاست دفاعی نظام جمهوری اسلامی پردازیم تا راه کارهای افزایش توان دفاعی و قدرت ملی کاملاً روشن شوند (منصوری لاریجانی، ۱۳۷۹: ۴۰).

۲-۳- سیاست‌های دفاعی حضرت امام خمینی^(ره) بنیان‌گذار انقلاب اسلامی ایران در دفاع مقدس: در ادامه به صورت مبسوط شرح داده خواهد شد.

۳- سیاست‌های دفاعی حضرت امام خمینی^(ره) در هشت سال دفاع مقدس:

یکی از مهم‌ترین جنبه‌های گفتمان انقلاب اسلامی را می‌توان در اندیشه‌ها و سیاست‌های دفاعی آن مورد بررسی قرار داد. در این زمینه، امام خمینی^(ره) در جریان انقلاب اسلامی و به ویژه در دوران جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، دکترین دفاعی جدیدی را بنا نهادند. سیاست این دکترین که در قالب دیپلماسی جهاد، فرهنگ شهادت‌طلبی و استراتژی بازدارندگی مردمی طراحی شد، برخلاف الگوهای رایج در بررسی میزان و ملاک قدرت یک کشور، عناصر غیرمادی و هنجاری را وارد ادبیات روابط بین‌الملل کرد (دهشیری، ۱۳۷۹: ۱۱۰-۱۶۳).

۳-۱- وجوب و استقامت در دفاع از منظر امام^(ره)

۳-۱-۱- دفاع از اسلام و وظیفه همگانی: ((اکنون وظیفه عموم مسلمانان و خصوص علمای اعلام و روشنفکران و دانشگاهی‌های علوم قدیمه و جدیده است که برای دفاع از اسلام عزیز و حفظ احکام حیات‌بخش آنکه ضامن استقلال و آزادی است و از میهن بزرگ خود که مهد بزرگان و آزادی‌خواهان بوده و اکنون در شرف سقوط است از فرصت استفاده کند و گفتنی‌ها را بگویند و بنویسند و به گوش مقامات بین‌المللی و سایر جوامع بشری برسانند و بر ارتش و سران آن است که خود را از ننگ اسارت در دست اجانب نجات دهند و مملکت خود را از هلاکت و سقوط برهانند)) (صحیفه نور، جلد ۱: ۲۵۰).

۳-۱-۲- دفاع از اسلام مستلزم رنج‌هاست: ((ملت باید بداند که آزادی‌خواهان جهان به آسانی به آزادی دست نیافته‌اند. پیغمبر بزرگ اسلام^(ص) با آن زحمات و رنج‌های طاقت‌فرسا در راه هدف از جهاد با ستمکاران تا آخر عمر دست نکشید، امیرالمؤمنین^{علیه‌السلام} عمر خود را در پیکار با ستمگران که خود را مسلمان معرفی می‌کردند به سر برد. دفاع از حق و اسلام از بزرگترین عبادات است)) (صحیفه نور، ج ۲: ۸۸).

۳-۱-۳- تربیت مجاهد مقابل کفار: ((اسلام رزمنده می‌خواهد، جنگجو می‌خواهد در مقابل کفار، در مقابل آنهایی که هجوم می‌کنند به مملکت ما، اسلام مجاهد می‌خواهد درست کند، نمی‌خواهد یک نفر آدم عیاش درست کند)) (صحیفه نور، ج ۹: ۷۴).

۳-۱-۴- وجوب دفاع همگانی در برابر هجوم دشمن: ((اگر خدای نخواست زمانی یک

هجومی به مملکت اسلامی بشود باید همه مردم زن و مرد حرکت کنند. مسأله دفاع این طور نیست که تکلیف منحصر به مرد باشد یا اختصاص به یک دسته‌ای داشته باشد، همه باید بروند و از مملکت خود دفاع بکنند)) (صحیفه نور، ج ۱۱: ۱۱۷).

۳-۱-۵- دفاع تا سر حد جان: ((آمریکای جنایتکار و شوروی بدانند که ما با تمام قدرت در مقابل تجاوز هر دولتی به کشور ما ایستاده و از میهن عزیز و اسلام بزرگ تا سر حد جان دفاع می‌کنیم)) (صحیفه نور، ج ۱۱: ۲۴۴).

۳-۱-۶- دفاع تکلیف شرعی و ملی: ((دفاع از اسلام و کشور اسلامی، امری است که در مواقع خطر تکلیف شرعی، الهی و ملی است و بر تمام قشرها و گروه‌ها واجب است)) (صحیفه نور، ج ۱۱: ۲۷۵).

۳-۱-۷- دفاع وظیفه همگانی: ((وظیفه ماست که در مقابل ابرقدرتها بایستیم و قدرت ایستادن هم داریم)) (صحیفه نور، ج ۱۲: ۱۹).

۳-۱-۸- لزوم مهیا شدن برای دفاع: ((قضیه جهاد یک قضیه است، قضیه دفاع قضیه دیگر. قضیه جهاد یک شرایطی دارد، برای اشخاص خاصی هست، برای گروه معینی هست با شرایطی، لکن قضیه دفاع، عمومی است. مرد، زن، بزرگ، کوچک، پیر، جوان همان‌طوری که عقل انسان هم حکم می‌کند که اگر کسی هجوم آورد برای منزل یک کسی، اهالی آن منزل، هر یک که هست دفاع می‌کنند از خودشان. اگر چنانچه هجوم آورد کسی به شهر یک کسی، اهالی شهر برای حفظ جهات خودشان دفاع می‌کنند دیگر اینجا هیچ شرطی نیست، همه دفاع باید بکنند؛ و اگر به کشور ما، کشور اسلامی ما هجوم بکنند و بخواهند تعدی بکنند، تجاوز بکنند، بر همه افراد مملکت، بر همه افراد کشور، چه زن، چه مرد کوچک، بزرگ، اینجا دیگر شرطی نیست، بر همه واجب است که دفاع کنند و لهذا حال دفاع فرق دارد با حال جهاد، حال جهاد شرایط دارد، حال دفاع شرطی ندارد، باید دفاع بکنند حتی یک پیرمردی هم که خیلی کار از او نمی‌آید باید شرکت کند در دفاع، آن قدر که می‌تواند دفاع کند)) (صحیفه نور، ج ۱۲: ۴۴).

۳-۱-۹- وجوب دفاع از اسلام: ((امروز جنگ بین اسلام و کفر است و بر همه مسلمین واجب است که دفاع کنند از اسلام)) (صحیفه نور، ج ۱۳: ۱۰۴).

۳-۱-۱۰- دفاع بر همه واجب است: ((تکلیف ما این است که از اسلام صیانت کنیم و حفظ

کنیم اسلام را، کشته بشویم تکلیف را عمل کردیم، بکشیم هم تکلیف را عمل کردیم. این همان منطقی است که ما در اول هم که با این رژیم فاسد پهلوی مخالفت می کردیم منطق ما همین بود منطق این نبود که ما حتماً باید پیش ببریم، منطق این بود که برای اسلام مشکلات پیدا شده است، احکام اسلام دارد از بین می رود، مظاهر اسلام دارد از بین می رود و ما مکلفیم که به واسطه قدرتی که هر چه قدرت داریم مکلفیم که با آنها مقابله کنیم، کشته هم بشویم اهمیتی ندارد، بکشیم هم که انشاء الله موفق خواهیم شد به جنت و به بهشت انشاء الله. شما هیچ وقت از هیچ چیز هراس نداشته باشید. شما برای حفظ اسلام دارید جنگ می کنید و او (صدام حسین)، برای نابودی اسلام. الان اسلام به تمامه در مقابل کفر واقع شده است و شما باید از اسلام پایداری کنید و حمایت کنید و دفاع کنید، دفاع یک امر واجبی است بر همه کس، بر هر کس که هر مقدار قدرت دارد باید دفاع بکند از اسلام)) (صحیفه نور، ج ۱۳: ۱۰۹).

۳-۱-۱۱- دفاع اطاعت امر خداست: ((دفاع بر هر مسلمی، بر هر انسانی دفاع واجب است و ما به حسب امر خدا دفاع کردیم از خودمان و دفاع از اسلام، نه دفاع از کشور خودمان فقط)) (صحیفه نور، ج ۱۳: ۱۶۵).

۳-۱-۱۲- دفاع از اسلام یک امر عمومی: ((همه توجه داشته باشند که ما وظیفه داریم که این اسلامی که الان به ما رسیده حفظش کنیم تا آن فرد آخری هم که خدای نخواست کشته می شود موظف است برای حفظ اسلام، برای دفاع از ملت، دفاع از کیان اسلامی، دفاع از کشور اسلامی تا آن آخر زن و مرد، بچه و بزرگ مکلفند که دفاع کنند. مسأله دفاع یک امر عمومی است برای همه، هر کس قدرت دارد دفاع کند. به هر مقدار که قدرت دارد دفاع کند از کشور اسلام، باید دفاع کند. اسلام و احکام اسلام آن قدر اهمیت دارد که پیغمبرها برای احکام خدا و برای خدا خودشان را فدا کردند و در اسلام از صدر اسلام به بعد بزرگان اسلام خودشان را فدا کردند برای اسلام. وقتی یک همچون مطلبی است و یک همچون امانتی از جانب خدای تبارک و تعالی به ما سپرده شده است ما موظف هستیم همه مان برای حفظش؛ و نباید بترسیم از اینکه چند نفر کشته شدند. چند نفر را با بمب کشتند، چند نفر را انفجار حاصل شد. هیچ ابداً این حرف ها نیست، اسلام نه وابسته به من هست و نه وابسته به تو، اسلام از خداست و همه ما مکلف برای حفظ او هستیم و با قدرت و قوت حفظ می کنیم او را... وقتی کشور اسلام مورد تهدید دشمن های اسلام هست دفاع

از کشور اسلام و نوامیس مسلمین بر همه ما، بر تمام ما واجب است، با همه کوشش واجب است... ما برای حفظ اسلام دفاع باید بکنیم. برای حفظ مملکت اسلامی دفاع باید بکنیم... ما که اسلام را خواستیم و می‌خواهیم، اسلام اجازه نمی‌دهد که ما تعدی کنیم به یک کشوری، لکن فرموده که اگر به شما تعدی کردند، بزنید تو دهانشان)) (صحیفه نور، ج ۱۵: ۹۸).

۳-۱-۱۳- **دفاع حق انسانی:** ((بسیاری از امور است که انسان از آن خوشش نمی‌آید، لکن وقتی که تحقق پیدا کرد می‌بیند خیرش در آن بوده است «عسی ان تکرهوا شیئا و هو خیر لکم»^۱ (بقره/۲۱۶)، ما و ملت اسلامی ما جنگجو و هجوم‌گر نبوده‌ایم و نیستیم و از این جنگ تحمیلی هم خوشمان نمی‌آمد و کراحت داشتیم که دو طایفه از مستضعفان به تحریک مستکبران و تحریک امریکا و اغفال حزب بعث به روی یکدیگر حربه بگشایند و آتش، لکن همه می‌دانیم و همه هم در جهان می‌دانند که این جرم متوجه به حزب بعث و صدام و صدامیان است. در عین حالی که ما از جنگ گریزان هستیم، لکن دفاع که حق هر انسانی است و واجب است بر هر انسانی دفاع از خود و دفاع از کشور خود و دفاع از دین خود، ما به عنوان دفاع در مقابل این قدرتها ایستادیم)) (صحیفه نور، ج ۱۵: ۲۴۰).

۳-۱-۱۴- **عقلی بودن دفاع:** ((دفاع که یک مسئله عقلی است، یک مسئله‌ای است که حتی حیوانات هم اصلاً وقتی بخواهند حمله کنند دفاع می‌کنند. دفاع یک مسئله طبیعی است)) (صحیفه نور، ج ۱۶: ۱۹۳).

۳-۱-۱۵- **عدم نیاز به مجوز در دفاع:** ((دفاع را احدی از مسلمین نیست که احدی از علمای اسلام نیست؛ که - از دفاع - بگوید دفاع در اسلام نیست. دفاع هیچ احتیاج به یک ولی‌ای ندارد، هیچ احتیاج به یک امامی ندارد. تمام مسلمین اجر یک وقت بنا شد برشان هجمه بشود، خودشان باید دفاع کنند، مستقلند در این امر؛ و کشور ایران مستقلاً، ولو این که ولی فقیه هم نگوید، ولو این که علما هم نگویند - با این که می‌گویند آنها هم - مردم مکلف شرعی هستند به این که دفاع کنند و حکم عقلشان این است که از کشور خودشان، از ناموس خودشان، از مال خودشان دفاع کنند)) (صحیفه نور، ج ۱۹: ۱۳۷).

۱- بسا چیزی را خوش نمی‌دارید و آن برای شما نیکوست.

۳-۱-۱۶- وجوب تعلیم دفاع: ((من امیدوارم که شما بپذیرید و شما هم به آن وظایفی که باید عمل کنید که هم در میدان تحصیل که یکی از امور مهمه است مجاهده کنید و هم در میدان دفاع از اسلام، این از مهماتی است که بر هر مردی، بر هر زنی، بر هر کوچک و بزرگی جزء واجبات است. دفاع از اسلام، دفاع از کشور اسلامی، احدی از علمای اسلام، احدی از اشخاص که در اسلام زندگی کرده‌اند و مسلم هستند، در این جهت خلاف ندارند که این واجب است. آن چیزی که محل حرف است - قضیه - محل صحبت است، قضیه جهاد اولی است، آن بر زن واجب نیست، اما دفاع از حریم خودش، از کشور خودش، از زندگی خودش، از مال خودش و از اسلام، دفاع بر همه واجب است. اگر دفاع بر همه واجب شد، مقدمات دفاع هم باید عمل بشود، از آن جمله قضیه اینکه ترتیب نظامی بودن، یاد گرفتن انواع نظامی بودن را برای آنهایی که ممکن است، این طور نیست که - ما - واجب باشد بر ما که دفاع کنیم و ندانیم چه جور دفاع کنیم، باید بدانیم چه جور دفاع می‌کنیم)) (صحیفه نور، ج ۱۹: ۲۸۰).

۳-۱-۱۷- ضرورت آمادگی دفاعی: ((قوای خودتان را مجهز بکنید و تعلیمات نظامی پیدا کنید و به دوستانان تعلیم دهید، به همه اشخاصی که همین طوری راه می‌روند تعلیمات نظامی بدهید، مملکت اسلامی باید همه‌اش نظامی باشد و تعلیمات نظامی داشته باشد. یکی از ابواب فقه باب رمی است، باب تیراندازی است، آن وقت تیراندازی بوده، حالا هم تیراندازی هست به یک طور دیگری.

در اسلام با اینکه رهان^۱، یعنی یک چیزی را بگذارند برای چیزی که نظیر قمار بازی می‌شود حرام است، برای تیراندازی حرام نیست، برای اسب دوانی حرام نیست. سبق و رمایه^۲، یکی از مسائل فقه است برای اینکه برای همه افراد مستحب است که سواری را یاد بگیرند. حالا اتومبیل سواری و رانندگی را یاد بگیرند و برای همه است که تیراندازی را یاد بگیرند، فنون جنگی را یاد بگیرند. باید ملت ما جوان‌هایشان مجهز باشند به همین جهاز و علاوه بر جهاز دینی و ایمانی که دارند مجهز به جهازهای مادی و سلاحی هم باشند و یاد گرفته باشند. این طور نباشد که یک تفنگی که دستشان آمد ندانند که با آن چه کنند. باید یاد بگیرند و یاد بدهند. جوان‌ها را یادشان

۱- شرط بندی.

۲- اسب دوانی و تیراندازی که شرط بندی به خاطر آن حرام نیست.

بدهید، همه جا باید این طور بشود که یک مملکتی بعد از چند سالی که بیست میلیون جوان دارد، بیست میلیون تفنگدار داشته باشد و بیست میلیون ارتش داشته باشد و یک چنین مملکتی آسیب پذیر نیست و الان هم الحمد الله آسیب پذیر نیست. الان هم ما پشتیبانمان خداست و ما برای او نهضت کردیم، برای پیاده کردن دین او نهضت کردیم و خدا با ماست و من امیدوارم که شکست برای شما نباشد)) (صحیفه نور، ج ۱۰: ۲۳۹).

۳-۱-۱۸- لزوم تفکر دفاعی برای جوانان: ((باید هر جوانی یک نیرو باشد برای دفاع از اسلام)) (صحیفه نور، ج ۱۹: ۱۳۹).

۳-۱-۱۹- توصیه به استقامت در دفاع: ((ما باید امروز تحمل کنیم، صبر باید بکنیم. «فاستقم کما امرت و من تاب معک» این چیزی بود که پیغمبر اکرم گفت: «من شیبتهی سورة هود» من به واسطه این، آن هم به خاطر اینکه «من تاب معک» بود برای اینکه می دید نمی تواند استقامت شد ما باید استقامت کنیم، باید حفظ کنیم، باید صبر کنیم)) (صحیفه نور، ج ۱۸: ۱۸۶).

۳-۲- ابعاد و اهداف اندیشه دفاعی از منظر امام خمینی (ره): اندیشه های دفاعی، به شیوه های راهبردی در دفاع اطلاق می شود. با نظر به این که هر نوع دفاع، سیاست خاص خود را می طلبد، روش مطلوب آن است که با بیان ابعاد دفاع، اهداف مربوط به هر یک را تبیین نماییم. دفاع ابعاد مختلفی دارد که مهمترین آنها عبارتند از: دفاع سیاسی، دفاع نظامی، دفاع فرهنگی و دفاع اقتصادی که بر اساس این تقسیم، به بررسی اهداف هر کدام از آنها از منظر امام (ره) می پردازیم:

۳-۲-۱- اهداف دفاع سیاسی. مهمترین اهدافی که امام خمینی (ره) به عنوان رهبر و بنیانگذار نظام مقدس جمهوری اسلامی، در زمینه سیاسی ترسیم فرمودند، عبارتند از:

الف) تثبیت اقتدار نظام جمهوری اسلامی: امام راحل (ره) با سقوط رژیم ستمشاهی، قطع سلطه امریکا، دفع شرارت های گروهک های منحرف داخل کشور و حذف شعارهای انحرافی از اذهان مردم و ترویج اسلام و ارزش های متعالی آن را، به عنوان اساس و شالوده تثبیت شده انقلاب اعلام کردند و همه کسانی را که در مرحله تثبیت نظام فداکاری کرده بودند، مورد تقدیر و تشکر قرار داده اند: «من از همه قوای مسلح ... و سایرین باید تشکر کنم که با قدرت خود؛ این جمهوری اسلامی را تثبیت کردند و دشمنان چه در داخل و چه در خارج، باید بدانند که جمهوری اسلامی

به کوری چشم ابرقدرت‌ها و به کوری چشم امثال منافقین و مخالفین با جمهوری اسلامی، تثبیت شده است و خللی ان شاء الله در او وارد نخواهد شد» (صحیفه نور، ج ۲۰: ۴۷).

ب) صدور و انقلاب و انتقال ارزش‌های آن به کشورهای اسلامی و جهان: امام خمینی^(ره) با اعتقاد راسخ به این که مردم جهان، خصوصاً ملل اسلامی، تشنه فرهنگ اسلامی ناب محمدی^(ص) هستند، مصمم بودند به هر وسیله ممکن، پیام انقلاب و داستان رشادت و حماسه ملت ایران در سرنگونی رژیم ستمشاهی و بازگشت به مقام عزت و شرافت را، به گوش جهانیان برسانند تا آنان نیز با تاسی به ملت ایران، علیه حاکمان ستمگر و دست‌نشاندهان استکبار جهانی به پا خیزند: «مسئله دیگر، صدور انقلاب است که بارها گفته‌ام ما با کسی جنگی نداریم، امروز انقلاب ما صادر شده است؛ در همه جا اسم اسلام است و مستضعفین به اسلام چشم دوخته‌اند؛ باید با تبلیغات صحیح، اسلام، را آن گونه که هست، به دنیا معرفی نمایید. وقتی ملت‌ها اسلام را شناختند، قهراً به آن روی می‌آورند و ما چیزی جز پیاده شدن احکام اسلام در جهان نمی‌خواهیم» (صحیفه نور، ج ۱۵: ۲۰۰).

ج) مبارزه دائمی با ظلم و استکبار جهانی و قطع سلطه آن: حضرت امام^(ره) با علم به این مطلب می‌فرمایند: «من باز می‌گویم همه مسئولان نظام و مردم ایران باید بدانند که غرب و شرق تا شما را از هویت اسلامیتان، به خیال خام خودشان، بیرون نبرند، آرام نخواهند نشست. نه از ارتباط با متجاوزان خشنود شوید و نه از قطع ارتباط با آنان رنجور. همیشه با بصیرت و چشمانی باز، به دشمنان خیره شوید و آنان را آرام نگذارید که اگر آرام گذارید، لحظه‌ای آرامتان نمی‌گذراند» (صحیفه نور، ج ۲۱: ۱۰۹).

د) بیداری ملت‌ها: ایشان می‌فرمایند: «انقلاب اسلامی ما تاکنون کمینگاه شیطان و دام صیادان را به ملت‌ها نشان داده است. جهان‌خوران و سرمایه‌داران و وابستگان آنان توقع دارند که ما شکسته شدن نونهالان و به چاه افتادن مظلومان را نظاره کنیم و هشدار ندهیم و حال آنکه این وظیفه اولیه ما و انقلاب اسلامی ماست که در سراسر جهان صدا زنیم که ای خواب‌رفتگان! ای غفلت‌زدگان! بیدار شوید و به اطراف خود نگاه کنید که در کنار لانه‌های گرگ منزل گرفته‌اید ... آمریکا و شوروی در کمین نشسته‌اند و تا نابودی کاملتان از شما دست بر نخواهند داشت ... و امروز همه مصیبت و عزای آمریکا و شوروی و غرب در این است که نه تنها ملت ایران از

تحت‌الحمايگی آنان خارج شده است که دیگران را هم به خروج از سلطه جباران دعوت می‌کند» (صحیفه نور، ج ۲۰: ۲۳۷).

ه) احیای اقتدار و عزت مسلمین: امام راحل^(ره)، احیای اقتدار و عزت مسلمین را از اهداف مهم انقلاب اسلامی دانسته و می‌فرماید: «من به صراحت اعلام می‌کنم که جمهوری اسلامی ایران، با تمام وجود برای احیای هویت اسلامی مسلمانان در سراسر جهان سرمایه‌گذاری می‌کند و دلیلی هم ندارد که مسلمانان جهان را به پیروی از اصول تصاحب قدرت در جهان دعوت نکند و جلوی جاه‌طلبی و فزون‌طلبی صاحبان قدرت و پول و فریب را نگیرد» (صحیفه نور، ج ۲۰: ۲۳۸).

و) حمایت از محرومان و مستضعفان: حضرت امام^(ره) رسیدگی به مشکلات و مسائل مسلمانان و حمایت از محرومان جهان را، از اصول مهم سیاست خارجی جمهوری اسلامی می‌داند: «ما باید در ارتباط با مردم جهان و رسیدگی به مشکلات و مسائل مسلمانان و حمایت از مبارزان و گرسنگان و محرومان با تمام وجود تلاش نماییم و این را باید از اصول سیاست خارجی خود بدانیم» (صحیفه نور، ج ۲۰: ۲۳۸).

ز) قطع ریشه‌های فساد: حضرت امام^(ره)، سه عنصر صهیونیسم، سرمایه‌داری و کمونیسم را، ریشه‌های اصلی فساد در جهان بشریت دانسته و نابودی آنها را از اهداف مهم سیاسی انقلاب اسلامی می‌داند: «ما درصدد خشکانیدن ریشه‌های فاسد صهیونیسم، سرمایه‌داری و کمونیسم در جهان هستیم. ما تصمیم گرفته‌ایم به لطف و عنایت خداوند بزرگ، نظام‌هایی را که بر این سه پایه استوار گردیده‌اند، نابود کنیم و نظام اسلام رسول الله^(ص) را در جهان استکبار ترویج نماییم و دیر یا زود، ملتهای دربند شاهد آن خواهند بود» (صحیفه نور، ج ۲۰: ۲۳۲).

پس از بیان اهداف دفاع سیاسی، امام راحل^(ره) راه‌های دستیابی به آن را نیز مشخص فرمودند که اصطلاحاً می‌توان آن را «استراتژی دفاع سیاسی» نامید. البته این شیوه‌های راهبردی که منبعث از بینش فقهی و قرآنی امام راحل^(ره) است، درخور توجه و اهمیت بسیار می‌باشد که اهم این شیوه‌ها عبارتند از: ایجاد تشکل در حرکت‌های اسلامی؛ ایجاد توازن قوا؛ عدم پذیرش سیادت کفر و شرک جهانی؛ قیام ملت‌ها؛ رعایت و حفظ همیشگی سیاست بین‌المللی اسلام، نه‌راسیدن از دشمن و نترسیدن از انزوا (منصوری لاریجانی، ۱۳۷۷: ۵۹).

ردیف	مفهوم	گزاره	منبع
۱	تثبیت اقتدار نظام	شمنان چه در داخل و چه در خارج، باید بدانند که جمهوری اسلامی به کوری چشم ابرقدرت‌ها و ... با جمهوری اسلامی، تثبیت شده است	(صحیفه نور، ج ۲۰: ۴۷)
۲	صدور انقلاب	مسأله دیگر، صدور انقلاب است که بارها گفته‌ام ما با کسی جنگی نداریم، امروز انقلاب ما صادر شده است؛ در همه جا اسم اسلام است و...	(صحیفه نور، ج ۱۵: ۲۰۰)
۳	مبارزه با استکبار	همیشه با بصیرت و چشمانی باز، به دشمنان خیره شوید و آنان را آرام نگذارید که اگر آرام گذارید، لحظه‌ای آرامتان نمی‌گذراند	(صحیفه نور، ج ۲۱: ۱۰۹)
۴	بیداری ملت‌ها	حال آنکه این وظیفه اولیه ما و انقلاب اسلامی ماست که در سراسر جهان صدا زنیم که ای خواب رفتگان! ای غفلت‌زدگان! بیدار شوید و...	(صحیفه نور، ج ۲۰: ۲۳۷)
۵	احیای اقتدار مسلمین	من به صراحت اعلام می‌کنم که جمهوری اسلامی ایران، با تمام وجود برای احیای هویت اسلامی مسلمانان در سراسر جهان سرمایه‌گذاری می‌کند و ...	(صحیفه نور، ج ۲۰: ۲۳۸)
۶	حمایت از محرومان	ما باید در ارتباط با مردم جهان و رسیدگی به مشکلات و مسائل مسلمانان و حمایت از مبارزان و گرسنگان و محرومان با تمام وجود تلاش نماییم و...	(صحیفه نور، ج ۲۰: ۲۳۸)
۷	قطع ریشه‌های فساد	ما درصدد خشکانیدن ریشه‌های فاسد صهیونیسم، سرمایه‌داری و کمونیسم در جهان هستیم	(صحیفه نور، ج ۲۰: ۲۳۲)

۳-۲-۲- اهداف دفاع نظامی: شمار اهداف دفاع نظامی از منظر امام راحل^(ره) بسیار است که

می‌توان در موارد زیر آنها را خلاصه کرد :

الف) دفع تجاوز دشمن: در سیاست اسلامی جنگ اصالت ندارد؛ دعوت به صلح و آرامش، هویت اصلی دین است؛ اما اگر کسی یا دولتی اقدام به تجاوز کند، وظیفه همه مسلمانان است که برای دفع تجاوز قیام کنند. امام راحل^(ره) بر اساس همین بیش و اندیشه می‌فرمایند: «ما به تبع اسلام، با جنگ همیشه مخالفیم و میل داریم که بین همه کشورها آرامش و صلح باشد؛ لکن اگر

جنگ را بر ما تحمیل کنند، تمام ملتمان جنگجو است» (صحیفه نور، ج ۱۳: ۱۱۶).

ب) حفظ اسلام: امام راحل^(ره) وقوع جنگ در هر شرایطی را شیخون جبهه کفر علیه اسلام می‌دانستند و معتقد بودند که مجاهدان و رزمندگان از حیثیت اسلام و نظام اسلامی دفاع می‌کنند و فرموده‌اند: «شما برای حفظ اسلام دارید جنگ می‌کنید» (صحیفه نور، ج ۱۳: ۱۰۹).

ج) دفاع از مرز جغرافیایی و تمامیت ارضی کشور: در سیاست دفاعی امام راحل^(ره)، اشغال حتی یک وجب از خاک میهن اسلامی غیر قابل تصور است. از این جهت در بیان انتظار خود از نیروهای مسلح و مدافعان سلحشور فرمودند: «امروز، روزی است که ملت ما باید دست در دست سپاه و ارتش نجیب و دلیر گذاشته و به دشمنان بفهمانند که بر فرض محال اگر وارد شهری شدند، تازه با مردمی مسلح و جنگجو مواجه خواهند شد که از وجب به وجب شهرشان دفاع می‌نمایند.» (صحیفه نور، ج ۱۳: ۹۸).

د) دفاع از استقلال و شرف ملت: به اعتقاد امام راحل^(ره)، وقتی تجاوزی علیه یک ملت انجام می‌شود، دفاع و پایداری همهٔ آحاد ملت باید در حدی باشد که به استقلال و عزت آنان لطمه‌ای وارد نگردد. جنگ فرصتی است که مسلمانان باید اقتدار و شجاعت باطنی خود را در آن ظاهر کنند و آنچه‌ان عرصه را بر دشمنان تنگ نمایند که به عذرخواهی و تسلیم وادار شوند. امام راحل^(ره) معتقدند که عزت و دین و دین‌باوران در جنگ شناخته می‌شود: «جنگ جنگ است و عزت و شرف میهن و دین ما در گروی همین مبارزات است» (صحیفه نور، ج ۱۳: ۹۸).

ه) تنبیه متجاوز و جبران خسارت: یکی از اهداف مهم در دفاع نظامی، تضمین امنیت و صلح شرافتمدانه است که بدون تنبیه متجاوز و پرداخت غرامت و تأمین ضرر و زیان ناشی از تجاوز محقق نخواهد شد؛ امام راحل^(ره) فرمودند: «تا از خانهٔ ما بیرون نروید و تا جرم‌هایی که کردید معلوم نشود که شما مجرم هستید و تا ضررهایی که به ایران زدید، جبران نشود، صلح معنا ندارد» (صحیفه نور، ج ۱۶: ۷۶). پس از بیان اهداف دفاع نظامی، امام راحل^(ره) روش‌های دستیابی به آن را نیز مشخص فرمودند. سیاست‌های مورد نظر در دفاع نظامی، شیوه‌های عام دفاعی است و شیوه‌ها و تاکتیک‌های خاص میدان‌های نبرد، در این جا بحث نمی‌شود. بدین ترتیب اگر عنوان «سیاست دفاعی» را به کار ببریم، مناسب‌تر است، فلذا عمده‌ترین روش‌ها در دفاع نظامی را می‌توان به شرح زیر بیان کرد: آمادگی رزمی؛ آمادگی جسمی؛ آمادگی روحی؛ تقویت بنیهٔ دفاعی؛ بسیج

همگانی؛ خودکفایی نظامی؛ سلاح و صلاح و دشمن شناسی (منصوری لاریجانی، ۱۳۷۷: ۷۴).

ردیف	مفهوم	گزاره	منبع
۱	دفع تجاوز دشمن	ما به تبع اسلام، با جنگ همیشه مخالفیم و میل داریم که بین همه کشورها آرامش و صلح باشد؛ لکن اگر جنگ را بر ما تحمیل کنند، تمام ملتمان جنگجو است	(صحیفه نور، ج ۱۳: ۱۱۶)
۲	حفظ اسلام	شما برای حفظ اسلام دارید جنگ می کنید.	(صحیفه نور، ج ۱۳: ۱۰۹)
۳	دفاع از تمامیت ارضی	امروز، روزی است که ملت ما باید دست در دست سپاه و ارتش نجیب و دلیر گذاشته و به دشمنان بفهمانند که بر فرض محال اگر وارد شهری شدند، تازه با مردمی مسلح و جنگجو مواجه خواهند شد که از وجب به وجب شهرشان دفاع می نمایند	(صحیفه نور، ج ۱۳: ۹۸)
۴	دفاع از استقلال	جنگ، جنگ است و عزت و شرف میهن و دین ما در گروی همین مبارزات است	(صحیفه نور، ج ۱۳: ۹۸)
۵	تنبیه متجاوز و جبران خسارت	تا از خانه ما بیرون نروید و تا جرم هایی که کردید معلوم نشود که شما مجرم هستید و تا ضررهایی که به ایران زدید، جبران نشود، صلح معنا ندارد	(صحیفه نور، ج ۱۶: ۷۶)

۳-۲-۳- اهداف دفاع اقتصادی: نقش اقتصادی در حفظ تعادل و پیشرفت جامعه، امری است که از نظر اندیشمندان و مدیران جامعه بسیار حائز اهمیت است. امروزه امور اقتصادی هر جامعه، چنان با مبادی فرهنگی و اجتماعی پیوند خورده است که بدون توجه به آن، ساختار فرهنگی و نظام اجتماعی، شکل نخواهد گرفت. از این جهت امام راحل^(ره)، حفظ منافع ملی، رشد و صنعت فن آوری و تأمین امنیت مالی جامعه را در پیشرفت اهداف کلی انقلاب اسلامی بسیار مؤثر دانسته، همواره بر هدایت و تقویت بنیه های اقتصادی تأکید داشته اند. مهمترین هدف های دفاع اقتصادی از نظر امام راحل^(ره) را می توان به شرح زیر خلاصه کرد:

الف) حفظ منافع ملی و ذخایر ارضی: امام راحل^(ره) ضمن بااهمیت توصیف کردن نفت در معادلات جهانی و اقتصاد بین الملل و نیز نقش عظیم صنعت نفت و انرژی در کشورها و سیاست ها، در حفظ این منافع و ذخایر ملی فرمودند: «ان شاء الله مسؤولین امر با توجه کافی و بصیرت و دقت

از این گنج‌ها و ذخایر خدادادی پاسداری نمایند و در توسعه و استفاده هر چه بیشتر و بهتر از آنها تلاش نمایند و در تأمین نیازهای جامعه و پابرهنگان و اولویت دادن به مناطق محروم موفق باشند» (صحیفه نور، ج ۲۰: ۱۱۷).

ب) تحقق قسط و عدالت اجتماعی: نقش اقتصاد در تحقق قسط و عدالت اجتماعی، به قدری مهم است که بسیاری از صاحب‌نظران، اقامه قسط و عدل را منحصراً در نظام اقتصادی جامعه جستجو می‌کنند. البته تردیدی هم وجود ندارد که تأمین نیازهای اقتصادی مردم، نظیر درآمد سالم و مکفی، مسکن، تسهیلات آموزشی و بهداشتی و ... زیر ساخت عدالت اجتماعی را تشکیل می‌دهد. لذا امام راحل^(ره) در پیام خود به مناسبت گشایش مجلس دوم، ضمن توجه به مسائل اقتصادی، به‌ویژه اقشار محروم جامعه، فرمودند: «مجلس محترم دوره اول، اگر چه کارهای بسیار ارزنده، انجام داد و با کوشش و مشکلات فراوان، از عهده وظایف خود به درآمد؛ لکن تراکم مشکلات پس از انقلاب و خیانت‌های رژیم سابق، آنچنان زیاد بود که قهراً بسیاری از مشکلات به عهده مجلس حاضر است؛ از آن جمله حل مسائل بسیار مهم اقتصادی و مبارزه با تورم و حل مسئله مسکن و زمین است و رسیدگی هر چه بیشتر به امور محرومان و قشرهای کم درآمد و از آن جمله افراد محترمی می‌باشند که در دستگاه‌های دولتی با حقوق محدود، مشغول خدمت هستند. این کارمندان زحمتکش، اکثر قریب باتفاقشان، درآمد دیگری ندارند و به حقیقت از قشر محروم هستند» (صحیفه نور، ج ۱۹: ۶).

ج) خودکفایی صنعتی و فن‌آوری: پیوند بنیانی اقتصاد کشور با رشد صنعتی و فن‌آوری، از مباحث مهمی است که توجه امام راحل^(ره) را به خود جلب نموده است؛ به طوری که خودکفایی در بخش صنعت و قطع وابستگی از خارج را همواره به مردم و مسئولین گوشزد می‌نمودند: «بر دولت‌ها و دست‌اندرکاران است چه در نسل حاضر و چه در نسل‌های آینده که از متخصصین خود قدردانی کنند و آنان را با کمک‌های مادی و معنوی تشویق به کار نمایند و از ورود کالاهای مصرف‌ساز و خانه برانداز جلوگیری نمایند و به آنچه دارند، بسازند. تا خود همه چیز بسازند» (صحیفه نور، ج ۲۱: ۱۸۴).

د) تأمین امنیت مالی و اقتصادی جامعه: بدیهی است اگر مردم یک جامعه، امنیت مالی و اقتصادی نداشته باشند، درگیر مشکلاتی می‌شوند که از مسؤولیت اصلی خود باز می‌مانند. امام

راحل^(ه) می‌فرمایند: «مسائل اقتصادی و مادی، اگر لحظه‌ای مسؤولین را از وظیفه‌ای که بر عهده دارند منصرف کند، خطری بزرگ و خیانتی سهمگین را به دنبال دارد. باید دولت جمهوری اسلامی، تمامی سعی و توان خود را در اداره هر چه بهتر بنماید؛ ولی این بدان معنا نیست که آنها را از اهداف عظیم انقلاب که ایجاد حکومت جهانی اسلام است، منصرف کند» (صحیفه نور، ج ۲۱: ۱۰۸).

ه) قطع سلطه بیگانگان: امام راحل^(ه) قطع کامل وابستگی به بیگانگان را پایه و اساس استقلال و عزت و شکوفایی کشور می‌دانستند و حساسیت خاصی به این مسأله داشتند؛ لذا فرمودند: «مسلمین نباید تحت سلطه کفار باشند؛ خدای تبارک و تعالی، برای هیچ یک از کفار، سلطه بر مسلمین قرار نداده است و نباید مسلمین این سلطه کفار را قبول بکنند» (صحیفه نور، ج ۱۶: ۳۷).

و) مصرف گرایی، مغایر استقلال و عزت: امام راحل^(ه) رفاه‌طلبی و مصرف گرایی را عامل وابستگی به دشمنان و مغایر روح استقلال و عزت مسلمین قلمداد می‌نمودند؛ از این رو تحمل سختی‌ها و مشکلات را لازمه دستیابی به استقلال و شرافت دانسته‌اند: «باز سفارش می‌کنم که به خدا متکی باشید و برای همیشه زیر بار شرق و غرب نروید. مردم باید تصمیم خود را بگیرند یا رفاه و مصرف گرایی یا تحمل سختی و استقلال و این مسأله ممکن است چند سالی طول بکشد؛ ولی مردم یقیناً دومین راه را که استقلال و شرافت و کرامت است، انتخاب خواهند کرد» (صحیفه نور، ج ۲۱: ۷۱).

ز) وابستگی یا مرگ استعدادها: امام راحل^(ه) خودباختگی و مرگ استعدادهای خلاق را از آفات بزرگ وابستگی می‌دانسته، معتقد بودند تا وابستگی از بیگانگان قطع نشود، استعدادها و مغزها به کار نمی‌افتند: «مهم این است که ایرانی‌ها بفهمند که خودشان می‌توانند کار بکنند. در طول زمان این معنا را همچو کرده بودند که ایرانی‌ها چیزی نیستند و باید همه، همه چیز را برونند از خارج بیاورند، از اروپا بیاورند، از آمریکا بیاورند؛ این شد که اسباب این شد که مغزهای ایرانی به کار نیفتاد و نگذاشتند به کار بیفتد» (صحیفه نور، ج ۱۳: ۱۹۸). پس از بیان اهداف دفاع اقتصادی، امام راحل^(ه) روش‌های دستیابی به آن را نیز مشخص فرمودند. عمده‌ترین شیوه‌های راهبردی از نظر امام راحل^(ه) را می‌توان به شرح زیر خلاصه کرد: اتکال به خدا؛ خودباوری و پشتکار؛ تلاش برای دستیابی به دانش فنی و فن‌آوری؛ نفی وابستگی و خودباختگی؛ صبر و قناعت؛ حمایت از

مبتکران و فن‌آوران؛ اداره عمومی و عمل؛ فراخوانی جوانان؛ استقبال از تحریم اقتصادی و انزوا حاصل از خودباوری و تحمل بر سختی‌ها و مشکلات (منصوری لاریجانی، ۱۳۷۷: ۸۹).

ردیف	مفهوم	گزاره	منبع
۱	حفظ منافع ملی	ان شاء الله مسؤولین امر با توجه کافی و بصیرت و دقت از این گنج‌ها و ذخایر خدادادی پاسداری نمایند	(صحیفه نور، ج ۲۰: ۱۱۷)
۲	تحقق عدالت اجتماعی	مجلس وظیفه رسیدگی هر چه بیشتر به امور محرومان و قشرهای کم درآمد می‌باشند	(صحیفه نور، ج ۱۹: ۶)
۳	خودکفایی صنعتی	بر دولت‌ها و دست‌اندرکاران است چه در نسل حاضر و چه در نسل‌های آینده که از متخصصین خود قدردانی کنند و آنان را با کمک‌های مادی و معنوی تشویق به کار نمایند و از ورود کالاهای مصرف‌ساز و خانه برانداز جلوگیری نمایند	(صحیفه نور، ج ۲۱: ۱۰۸)
۴	قطع سلطه بیگانگان	مسلمین نباید تحت سلطه کفار باشند؛ خدای تبارک و تعالی، برای هیچ یک از کفار، سلطه بر مسلمین قرار نداده است و نباید مسلمین این سلطه کفار را قبول بکنند	(صحیفه نور، ج ۱۶: ۳۷)
۵	مصرف گرایی	مردم باید تصمیم خود را بگیرند یا رفاه و مصرف گرایی یا تحمل سختی و استقلال و این مسأله ممکن است چند سالی طول بکشد؛ ولی مردم یقیناً دومین راه را که استقلال و شرافت و کرامت است، انتخاب خواهند کرد	(صحیفه نور، ج ۲۱: ۷۱)
۶	وابستگی یا مرگ استعدادها	مهم این است که ایرانی‌ها بفهمند که خودشان می‌توانند کار بکنند. در طول زمان این معنا را همچو کرده بودند که ایرانی‌ها چیزی نیستند و باید همه، همه چیز را برونند از خارج بیاورند، از اروپا بیاورند، از آمریکا بیاورند	(صحیفه نور، ج ۱۳: ۱۹۸)

۳-۲-۴- اهداف فرهنگی: امام^(ره) فرهنگ را کارخانه آدم‌سازی می‌داند و می‌فرماید: «فرهنگ یک کارخانه آدم‌سازی است... فرهنگ سایه‌ای است از نبوت». بدین ترتیب امام راحل^(ره) با این نگرش عمیق از فرهنگ اسلامی، اهدافی را برای آن ترسیم فرمودند که در نوع خود قابل توجه و اهمیت است:

الف) تضمین استقلال جامعه: امام راحل^(ره) مهمترین راه تضمین استقلال یک ملت و رهایی کامل آن را دام شیطنیت دشمنان را، اصلاح و استقلال فرهنگ آن ملت می‌داند: «ملت عزیز ایران و سایر کشورهای مستضعف جهان، اگر بخواهند از دام شیطنیت آمیز قدرت‌های بزرگ تا آخر نجات پیدا کنند، چاره‌ای جز اصلاح فرهنگ و استقلال آن ندارند» (صحیفه نور، ج ۱۵: ۲۶۷).

ب) معرفی صحیح احکام اسلام: یکی از اهداف مهم در دفاع فرهنگی، ایجاد زمینه‌های سالم و مساعد به منظور عرضه و معرفی احکام اسلام است تا انسان‌ها در جوامع مختلف بتوانند بدون ابهام و پیرایه‌های غرض‌آلود اسلام را بشناسند: «ما موظفیم ابهامی را که نسبت به اسلام به وجود آورده‌اند، برطرف سازیم تا این ابهام را از اذهان نزداییم، هیچ کاری نمی‌توانیم انجام بدهیم. ما باید خود و نسل آینده را وادار کنیم و به آنها سفارش کنیم که نسل آتی خویش را نیز مأمور کنند این ابهامی را که بر اثر تبلیغات سوء چند صد ساله نسبت به اسلام در اذهان حتی بسیاری از تحصیل کرده‌های ما پیدا شده، رفع کنند ... شما باید خودتان را، اسلامتان را، نمونه‌های رهبری و حکومت اسلامی را، به مردم دنیا معرفی کنید؛ مخصوصاً به گروه دانشگاهی و طبقه تحصیل کرده» (ولایت فقیه: ۱۱۸).

ج) مبارزه تا نفی کامل فرهنگ کفر: بنا به شواهد مستدل قرآنی و روایی و تجربه تاریخ، تقابل بین فرهنگ و کفر و ایمان، امری بدیهی و آشکار است. مسلمانان چه بخواهند و چه نخواهند، در میدان مبارزه حضور دارند و اگر به خود نیایند و ضربه به جبهه کفر وارد نکنند، قهراً باید ضربات پی‌درپی جبهه کفر را دریافت کنند و این واقعیتی است که جای هیچ انکار و حتی تردید در آن وجود ندارد. به همین دلیل، امام راحل^(ره) معتقد بودند که در عرصه فرهنگ، ما باید به جای قبول ضربه از دشمن، نخستین ضربه را وارد کنیم و از طرفی اعتقاد داشتند که اسلام به دلیل غنای فرهنگی، سرانجام پیروز میدان است. به طور کلی امام راحل^(ره) در زمینه تقابل فرهنگی عمیقاً به مبانی زیر پایبند بودند: جهان تشنه فرهنگ اسلام است؛ انتقال تجربه انقلاب اسلامی به جهان؛ قدرت برتر اسلام؛ احیای هویت مسلمین و محرومین جهان و عدم سازش با ظالمان.

د) خودباوری در سایه فرهنگ: اصولاً خصیصه خودباوری و اعتماد به نفس که اساس استقلال کشور را تشکیل می‌دهد، در حوزه فرهنگ یک جامعه تبلور می‌یابد. امام راحل^(ره) فرمودند: «فرهنگ اساس ملت است؛ اساس ملیت یک ملت است؛ اساس استقلال یک ملت است

و لهذا آنها کوشش کرده‌اند که فرهنگ ما را استعماری کنند. با تبلیغات خودشان ماها را ترسانند که از خودمان می‌ترسیدیم؛ به خودمان اعتماد نداشتیم. اگر یک کسی مریضی می‌شد، می‌گفتیم باید برود خارج؛ در صورتی که طیب داشتیم... باید ارتش ما را خارجی‌ها اداره کنند، باید نفت‌مان را خارجی‌ها بیایند اداره کنند ... مغزهای ما را شستشو کردند. اعتماد به نفس را از بین بردند» (صحیفه نور، ج ۶: ۴۰).

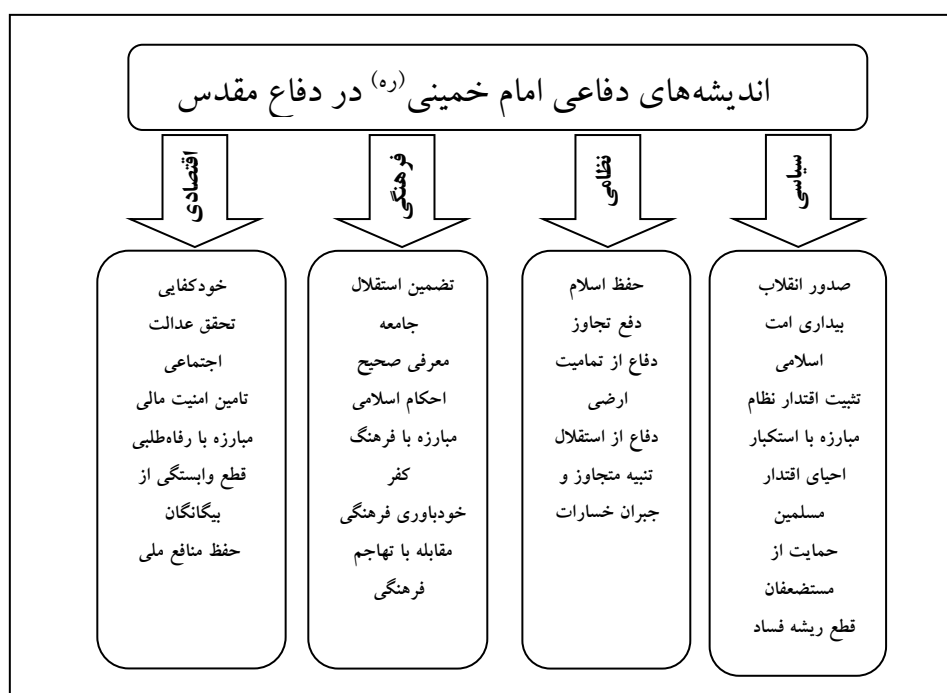
ه) اصلاح ساختار نظام تربیتی: یکی از اهداف مهم انقلاب اسلامی در حوزه فرهنگ، اصلاح نظام تربیتی بر اساس مبانی و اصول اعتقادی اسلام است. امام راحل^(ره) در همین باره فرمودند: «اولین اقدام این است که همه عوامل فساد و مهمتر این که همه انگیزه‌های فساد در زمینه‌های اجتماعی و اقتصادی و سایر زمینه‌ها با کمال جدیت باید ریشه کن شود» (صحیفه نور، ج ۳: ۴۷).

و) مقابله با تهاجم فرهنگی: در جوهره تفکر امام خمینی^(ره)، کار اصلی مقابله با تهاجم نیست؛ حمله مستمر و مداوم به همه ارکان وجودی استکبار جهانی، ویژگی اصلی و برجسته این اندیشه است. آن بزرگوار می‌فرمود: «دست امریکا و سایر ابرقدرت‌ها تا مرفق به خون جوانان ما و سایر مردم مظلوم و رزمنده فرو رفته است. ما تا آخرین قطره خون خویش با آنان شدیداً می‌جنگیم؛ چرا که ما مرد جنگیم. ما انقلابمان را به تمام جهان صادر می‌کنیم؛ چرا که انقلاب ما اسلامی است و تا بانگ لا اله الا الله و محمد رسول الله بر تمام جهان طنین نیفکند، مبارزه هست و تا مبارزه در هر کجای جهان علیه مستکبرین هست، ما هستیم» (صحیفه نور، ج ۱۱: ۲۶۶). پس از بیان اهداف دفاع فرهنگی، امام راحل^(ره) روش‌های دستیابی به آن را نیز مشخص فرمودند. مهمترین راهبردهای دفاع فرهنگی از نظر امام خمینی^(ره) را می‌توان به شرح زیر خلاصه کرد: قطع وابستگی فرهنگی؛ دفاع همه جانبه از ارزش‌های دینی؛ تحول فرهنگی؛ حضور مؤثر حوزه علمیه و روحانیت؛ توجه به مراکز آموزشی و تبلیغی؛ مشارکت فعال زنان؛ توجه به جوانان و مشکلات آنان و مبارزه با رفاه طلبی (منصوری لاریجانی، ۱۳۷۷: ۱۰۷).

ردیف	مفهوم	گزاره	منبع
۱	تضمین استقلال جامعه	ملت عزیز ایران و سایر کشورهای مستضعف جهان، اگر بخواهند از دام شینطت‌آمیز قدرت‌های بزرگ تا آخر نجات پیدا کنند، چاره‌ای جز اصلاح فرهنگ و استقلال آن ندارند	(صحیفه نور، ج ۱۵: ۲۶۷)

۲	معرفی صحیح احکام اسلام	ما موظفیم ابهامی را که نسبت به اسلام به وجود آورده‌اند، برطرف سازیم، تا این ابهام را از اذهان نزداییم، هیچ کاری نمی‌توانیم انجام بدهیم	(ولایت فقیه: ۱۱۸)
۳	مبارزه با فرهنگ کفر	در عرصه فرهنگ، ما باید به جای قبول ضربه از دشمن، نخستین ضربه را وارد کنیم	*
۴	خودباوری فرهنگی	فرهنگ اساس ملت است؛ اساس ملیت یک ملت است؛ اساس استقلال یک ملت است و لهذا آنها کوشش کرده‌اند که فرهنگ ما را استعماری کنند	(صحیفه نور، ج ۶: ۴۰)
۵	مقابله با تهاجم فرهنگی	ما انقلابمان را به تمام جهان صادر می‌کنیم؛ چرا که انقلاب ما اسلامی است و تا بانگ لا اله الا الله و محمد رسول الله بر تمام جهان طنین نیفتد، مبارزه هست	(صحیفه نور، ج ۱۱: ۲۶۶)

شکل (۳): مدل اندیشه‌های دفاعی امام خمینی^(ره) در دفاع مقدس

روش تحقیق

با توجه به ماهیت موضوع و در مسیر پاسخگویی به پرسش‌ها در این تحقیق از روش تحلیل محتوا جهت بررسی موضوع استفاده شده است. روش و ابزار گردآوری اطلاعات و داده‌ها نیز به شیوه کتابخانه‌ای - اسنادی، منابع اینترنتی و رجوع به سخنرانی‌ها و فرمایشات امام خمینی (ره) می‌باشد. لذا در این روش با مطالعه چندین کتاب، فصلنامه تخصصی، مقالات و تحقیق دیگر پژوهشگران و جستجو در فضای اینترنت اطلاعات مورد نیاز جمع‌آوری گردیده و سعی شده است، تجزیه و تحلیل داده‌ها به صورت کیفی صورت پذیرد و به پرسش تحقیق پاسخ مناسبی داده شود.

تجزیه و تحلیل یافته‌های تحقیق

از آنجا که هدف اصلی این مقاله بررسی و تبیین اندیشه‌های دفاعی حضرت امام خمینی (ره) در دوران هشت سال دفاع مقدس می‌باشد و در پاسخ به پرسش در این پژوهش یعنی «اندیشه‌های دفاعی حضرت امام خمینی (ره) بنیان‌گذار انقلاب اسلامی ایران در دوران دفاع مقدس کدامند؟»، می‌توان این گونه بیان کرد که حضرت امام (ره) چهار شاخص را در سیاست‌های دفاعی خود در دوران دفاع مقدس در اولویت قرار داده‌اند که عبارتند از:

۱- شاخص سیاسی که عبارتند از: تثبیت اقتدار نظام، صدور انقلاب، مبارزه با استکبار، احیای اقتدار مسلمین، حمایت از مستضعفان، قطع ریشه فساد و بیداری امت اسلامی.

۱-۱- تثبیت اقتدار نظام: در دیپلماسی امام (ره)، اخلاق که برگرفته از اعتقادات اسلامی است در شکل‌گیری سیاست خارجی نقشی موثر دارد بر اساس همین مبانی اخلاقی، سیاست خارجی امام خمینی (ره) بر حفظ صلح و امنیت بین‌المللی، عدم تجاوز به خاک کشورها، حسن همجواری با همسایگان و تقویت همکاری با دولت‌ها بر مبنای احترام متقابل قرار داشت.

۱-۲- صدور انقلاب: در دیدگاه حضرت امام (ره) ضمن آنکه صدور انقلاب یک وظیفه حتمی و انقلابی به شمار می‌آید، ولی چنین روندی در صورتی موفق خواهد شد که بتواند در داخل نیز یک الگوی موفق تدارک دیده و به عنوان امت شاهد و نمونه تلقی شود. لذا صدور انقلاب از دیدگاه امام (ره) به مفهوم تأکید بر تحقق ارزش‌های اسلامی در داخل و اهتمام جدی به ارائه و اشاعه ارزش‌ها و آرمان‌های انقلاب در خارج می‌باشد.

۱-۳- مبارزه با استکبار: امام^(ره) نسخه استکبارستیزی اسلام را که موجب پیروزی انقلاب اسلامی گردید، منحصر به قلمرو جغرافیایی ایران نمی‌دانست، بلکه آن را به عنوان نسخه‌ای شفابخش برای همه مستضعفان و قابل تحقق در تمامی نقاط جهان تلقی می‌کرد.

۱-۴- احیای اقتدار مسلمین: امروز امام خمینی^(ره) به عنوان یک شخصیت الهی در جهان بشریت مطرح است و این نه به آن علت است که ایشان رهبر یک ملت (ایران) بودند، بلکه امام^(ره) به همه مسلمانان جهان، حیات و اقتداری دوباره بخشیدند و زندگی شیرین حاکمان جور، استعمارگران و مستکبران را به کامشان تلخ کردند.

۱-۵- حمایت از مستضعفان: یکی از ویژگی‌های امام خمینی^(ره) روحیه استکبارستیزی و حمایت از مستضعفان در سرتاسر جهان بود. آن فرزانه دوران، حکومت را وسیله‌ای برای تحقق عدالت می‌دانست و معتقد بود، تحقق عدالت بدون سرکوب کردن مستکبران و چپاولگران میسر نخواهد بود. به همین دلیل، فضای کشور، فضای حمایت از مستضعفان و مبارزه علیه مستکبران بود. ۱-۶- قطع ریشه فساد: ایشان در خصوص ریشه فساد می‌فرمودند: هرچه به انسان میرسد چه مفاسدی که در دنیا باشد از جمله مفاسد انسان و حکومت و چه مفاسدی که از آن دنیا به انسان وارد می‌آید همه از خود انسان نشأت می‌گیرد، بهشت را اعمال انسان‌ها آباد می‌کند و جهنم را نیز اعمال ما می‌افروزد.

بیداری امت اسلامی:

۲- شاخص نظامی که عبارتند از: دفع تجاوز، دفاع از تمامیت ارضی، دفاع از استقلال، حفظ اسلام، تنبیه متجاوز و جبران خسارات.

۲-۱- دفع تجاوز: شناسایی حق دفاع مشروع به عنوان اقدامی قانونی در مقابل تجاوز دارای اهمیت خاصی است. از منظر امام^(ره) دفاع مشروع بدین معنا است که فرد یا دولت در مقابل دزد یا دشمن متجاوز، اقدام به دفاع از خود و کشورش نماید.

۲-۲- دفاع از تمامیت ارضی: نهضت مبارزاتی امام^(ره) به عنوان برش دیگری از حضور روحانیت در عرصه سیاسی و اجتماعی تجلیگاه صحنه‌های پرشور دفاع از تمامیت ارضی میهن اسلامی بوده است. هشت سال دفاع مقدس آزمون عملی و روشنی از هدایت و توجه و تعصب حضرت امام^(ره) به موضوع تمامیت ارضی است، اما این امر را می‌توان بسیار پیش‌تر، از ابتدای

نهضت مبارزاتی ایشان نیز پیگیری کرد.

۲-۳- دفاع از استقلال: مسأله استقلال یک کشور در مقابل بیگانگان، تنها یک مسأله اسلامی صرف نیست تا از احکام اسلامی به حساب آید و لازم باشد آن را روی ادله دینی به اثبات برسانیم، بلکه یک حق اساسی و اولیه بشر است که دیگران بر سرنوشت او حاکم نباشند و هر ملتی بتواند بدون دخالت بیگانگان، بر مقدرات کشور خود حکومت کند.

۲-۴- حفظ اسلام: حفظ نظام اسلامی، از اهم واجبات دینی و یکی از اساسی‌ترین موضوعات فقه سیاسی است و اگر زمانی به خاطر موضوعی میان حفظ نظام اسلامی با حفظ برخی احکام اسلامی نیازمند به انتخاب یکی باشیم، مسلماً حفظ نظام اسلامی مقدم است.

۲-۵- تنبیه متجاوز و جبران خسارات: در اندیشه‌ی اسلامی جنگ اصالت ندارد؛ دعوت به صلح و آرامش، هویت اصلی دین است؛ اما اگر کسی یا دولتی اقدام به تجاوز کند، وظیفه‌ی همه‌ی مسلمانان است که برای دفع تجاوز قیام کنند.

۳- شاخص فرهنگی که عبارتند از: تضمین استقلال جامعه، معرفی صحیح احکام اسلامی، مبارزه با فرهنگ کفر، خودباوری فرهنگی و مقابله با تهاجم فرهنگی.

۳-۱- تضمین استقلال جامعه: مادامی که ملت‌ها خودشان را گم کردند و دیگران را به جای خودشان نشاندند، استقلال نمی‌توانند پیدا کنند.

۳-۲- معرفی صحیح احکام اسلامی: دین حق، مجموعه کاملی از معارف نظری و سلسله‌ای از قوانین الهی است که به منظور اداره زندگی فردی و اجتماعی، اقتصادی، سیاسی انسان از جانب خداوند متعال تشریع شده و به نام اسلام توسط پیامبر اکرم حضرت محمد (ص) به جهان و جامعه بشریت ابلاغ گشته است تا صلاح دنیا را به‌طوری که موافق کمال و سعادت اخروی و حیات دائمی انسان باشد، تأمین نماید.

۳-۳- مبارزه با فرهنگ کفر: فرهنگ و موجودیت در جامعه از استقلال فرهنگی آن نشأت می‌گیرد و ساده‌اندیشی است که گمان شود با وابستگی فرهنگی، استقلال در ابعاد دیگری یا یکی از آنها امکان‌پذیر است. پس شعار ما تا آخر "استقلال، آزادی و جمهوری اسلامی" است.

۳-۴- خودباوری فرهنگی: از آنجایی که خودباوری از توسعه فرهنگی جامعه نشأت می‌گیرد و این مسأله در شکل‌گیری و هویت فرهنگی جامعه نقش مهمی را ایفا می‌نماید، پرداختن به آن و

همگانی کردن این اندیشه و اشاعه آن ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است. برای رسیدن به خودباوری راه طولانی و پرفراز و نشیبی در پیش است و این میسر نمی‌شود مگر با داشتن برنامه و الگوهای مناسب.

۳-۵- مقابله با تهاجم فرهنگی: یکی از بزرگترین ره‌آوردهای انقلاب اسلامی مبارزه با تهاجم فرهنگی است. در سخنان حضرت امام^(ره) کمتر موردی است که یادی از فرهنگ و تمدن اسلامی و آموزش و پرورش و دانشگاه و حوزه که جوانان به نحوی با آنان سر و کار دارند به میان نیامده باشد و در آن ردی بر وسوسه‌ها و تلقینات باطل استعمار نشده باشد.

۴- شاخص اقتصادی که عبارتند از: حفظ منافع ملی، تحقق عدالت اجتماعی، خودکفایی، تأمین امنیت مالی، مبارزه با رفاه‌طلبی و قطع وابستگی از بیگانگان.

۴-۱- حفظ منافع ملی: هویت و موجودیت یک جامعه و حفظ آن بارزترین و مهم‌ترین منفعت ملی است که جامعه آن را برای خود در نظر می‌گیرد. اگر موجودیت یک جامعه به خطر افتد، آن جامعه هرگز نمی‌تواند به آرمان‌های خود برسد. بنابراین حرکت به‌سوی آرمان‌ها را باید در بقای جامعه و حفظ هویت آن ملاحظه کرد و بر همین اساس است که می‌گوییم منافع ملی ما ایجاب می‌کند که جامعه در جهت حفظ هویت و موجودیت خود تلاش کرده و از راه‌های ممکن برای تأمین این منفعت ملی کمک بگیرد و آن را به خطر نیندازد.

۴-۲- تحقق عدالت اجتماعی: در مکتب سیاسی حضرت امام^(ره)، عدالت اجتماعی جایگاه و اهمیتی بس والا دارد. در این مکتب، تحقق عدالت اجتماعی، هدف بعثت انبیا و انقلاب اسلامی و مبارزه با رژیم طاغوت و نیز راز دشمنی استکبار بوده است و بی‌توجهی به آن عواقب شومی را برای حکومت و ثروت‌اندوزان به دنبال می‌آورد. براساس این مکتب، در حکومت و جامعه باید تمامی اقشار جامعه از حقوق برابر برخوردار و همه در برابر عدالت مساوی باشند.

۴-۳- خودکفایی: دولت‌ها در عرصه اقتصاد، در کنار تعقیب اهدافی چون رشد اقتصادی، ثبات قیمت‌ها، توزیع عادلانه درآمد و خودکفایی، استقلال اقتصادی را به عنوان یک هدف مهم در برنامه‌های کلان خود مدنظر قرار می‌دهند. تأکید بر استقلال اقتصادی و نیل به خودکفایی به مفهوم انزوای تجاری نیست، بلکه حضور فعال در عرصه‌های تولید و تجارت بر مبنای بهره‌گیری از فرصت‌های اقتصادی و استفاده اصولی از قابلیت‌ها و توانمندی‌های داخلی را خاطر نشان

می‌سازد.

۴-۴- تأمین امنیت مالی: یکی دیگر از اقسام امنیت، امنیت اقتصادی است. در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران آمده است: «پی‌ریزی اقتصاد صحیح و عادلانه بر طبق ضوابط اسلامی جهت ایجاد رفاه و رفع فقر و برطرف ساختن هر نوع محرومیت در زمینه‌های تغذیه، مسکن، کار، بهداشت و تعمیم بیمه». دولت اسلامی برای استقرار ثبات و امنیت و رفاه اجتماعی وظیفه دارد از طریق درآمدهای عمومی و پرداخت حق بیمه بازنشستگی، زندگی افراد کهنسال و از کار افتاده و محرومان جامعه را تأمین نماید و معضل بزرگ بیکاری را با اجرای طرح‌های اشتغال مرتفع سازد.

۴-۵- مبارزه با رفاه‌طلبی: مبارزه با رفاه‌طلبی سازگار نیست و آنها که تصور می‌کنند مبارزه در راه استقلال و آزادی مستضعفین و محرومان جهان با سرمایه‌داری و رفاه‌طلبی منافات ندارد با الفبای مبارزه بیگانه‌اند و این اعتقاد امام راحل بود.

۴-۶- قطع وابستگی از بیگانگان: در طول دوران زعامت امام^(ره) ایشان برای برون رفت از وضعیت وابستگی به بیگانگان به انحاء مختلف رهنمودهایی به مسئولین و مردم ارائه می‌دادند. مثلاً گاهی روی موضوع خودباوری تمرکز می‌کردند، گاه روی موضوع خودکفایی در معنای خوداتکایی، زمانی انقلاب فرهنگی، زمانی قطع وابستگی به غرب و شرق، گاهی روی پای خود ایستادن و نیز توجه دادن به اینکه از لحاظ مواد خام همه چیز داریم.

نتیجه‌گیری

در نتیجه‌گیری باید به این نکته اشاره کرد که این مقاله در سه بخش کلی تدوین شده است. در قسمت اول سعی نگارنده بر آن بود تا ضمن مشخص کردن واژه‌های مرتبط با سیاست دفاعی و دفاع مقدس، تعریف و مفهومی از این دو واژه برای مخاطبان ارائه نماید. در قسمت دوم سعی شد به بررسی مبناها در سیاست دفاعی انقلاب اسلامی اشاره شود و در بخش سوم سعی شد از خلال بیانات، پیام‌ها و توصیه‌های حضرت امام^(ره)، اندیشه دفاعی از منظر ایشان در دفاع مقدس تشریح گردد.

با نظر به اینکه هدف از انجام این تحقیق بررسی و تبیین اندیشه‌های دفاعی حضرت امام خمینی^(ره) در هشت سال دفاع مقدس می‌باشد؛ می‌توان این گونه نتیجه گرفت که، با توجه به شیوه تحلیل محتوا کیفی ۲۲ جلد صحیفه امام راحل که مجموعه‌ای از سخنان آن بزرگوار می‌باشد و با

نظر به استفاده از سایر منابع و تحقیقات انجام شده، می‌توان این‌گونه عنوان نمود که در بررسی سیاست‌های دفاعی امام^(ره) در بعد نظامی، اصلی‌ترین و مهم‌ترین سیاست از دیدگاه امام^(ره) بزرگوار بحث «حفظ اسلام» بوده است کما این که این سیاست در تحقیقی دیگر با بیشترین و بالاترین فراوانی، مورد تأیید امام^(ره) قرار گرفته است. در بررسی سیاست‌های دفاعی امام^(ره) در بعد فرهنگی، اصلی‌ترین و مهم‌ترین سیاست از دیدگاه امام بزرگوار بحث «خودباوری فرهنگی و مقابله با تهاجم فرهنگی» می‌باشد. در بررسی سیاست‌های دفاعی امام در بعد اقتصادی، اصلی‌ترین و مهم‌ترین سیاست از دیدگاه امام بزرگوار بحث «خودکفایی» بوده است کما این که این سیاست در تحقیقی دیگر یکی از سیاست‌هایی بوده که جزء بالاترین فراوانی و مورد تأیید امام^(ره) قرار گرفته است. در بررسی سیاست‌های دفاعی امام در بعد سیاسی، اصلی‌ترین و مهم‌ترین سیاست از دیدگاه حضرت امام بحث «صدور انقلاب و بیداری امت اسلامی» می‌باشد به‌طوری که این سیاست نیز در تحقیقی دیگر با بیشترین و بالاترین فراوانی، مورد تأیید امام^(ره) قرار گرفته است.

بی‌تردید حضرت امام خمینی (ره) این بزرگ مرد تاریخ اسلام و ایران، یکی از الگوهای موفق مدیریتی در عصر کنونی است که اندیشه و پژوهش در سیره عملی و نظری ایشان می‌تواند در عرصه تصمیم‌گیری‌های سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی راهگشا و چاره‌ساز باشد. پارادایم و جهان‌بینی توحیدی، نقطه متعالی، مرکز ثقل و سکوی نگرش امام خمینی (ره) به مفاهیم و پدیده‌هاست؛ از این‌رو، اندیشه و عمل امام (ره) نیز، یک کل منسجم و یکپارچه‌ای است که باید با دیدی سیستمی و از زوایای مختلف مورد مطالعه و بررسی عمیق قرار گیرد. درک صحیح و جامع از مکتب نورانی اسلام و سیره‌ی معصومین (ع) و تعهد و التزام به آموزه‌های مکتب اسلام توأم با منطق عقلی ناب از سوی آن بزرگوار، نقش تعیین‌کننده‌ای در تصمیم‌گیری‌های ایشان در جهت تحقق اهداف و آرمان‌های انقلاب و نظام اسلامی داشت. مدیریت راهبردی حضرت امام (ره)، با نگرش توحیدی و مکتبی ایشان، ترجمان آیات و روایات و سنت نبوی و علوی بود و در پارادایم توحیدی و متأثوری اسلامی ایشان، خدا محوری و اصول و مبانی ارزشی حاکم بر مکتب اسلام، از عناصر اساسی و بنیادینی بود که حضرت امام (ره) به اتکای آن‌ها تصمیم می‌گرفتند و نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران را راهبری می‌کردند. یکی از موضوعات بسیار مهم، شیوه رهبری و مدیریت الهی و نیز اندیشه‌های دفاعی امام خمینی^(ره) در طول هشت سال دفاع مقدس بود که از زوایای متعدد مورد مطالعه و بررسی عمیق قرار گرفته شد.

منابع

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- تحف العقول.
- ۳- میزان الحکمه.
- ۴- بحارالانوار، محمد باقر مجلسی (۱۱۱۱ هـ)، مؤسسه الوفاء بیروت، چاپ دوم، ۱۴۰۳ هـ، جلد ۹۱.
- ۵- امام خمینی روح‌اله (۱۳۶۱)، صحیفه نور (۲۴-۱)؛ مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی؛ (مجموعه رهنوهای امام خمینی^(ره)) تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۶- امام خمینی روح‌اله (۱۳۷۸)، صحیفه امام (۲۲-۱)؛ مجموعه آثار امام خمینی^(ره)؛ (مجموعه بیانات، پیام‌ها، مصاحبه‌ها و...) تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ره).
- ۷- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۸)، «ولایت فقیه (حکومت اسلامی)»، چاپ نوزدهم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ره).
- ۸- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۶)، «تحریرالوسیله»، جلد اول، چاپ دوم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی^(ره).
- ۹- عمیدزنجانی، عباسعلی (۱۳۷۴)، «مبانی اندیشه سیاسی اسلام»، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- ۱۰- بابایی، محمدباقر (۱۳۸۴)، «مبانی استراتژی فرهنگی»، تهران: دانشگاه جامع امام حسین^(ع).
- ۱۱- پیرس و رابینسون (۱۳۸۴)، «برنامه‌ریزی مدیریت استراتژیک»، ترجمه سهراب خلیلی شورینی، تهران: انتشارات یادواره کتاب، چاپ دوم.
- ۱۲- حسینی جیردهی، حسین (۱۳۷۳)، «سیاست دفاعی، چارچوبی برای تحلیل سیاست دفاعی»، سال اول، شماره یک.
- ۱۳- حسنلو، خسرو (۱۳۸۸)، «مروری بر مفاهیم جنگ»، تهران: انتشارات آینده پژوهی علوم و فناوری دفاعی.
- ۱۴- منصوری لاریجانی، اسماعیل (۱۳۷۷)، «سیری در اندیشه دفاعی حضرت امام خمینی^(ره)»، تهران: بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس.
- ۱۵- دهشیری، محمدرضا (۱۳۷۹)، «درآمدی بر نظریه سیاسی امام خمینی^(ره)»، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

- ۱۶- عابدی، احمد و همکاران (۱۳۹۱)، «ابعاد راهبردی نظریه دفاعی امام خمینی^(ره)»، فصلنامه مطالعات دفاعی استراتژیک، شماره ۴۷، ۴۰-۱۳.
- ۱۷- واثق، محمود و همکاران (۱۳۹۵)، «بررسی مفهوم و جایگاه امنیت و دفاع در اندیشه امام خمینی^(ره)»، مجله سیاست دفاعی، سال بیست و چهار، شماره ۹۴، ۸۹-۱۱۸.
- ۱۸- بابایی، محمدباقر (۱۳۸۹)، «جایگاه سیاست در اقتدار ملی از دیدگاه علی^(ع)»، مجله سیاست دفاعی، سال هجدهم، شماره ۷۰، ۷۰-۲۰۳، ۱۶۵.
- ۱۹- کلانتری، فتح‌الله و همکاران (۱۳۹۳)، «بررسی و تبیین راهبرد تهدید در مقابل تهدید در سیاست دفاعی جمهوری اسلامی ایران»، مجله سیاست دفاعی، سال بیس و دوم، شماره ۸۸، ۹۰-۶۳.
- ۲۰- درویش‌شانی، حسن (۱۳۹۳)، «دفاع هوشمند و قدرت معنوی در اندیشه‌های امام خامنه‌ای^(حفظه‌الله)»، مجموعه مقالات دومین همایش تبیین اندیشه‌های دفاعی امام خامنه‌ای، جلد اول، تهران: سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح، ۱۸۰-۱۳۷.
- ۲۱- کوهپایی، محمد (۱۳۷۷)، «امام خمینی^(ره) و دفاع فرهنگی»، مجموعه مقالات دومین همایش سیری در اندیشه‌های دفاعی امام خمینی^(ره)، جلد سوم، تهران: سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح.
- ۲۲- بلباسی، میثم و همکاران (۱۳۹۴)، «بررسی مؤلفه‌های فرهنگ دفاعی در چارچوب فرهنگ راهبردی جمهوری اسلامی ایران»، فصلنامه پژوهش‌های معاصر انقلاب اسلامی، دوره یک، شماره دو، ۲۷۰-۲۴۷.
- ۲۳- منصوری لاریجانی، اسماعیل (۱۳۷۹)، «کارآمدی سیاست دفاعی از دیدگاه مقام معظم رهبری»، تهران: مرکز نشر فرهنگی آینه.
- ۲۴- شبانی، محمدرضا (۱۳۷۶)، «اندیشه‌های دفاعی حضرت امام خمینی^(ره)»، تهران: سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح، چاپ اول، مجموعه مقالات چهارمین گردهمایی تبیین اندیشه‌های دفاعی حضرت امام خمینی^(ره).
- ۲۵- نوروزی، محمدتقی (۱۳۸۵)، «فرهنگ دفاعی - امنیتی»، تهران: سنا، مرکز مطالعات و پژوهش‌های مدیریت.
- ۲۶- ایوبی، احسان (۱۳۹۳)، «سیری در جایگاه دفاع در اندیشه امام خمینی^(ره)» در وبگاه: <http://www.tahlileiran.ir>

An Explanation of Imam Khomeini's Defense Thought During the Sacred Defense

Reza Shahgholian Qahfarkhi¹

Abstract

This research has been done with the aim of examining and explaining the defense policy from the perspective of the founder of the Islamic Revolution, Imam Khomeini (RA) during the eight years of sacred defense.

Due to the nature of the subject and in order to answer the main question, this article has used a descriptive-analytical method. This research is in the category of theoretical-applied research in terms of type. The method and tool of collecting information and data is also in the form of libraries - documentary, internet resources and precious orders of Imam Khomeini (RA).

By analyzing the question of this article, which is "What were the defense policies of Imam Khomeini in the eight years of holy defense?", a clear answer was given to it and a model of the defense policy of the founder of the Islamic Revolution was explained and designed.

By examining the defense policies of Imam Khomeini during the sacred defense, there have been achieved into four basic principles: political (exporting the revolution and awakening of the Islamic Nations); military (preservation of Islam); cultural (cultural self-confidence and countering with the cultural aggression) and economic (self-sufficiency).

Keywords: *Defense, Defense Policy, Imam Khomeini, Sacred Defense.*

1- Faculty member of Imam Hossein University of Officers and Guards Training.

Investigation of Armed Military Operations in the Capture of the Strategic City of Aleppo Case study; Operation of Abu Omar Saraqeb

Bahram Aslizadeh^۱, Hamid Najafzadeh^۲

Abstract

Since the beginning of the Syrian civil war in 2011, the city of Aleppo, as one of the country's economic and demographic hubs, has been strategically important in the politico-military process of the crisis. Therefore, the warring parties, including the Syrian government and the Resistance Front, on the one hand, and the opponents and their supporters, on the other, have designed and carried out several military operations in order to capture this strategic city. The war in Aleppo has become so important and central to both sides that it has been referred to as the mother of wars or Stalingrad in Syria. This study seeks to answer the question why the militants failed to capture the strategic city of Aleppo despite of numerous military operations? The author has tried to use a descriptive-analytical method to point out the different stages of armed operations to capture the city Aleppo (the Operation of Castello Road – the Operation to Recapture the Southern of Aleppo – the Operation of Ibrahim Youssef – the Operation of Abu Omar Saraqeb or the Operation to Get Out of the Siege East of Aleppo) In the form of a case study, by examining and analyzing the operation of Abu Omar Saraqeb. Findings show that factors such as: lack of unified leadership, differences between different groups of militants, reliance on repetitive methods of suicide use, incorrect estimation of the combat organization according to the geography of the area of operation, etc. in the failure of the militants to capture the city of Aleppo have been effected.

Keywords: *Syrian war, Aleppo, the Operation of Abu Omar Saraqeb, Syrian opponents.*

1- Lecturer at the Department of Staff and Commander, Imam Ali (a.s.) Faculty.

۲- Researcher at the Imam Hussein (a.s.) University for Training Military Officers and Guards.

An Analysis of Operation Samen al-A'meh (AS) as a Turning Point for Iran's Entry into the Strategy of the Second Stage of the War and the Beginning of Proud Victories

Yaser Rezapour¹, Ruhollah Pourasiab²

Abstract

The main purpose of this article is to provide an analysis of Operation Samen al-A'meh (AS) as a turning point in Iran's entry into the strategy of the second phase of the war and the beginning of achieving the proud victories of the zealous fighters of the Islamic Republic of Iran. The most important matters discussed in this article are: an analysis of the political and military situation in Iran before the operation, how to carry out this operation, the entry of the IRGC into the planning phase, directing and controlling the war, the formation of defensive positions and axis, how to approve the operational plan of Samen al-A'meh (AS), analysis of the factors affecting the success of the Operation and finally, the achievements and consequences of this operation at the domestic and foreign levels. Findings show that the Operation Samen al-A'meh (AS) is not only one of the four major and prominent operations in the series of efforts to liberate the occupied territories, but also is considered as a "turning point" and "connecting loop" for the transfer of war strategy from the past to the new position.

Keywords: *Sacred Defense, Operation of Samen Al-A'meh, Abadan Siege Failure, Operational Axis, Operational Plan.*

1- M.A. in Strategic Defense Studies.

2- Ph.D. in Islamic Philosophy and Commandment, Imam Hussein (a.s.) University for Training Military Officers and Guards.

Foreign Behavior of the Arab States at the Beginning and the End of the Imposed War

Hamed Hajati¹

Abstract

Iraq's military aggression against Iran, known as the imposed war, began on September 22, 1980 and lasted for eight years. This war affected the interests of different governments. The Arab states that were at the center of this conflict, were involved in the beginning and the end of this conflict by influencing and being influenced. By studying the Foreign behavior of the Arab states during the imposed war, this article seeks to answer the main question, "What effects did the Foreign behavior of the Arab states have on the beginning and the end of the imposed war? " Findings show that the Foreign behavior of most Arab states at the beginning and the end of the imposed war, was influenced by the changes of around, by Arab nationalism and by the policies of the West and the East countries, were always directly and indirectly in line with the Ba'ath party in Iraq which is at the most aspect because of its identity elements. Therefore, this matter encouraged the war to begin, continue and impose the great financial and human losses for Iran.

Explaining the performance and positions of Arab states during the imposed war is one of the most important objectives of this study. The raw materials of this article have been collected using specialized texts related to this research and have been discussed by descriptive and analytical methods.

Keywords: *Foreign Behavior, Arab States, Imposed War, Islamic Revolution, Structuralism.*

1- M.A. in Political Sciences, Ayatollah Broojerdy University.

Areas promoting the culture of sacred defense in the second step of the Islamic Revolution

Asghar Mohammadi Fateh¹, Yaser Faizullahi²

Abstract

The purpose of this article is to study the areas that promote the culture of sacred defense in the second step of the Islamic Revolution. The research method used in this study is quantitative and survey and a researcher-made questionnaire has been used to collect data. The study is conducted in an elite form with a full-counting statistical population among the six experts in the field of sacred defense. In this research, through interviews with six experts in the field of sacred defense, 10 main fields of sacred defense such as the fields of martyrs, literature and oral history, responsible manpower, veterans, cultural and artistic, war learnings, paths of light (Raheyane Noor), technology and media, advertising and international jurisprudence are identified. In the continuation of the research, these 10 areas have been explained based on the text of research interviews and the views of other thinkers. Finally, through quantitative study and distribution of questionnaires among experts, the contribution of 10 areas of sacred defense in promoting the culture of sacred defense and in the second step of the Islamic Revolution in the current situation and the desired situation has been presented. The results show that the performance of all sacred defense institutions in the country is about 50%. According to experts, the desired situation should reach to 86%. Therefore, the current performance gap is 35%.

Keywords: *Sacred Defense, Promoting Factors, The Second Step of the Islamic Revolution, Sacred Defense Culture.*

---

¹- Correspondent Author, Assistant Professor at Imam Ali's (as) Officers University

²- Researcher of Imam Hussein's (as) Officers University

A Review about al-Qaeda in Afghanistan; Its nature, genealogy and beliefs

Akbar A'bedi¹, Mohsen Radmehr²

Abstract

Today, the circulation of Takfiri has taken over the Muslims of the world as a scourge. This circulation seeks to implement its extremist and violent conception of the sublime principles of Islam in the world. In this way, "Al-Qaeda" in Afghanistan has always been considered as the founder and line-up of the Takfiri movement in the West Asian region. The importance of studying this circulation is heightened when we realize that most of the Takfiri groups that are in the line of battle with the axis of resistance today, are rooted in al-Qaeda and its ideology.

The group founded by "Abdullah Azzam of Palestinian", "Osama bin Laden of Saudi Arabia" and "Ayman al-Zawahiri of Egypt" called "Al-Qaeda" in Afghanistan under the pretext of jihad against the Soviet Union, which later became the source of extremist Salafi circulations and a lot of Takfiri groups in the region; so that it can be claimed that the main thinking of the deviant current of Takfiri groups gained strength and power with the emergence of this circulation. This descriptive-analytical study tries to answer this fundamental question that "what are the underlying factors, historical course and the origin of al-Qaeda as a Salafi-Takfiri movement and what are the intellectual and doctrinal foundations of al-Qaeda?"

The findings show that the jihad against the Soviet Communist Army in Afghanistan led the three major Salafi leaders to form an alliance and pave the way for the emergence of a pervasive jihadist movement called al-Qaeda. The base of al-Qaeda's thinking is rooted in Salafi thoughts, and its leaders, in particular, have been more influenced by the thinking of the ruling Brotherhood in Egypt. Also, this study, by examining the thoughts of al-Qaeda leaders, has come to the conclusion that the spread of Shiite thought under the leadership of the Shiite country of Iran has always been dangerous for them and they have sought to avert this danger.

Keywords: *Al Qaeda, Salafi, Takfiri, Jihad.*

1- Lecturer and faculty Member at the Imam Hussein (a.s.) University for Training Military Officers and Guards.

2- Researcher at the Imam Hussein (a.s.) University for Training Military Officers and Guards.

**Bi-Quarterly Scientific Journal of Sacred Defense Studies and
Contemporary Battles, University of Imam Hussein**

Spring & Summer 2020, Vol. 2, No. 2

Contents

Title	Author	Page
• A Review about al-Qaeda in Afghanistan; Its nature, genealogy and beliefs	Akbar A'bedi, Mohsen Radmehr	1
• Areas promoting the culture of sacred defense in the second step of the Islamic Revolution	Asghar Mohammadi Fateh, Yaser Faizullahi	2
• Foreign Behavior of the Arab States at the Beginning and the End of the Imposed War	Hamed Hajati	3
• An Analysis of Operation Samen al-A'meh (AS) as a Turning Point for Iran's Entry into the Strategy of the Second Stage of the War and the Beginning of Proud Victories	Yaser Rezapour, Ruhollah Pourasiab	4
• Investigation of Armed Military Operations in the Capture of the Strategic City of Aleppo Case study; Operation of Abu Omar Saraqeb	Bahram Aslizadeh, Hamid Najafzadeh	5
• An Explanation of Imam Khomeini's Defense Thought During the Sacred Defense	Reza Shahgholian Ghahfarkhi	6
• Abstracts	Abolghasem Mardomi	

**راهنمای اشتراک دوفصلنامه علمی مطالعات دفاع مقدس و نبردهای معاصر
دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین(ع)**

دانش پژوه ارجمند، در صورت تمایل به اشتراک نشریه، طبق جدول زیر مبلغ تعیین شده را به حساب جاری طلائع ۸۴۸۸۰۰۲۰۴۱۰۳ بانک سپه شعبه دانشگاه امام حسین(ع) قابل پرداخت در تمام شعب بانک سپه به نام دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین(ع) واریز و اصل فیش بانکی را به نشانی دفتر نشریه ارسال فرمایید.

تهران: مبلغ ۳۵/۰۰۰ ریال بابت ۱ شماره + هزینه پست = ۲۰/۰۰۰ ریال
شهرستانها: مبلغ ۲۰/۰۰۰ ریال بابت ۱ شماره + هزینه پست = ۴۰/۰۰۰ ریال

نشانی: تهران، بزرگراه شهید بابایی، بعد از پل لشکرک، دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین(ع)، مرکز مطالعات، تدوین و انتقال تجارب رزمی دفاع مقدس و نبردهای معاصر

تلفن: ۷۴۱۸۶۲۹۶ - دورنگار: ۷۷۱۰۵۰۴۸

E-mail: defamoghadas@chmail.ir

به پیوست فیش بانکی شماره
اشتراک دوفصلنامه علمی مطالعات دفاع مقدس و نبردهای معاصر ارسال می شود.
نام و نام خانوادگی / نام سازمان یا موسسه:
نشانی:

تلفن:

می باشد.

صندوق پستی:

تا شماره

نسخه از شماره

کد پستی:

متقاضی تعداد